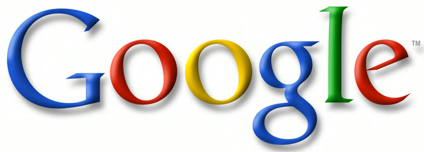

ANDOVER-HARVARD LIBRARY
AH 4F2V -

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

SKRIFTER UTGIFNA AF SVENSKA LITERATURSÄLLSKAPET. 11: 3.

SKRIFTER

FRÅN

REFORMATIONSTIDEN

I URVAL UTGIFNA

AF

AKSEL ANDERSSON.

3. Een nyttwgh wnderwijsning.

Petri, Olavus, supposed author.

Een nyttwgh Wnderwijsning

Den svenska Reformationens

förstlings-skrift

Tryckt i Stockholm år 1526

Till minnet af Uppsala Möte

ånyo utgifven

af

Aksel Andersson.

UPPSALA 1893
AKADEMISKA BOKTRYCKERIET
EDV. BERLING.

MINNESGÅRD

VID

UPPSALA MÖTES FESTEN

1893.

Een nyttwgh

wnderwijſnīg wthwr
ſchrifftenne om men=
niſkiones fall/ och hwrw
ledhes gwdh hāne wpret=
tadhe jghen/ hwilken my
kit nyttugh är allom chri=
ſtnom meniſkiom ath we=
tha/ beſynnerligha eenfäl=
loghom preſtom / ſom ſå
dät plichtoghe äre theras
almogha ath lära.

☞ M. D. XXVI.

Insignia Gostaui
Suecorum Gothorūque Regis.

WThi tesse book förtelies först hwrw
erligha menniskian scapat war
Ther näst huru hon then erligheet försägh
Sedhan huru gudh genom Mosen gaff
henne sin lagh / ther hon sina ondzsko och
synd aff besinna schulle
Sedhan förtelies tiyo gudz bodhoord / och
wthtydes j huad motto the bliffwa hollen
eller broten
Sedhan om troona / och the tolff articlar Psal. 129.
j troona / och förtelies huad j hwar artichel
beslutes / och j huad motto ther emoot skeer
Sedhan om bönen till gudh / och vthleg=
ges Pater noster / och Aue maria.
Sedhan vthlegges jomfrw Maries loff=
sang som kallas Magnificat
Sedhan en wnderwijsning hwrwledhes
man schal haffwa åminnilse wtaff wårs
herras pino och döödh
Ytterst en vthlägning på the siw psalmar.

A ij

fther alla chriſtna mēni ſchior bekēna Jeſum chriſtum för theras frelſare och åtherlöſare är them allō nyttwgt beſinna frå hwad the äre frälſte och åtherlöſte / ath the må=gha ſedhan weta ſin frelſare tach priis och ära för theras ſalugheet / Ther före är thēne wnderwijſning giordt och wthdraghen aff then helge ſcrifft / för theres ſkull ſom ecke haffwa än nw tilfälle hafft / ath ſielffwe ſtudera j ſcrifftenne ther ſådant och annat meer vpſökias motte / aff hwilka wnder=wijſning mā måå kunna förſtåå medh fåå ordh / Förſt huru ärligha och wål menniſ=kian war ſcapat / Thē näſt huruledhis hon thet ſkemeligha förſååg j thet hon ſyndade emoot gudh / Sedhā huruledhis gudh vth=aff ſina barmhertugheet haffwer hēne vp=rettadh j ghen till then ärligheet ther hon j frå fallen war / Och will j ſamma taal mykit infalla / ſom är / om laghen / om troon / om bönen och annon ſtycke ſom chriſtnom menniſkiom ära nyttwgh ath weta.

Om menniskiones är=
ligha scapelse.

TJll thet första är aktandes ath Mo= Gene.1.
ses scriffuar j sin första book ath när
gudh haffde scapat hemmel och jordh / och
alt thet j them är / tha sagde han / Wij wi=
liom göra menniskiona til itt beläte som oß
är lijkt / som skal wara en herre öffwer fis=
kana j haffwet / och öffwer foghlana vn=
der hēmelen och öffwer diwren och öffwer
heela iordena / och öffwer alla madkar som
krypa påå iordenne / och gudh skoop men
niskiona sich til it beläte til gudz beläte skoop
han hēne / man och qwinno skoop han thm̄

Och gudh wälsighnadhe them och sadhe
Varer fructhsamblighe och föröker idher /
och vpfyller iordena / och läther henne wa=
ra idher wnderdånigha och warer herrar
öffwer fiskana j haffwet och öffwer fogh=
lana wnder hemmelen och öffwer all diwr
som röres påå iordene.

Och gudh sadhe / Sy iach haffwer giff
wit idher alla handa örther som båra fröö
påå heela iordhenne / och alla handa fruct=
samblig tråå / och trå som haffwa såådh j
A iij

sich / idhē till maat och allom diwrom påå iordhēne / och allom foglon wnder hēmelen och allom madhkom som lijff haffwa ath the skola åta alla handra gróna órthē / och thz skeedde så / och gud ságh på alt thz han hafde giordt / och sy thz war alt gāscha got

Tesse åra gudz oordh sagd genom Mosen j huilkom clarliga fórstondāde år / huru årliga och wål / gudh scapadhe menniskiona / såå ath han icke scapadhe henne effter noghot creatur vtan effthē sich sielffwō til itt lijkt beláte och satte ófwer the andra creaturē / thz en osåyelig welgernīg war / j huilka gudh haffuer lathit skina sina stoora goodheet / ath han som j sich sielf war al fulkōligheet / och inthet giordes behooff war ey thē medh til fridz ath han hafde sielff all fulkōligheet och goodheet / vthan han wille och haffwa thm̄ medh / som han såådana goodheet bewisa kunde / thn̄ han och all creatwr bewijste / tha han thm̄ scapadhe / ty thet år inghn̄ ringa welgerning / ath góra sådana ådhela tingh aff thz som inthit war til fórenna / och jw ådhelare tinget år / jw stórre welgernīg bewijste han thy / ath han thz scapadhe / aff huilkit fólia moste / ath gudh be=

wijste menniskione mykit större welgerning än the andra creaturē / effther thz han scapadhe henne till sitt beläte som honom war lijkt / thet han the andra creaturē icke giorde Ther före när wij wilia besinna hurudana menniskian war scapath / moste wij tenkia till hurudana gudh är / effther thet menniskian war scapat til itt beläte som honō var lijkt / Nw är thz jw allom vethrligheet noog ath gudh är rättferdug sanferdug wijs clooch goodh och mildh / Ja han är siälffwa rättferdugheeten / sanningen / wijßheeten / cloocheten / goodheeten / och mildheten etc. War nw menniskian scapat till gudz beläte / tha haffuer hon jw warit scapat rättferdug / sanferdug / wijs / clooch / good / och mild anners hafde hon ecke warit gudi lijk

Ath thetta är gudz beläte som mēniskian war scapat effther / kan clarligha merkias aff sante Paual mongestadz j hans episteler / Ther han seghr̄ ath wij skola förnyias j ghen til gudz beläte / som är j rättferdugheet helugheet / och sanning / widh thet samma sinnedh sägher och S. Pädher j sin andre epistel / ath oß dyra och allerstörsta löfte giffwen ära / genom huilka wij mågha deelak Ephe.4. 2.Cor.3. Coll.3. 2.Pet.1.

tughe warda aff gudz nature / sââ âr thet nw klart noogh ath gudz belâte j mēniskione haffwer warith râttferdugheet / wijßdoom / clookheet / goodheet / mildheet / och annat sâdana / huilkit jw en âdhela scapnat warit haffwer / Nw effther thet ath gudh âr all râttferdugheet / sanning / wijßheet etc âr klart noogh ath then râttferdugheet sanning och annath sââdana som menniskian war scapat medh / haffde sitt wrsprungh aff gudhi / Ja nâr man skal râtzligha wttryckiat tha war gudh sielff medh sin helga anda j hēne / aff huilkom som aff enne rât ta kâllo all goodheet vtflyter / Sââ war nw menniskian för then skuldh râttferdugh / sanferdug / wijs / clook / goodh / mildh / ath gudh boodde j henne / och lâth sâdana skijna genom henne.

Her aff kan man nw merkia huru ârliga och wâl menniskian war scapat / j thy ath gudh sielff boodde vthi henne och ath hon war hans belâte thet honō lijkt war / huilket hēne war jw en stoor âra och hedher

Offwer thetta war hēne en stoor âra aff gudhi bewist / ath hon wart satt öffwer the andra creaturen til en herra öffwer them /

som är foghlana j vädhret fiskana j vatnet/ och diwren påå markena etc. Såå ath the all woro henne wnderdånig/ lydhugh och tienistaktugh/ som sinom rätta herra/war och tesslikes the andra creaturen en stoor åra ath gudh gaff them then till herra och regerare/som scapat war till gudz beläte/så hadhe menniskian hedher aff creaturen för theres lydhna och tienist skuldh / och creaturen haffde ther hedher aff ath the en såå dana herra haffde.

Såå är och grāneligha merkiandes thet Solomon segher / ath gudh haffwer all tingh scapat för sina skul thz är ath noghot schulle wara till/ther han medh kunde bewijsa och kungöra sina goodheet/ rättwijso / och herligheet / Ther före haffwer han och all creatwr såå scapat/ath thet ena skal wara thet andra till wilia och tienist. Prouer.16.

Och når thet och såå skeer thå bewijsar gudh thy ena creaturena sina goodheet j genom thz andra / ath han thz så scapat haffwer / Såå löper himmelen om kringh och skijn ecke sich sielffwom / vtan the andra creaturen till godo/tesslikes bår iorden löff och grååß / ecke sich sielffwo / vtan the an=

dra creaturen til nytto/Såå år medh trää
och annor creatwr/ath huad the kunna el=
ler förmåå ath göra/thet år alt menniſkio=
ne och the andra creaturẽ til nytto och gagn
och ſådana nytta och gagn komber aff gu
dhi genom thet ena creaturet til thz andra/
Therföre ſkal gudh haffwa loff och priis
för ſååådana nytto och gagn / och ecke crea
turen / ty ath thz år gudh ſom brukar creatu
ret till ſin goodheet ſom en embetzman bru=
kar ſin reedhſkap.
Och ſååſom mẽniſkian war ſatt the an=
dra creaturen till herra / ſåå wåro the och
henne lydhaktugh till nytto och gagn / och
war hon them j ghen en nyttog och gagnli=
ghen herre / görandes them tieniſt / j thy /
ath hon brukadhe them rått thẽ till the ſca=
pat woro / ty ther haffwer itt tingh ſtoora
åro vthåff ath thet warder ther till brukat
ſom thet år ſcapat och giordt til/Såå ſom
clådhen år een deels en åra ath man haff=
wer them påå ſich ty the åro ther til giord/
och mathen och drycken en åra / ath man
ſlecker ſin hunger och torſt ther medh ꝛc.
Nw effther gudh all tingh ſcapat haff=
Pro.16. wer för ſina ſkuld ſom Solomõ ſeghẽ / till

ath bewijsa sina goodheet / ther före haffuer
han och såå all creatwr scapat ath thz eena
skulle wara thy andro til tienist och godho
besynnerligha mēniskione / och ath hon som
war begåffwat medh wijßdoom och clook
heet / skulle medh sinne förnuft wara en her
re öffwer thm̄ / och bruka thm̄ ther til som
the scapat woro / och så lenge thz så til gick
war itt ärlighit regemente j creatwren / så
ath intitt aff thm̄ sökte effther sitt eeghet be
zta / vtan all wille wetha hwar annars be
zta och woro all gudhi theras scapare tieni
staktug / och giordhe thz han ville / j thy ath
the woro honō en lydugh redzskap / thr̄ han
kunde bewijsa sina goodheet medh / och når
thet såå alt tilgick / woro all tingh ganscha
good som Moses scriffwar / creaturen wo
ro all menniskione wndherdånig / och hon Gene.1.
war en herre öffwer them och medh sinne
förnufft regeradhe thm̄ till thet bezta / och
woro såå bådhe menniskian och the andra
creaturen all samman sinom scapare lydug
och hörogh j itt ärlighit och wålskickat re=
gemēt / thr̄ eeghen nytta war plat vteståndg
och intitt rwm haffde / vtan ther gudh be=
wijste all sin creatwr sina ewigha goodheet

hwario effter som thet begripa kunde / ther
honõ loff och prijs aff komber / ath han såå
årligha wål all tingh scapat haffwer som
Psal. 144. Dauid segher j psalmẽ / Herren år högmek
tugh och ganska mykit år han wårdh ath
loffwas / och hans högmektogheet haffuer
inghen ånda / j all tingh år han söthẽ och
hans milheet gåår offwer alla hans gernĩ
gar / her aff år noogh clart hwrw årligha
och wål gudh haffde scapat menniskiona
till sitt belåte / och satt hẽne til en herra öff
wer the andra creaturen / och ath hon ecke
döö skulle / om hon haffde bliffwit gudhi
lydactig thẽ vthöffwer satte gud hẽne j Pa
radijs j then ådheleste och lustoghaste tråå=
gårdh som hon nogentijdh begåra motte /
ath hon honõ bruka och göma skulle j huil
kom hon hadhe alla handa frucht sich till
födho / allenest war ther itt tråå thet gudh
förbödh henne ath hon ecke skulle åtha vth=
åff / och ladhe hẽne itt wijte wedh / ath når
hon thẽ vthåff åthe skulle hon döö / och så
lenge hon hölt sich in til gudh giffwandes
akt påå thet bodh han hẽne giffwit hadhe
stoodh thz alt wål til medh hẽne / och motte
haffwa liffwat ewinnerliga / om hon ecke
syndat haffde.

Om menniskiones fal

MEn ormē thz är dieffwlen som war Johan.8.
en mandråpare aff begynilsen / och
fadhē til lygnena som icke sielff bleff ston=
dandes j sanningene / han affwundadhes
ther widh / och besweech mēniskiona medh
sine lygnactughe tungo / och kom henne til
ath göra emoot gudz bodh / så ath hon ååth
aff thet trää hēne förbudhit war / och strax
wart guds beläthe henne j fråå wändt / såå
ath hon som tilförenna war rättferdog / san
ferdug / wijs / och godh etc / wart sedhan o=
rättferdug / lygnacktug / owijs och oond etc.

Ty effthē thz hon wende sich j frå gudh
och thz han haffde hēne budhit / och til dief
fwlen och hans rååd / wende och gudh sich
j fråå henne medh sin rättferdugheet / wijs=
dom / goodheet / och annor stycke som hans
beläte til lydha / aff huilka strax fölia mo=
ste ath thē rättferdugheeten / godheeten / och
wijßdomē / vthgingo / gingo orätferdughee
then / ondzskan / och oförstendugheethen in
ighen / och wart såå thz ärligha regemētet
som gudh skickat hadhe emellan sin crea=
twr förhindrat och omwändt / såå ath thē

eeghen nytta fôrra war vthestångd / och haf de intit rwm / ther kom hon j hôghsätit / all creatwr till stôrsta skadha och fôrderff fôr ty när theres herre fick itt nidherslagh fingo the och nidherslagh medh honō / och
Roma.8. som sctūs Paulus sägher / äre nw kastadh vnder fåfengligheet och mißbrukas aff mē niskione emoot theras vilia / ther fôre sokka the och änxlas / åstundandes ath wara frij aff then träldom the fôr menniskiones skuld vthi kompne ära.

Såå är thz nw intit vndrande ath thet welle och herradôme som mēniskian haffde ôffwer alla foghlar fiskar diwr och annor creatur / är nw wordit ganscha litith / ty ath när gudh wende sich j fråå henne / wende och creaturen sich j fråå henne / och äre henne emoot medh theras scapare / O huilkit itt nidhērslagh haffwer menniskian här fått / huilkit itt oondt bythe haffwer hon giordt / gudh medh sin goodheet är henne j frå fallen / och dieffwlē medh sin ondz sko haffwer hon fått ighen / wijsdoom och sanning haffwer hon bytt j owijßheet och lygn thēr medh är hon och driffwē worden aff paradijs / och vthi tessa werldēna / som

full är medh vedhermödho och bedröffwil se / och ther hon motte tillförenna haffwa warit dödhen förvtan / är hon nw för syndennes skul dödhenom wndherkastadh / ty ath syndennes lön är dödhen. Roma.6.

O Adam hwar är nw thet ärligha gudz beläte som tw war scapat medh? hwar är nw titt herradöme öffwer all creatwr? hwar är nw then lustoghe träägärdhen paradijs som tw skulle bruka och göma? haffwer icke tw alt thetta mist för thina olydhno skuld? och haffwer tw nw kömith oß alla j iember och wedhermödho medh tich / O huilkit gräselighit nidherfall haffwe wij alle fätt för thina skul.

Sää är och ytherlighare märkiande ath sääsom gudh gick menniskione aff sinnet / för thz ondzsko skul som hon fick aff sin olydhno / ath hon begynte föracht a gudh / sää gick han och henne aff kendzslo / ty thet kan icke annars wara än ath thr̄ gudh icke är / som är liwseth och sanningē / ther moste wara mörker och lygn / men then j mörkret wādrar / han weet icke hwart han gäär / och Johan.12. lygnen förer honom pää en orät vägh / thr̄ före gick thz och sää medh m̄niskione / ath

hon wart daghom wärre aff thē onda för
gifft dieffwlen haffde hēne ingiffwit / och
Euse.ī cro. stoodh sää öffwer tu tusende äär / till tess
Jose anti. ath gudh ängradhe sich (som scrifften sä=
li.1.Geñ.6. gher) ath han haffde noghentijdh giordt
mēniskiona / och effthr̄ thet han säägh ath
ther wart inghen bätring vpä / vtan dagh
Gene.7. fråå dagh werradhes / låät han gåå floo=
dhena öffwer heela werldenna sää ath alt
thet leffwandis war påå iordena förgiks /
vndan taghādis the sää som wåro j arche=
nom medh Noe / ther gudh wille äther för
nya werldenna medh / och kōma henne till
ighen / ath sidhan motte bliffua båtre folch
än tilforēna war / men then inbundna ondz
skan som menniskian haffde fått / stadde
thet icke till / vtan gick hwar effther sitt sin=
ne sää sidhan som för / och togho sich aff=
gudhar före / och öffwergaffwo theras rät
ta gudh och scapare / noghra sää wndan
taghandes / ther gudh giorde sina mißkund
medh och vplyste theras hierta ath the ken=
na kunde theras rätta gudh och scapare.

Om gudz lagh
och bodh.

OCh än doch mēniskian hadhe wänt
sich j frää gudh för syndenes skuldh Psal.13.
och gick effther sitt eghit sinne / och kunde
inthet akta the ting gudhi til lydde / vthan
gudh war henne plat aff sinnet kommen /
Som Dauid seghr̄ j psalmen / giorde dogh
likawel gudh aff sina obegripeligha good-
heet thꝫ naadh medh henne / ath han gaff
hēne sin helgha lagh och bodhordh aff hul
ken hon besinna skulle sin skröpeligheet / och
huru hon war aff wäghn̄ kōmen / falla till
fögha / och bätra sich / än doch ath hon sää
dana wälgerningar fögha besinna wille el-
ler kunde vthan syntes hēne gudz bodh wa
ra hard vpägä / huilkit som thꝫ beteknades
medh / ath tijo gudz bodhoordh (j huilken
all lagh beslutas) woro bescriffwen j twää
härda steentaflar som Moses scriffwar /
The wij nw höra vilia / huru the j steentaff
lanar scriffuen woro.

Och är förtst merkiandes ath j thꝫ förste
tafflene woro the try förtsta bodhordhꝫ be-
scriffwen som allenest inneböllo huru men

B

niskian sich stella skulle emoot gudh och re gera sich j the ting thē gudi til lydha / Men j the aadra tafflone woro siw bodhoordh bescriffuen / som inneholle huru mēniskian sich stella skulle emoot sin nästa / och j the ting honom til lydha.

¶ Thz första bodh besluthar och inneholler huru mēniskian skal inwartes j hiertath holla sich emoot gudh sin scapare / thz är / hwad hon all tijdh och stund skal holla aff honom / och akta honom före / nemligh ath hon skal haffwa all sin tröst och förhop til honom / som til sin godha wen och elskeligha fadhē förmodhendes sich alt gott aff honom / förlåtha sich vpåå honō / haffwa all sin lijt / tilflycht / och troo til honō / befructandes ath förtörna honō som itt got barn fructar sin fadhē och icke will förtörna honom / Lärer och naturen ath en gudh moste wara till / aff huilkom alt gott kōmer / som och är itt beskerm för alt oondt / thē före woro icke hedhninganar vthan gudhar som the påå kalladhe / än thå the icke gudh rått besinna kunde / för ty togho the sich affgudhar före.

Thz första bodhit är såå lydhande.

Thu skal ecke haffwa

fremmande gudhar.

Thetta bodhit (som och all ãnor gudz bodh) räcker innerst j menniskiones hierta j huilkit gudh förbiudhẽ ath hon icke skal haffwa någhot tingh annath thẽ hon förlåther sich påå / och säther sin tröst till / vtan til honom allena / han är thñ som vill wara mẽniskione för en gudh göra hẽne got och beskerma henne fråå thz som oondt är / och förtryter ath hon säthẽ sin lijth til någhot tingh j hẽmelrike eller j jorderijke annat än til honõ allena / ty sadhe han Thu skalt icke haffwa främãde gudhar / som han wil le säya / iagh är thin gud halt tik in til mich och bliff thẽ widh / faller thu til någhot an nat ting och förlåthẽ thẽ vpåå / thå hafwer thu tich thz för en gudh / som tich skal göra got och beskerma tich / thz är titt hop / ãnars förlåthe thu tich thẽ icke vpåå / men thz är tich en främãde gud / ty förbiudhẽ iach tich ath thu icke såådana haffwa skal / vthan blijff vidh mich aleena / iach är barmhertug noogh / til ath göra tigh gott / och mektogh noogh til ath beskerma tich. Exo.20. Deute.5.

B ij

Och wardhē thetta bodhit retzlighā hol lit når mā haffwer ena råtta troo til gudh elskar och fruchtar honō aff hiertat / och haf wer altijd hopp til honō / och j alla sina ger nīgar fortröster sich påå honō / och j medh gong och motgong holler sich in till honō / och beslutes j thetta bodhit all the stycker j thē helgie scrifft / som lydha om troona och hopet / och om thē fruktan och kerlech man skal haffwa till gudh Men medh tesse eff= therscriffne styckier wardher thetta första bodhit brutit som år.

När man brukar troldoom / swarte konst och gör effther thz bort kōmit år och an= nat såådana.

När man bår scriffthē påå sich ath ho= nom intith skadha skal / troor vpåå signilse / och hwat annat såådana finnas kan. När man brukar penninga stikkor till ath finna åghadelar j iordenne eller annorstadz ꝛc.

När man laghar sitt årbethe effther hē= meltekn / försije daghar och spåådoom.

När man låthē liffwia sich / sin barn / sin booskap / ath warghar och annat oondt skal icke skadha thē.

När man brukar förmanelse och någhor

besynnerligh ordh och åtheffwor till ath döffwa swärd kniff och annath såådana medh.

När man wendher dieffwlen och onda menniskior till thn olycka och mothegång honom vidherfars/och icke troor ath gudh sender honõ såå wål mothgang som medhgång.

När man försöker gud giffwandes sich j farlicheet thr̃ ecke behöffwes.

När man hoghmodhas aff sin rettfärdugheet / godheet / wijsdom / förnufft / och andra andeligha gåffwor.

När man åkallar gud eller noghon helghon/allenest för the ting som förgegelig åro.

När man icke altijd haffwer gudh för öghon / och j alla sina gerningar förlåther sich vpåå hans goodheet.

När man twifflar j troona och om gudz nåådher.

När man giffwer sin nåsta tilfelle til tesse förscriffna stycke eller icke hielper honõ ther aff / såå mykit honom ståår till görendes / och kommer honom j ena råtta troo til gudh.

¶ Thz andra bodhoordit lårer huru men

nistian skal haffwa sich emoot gudh vthwårtes medh oordhen för męnniskionar / eller inwårtes för sich sielffwa / nemlig ath hon årar och prijsar gudz nampn / brukar thz ey vtan gudhi til åra / hwarken för sich sielff eller för andra menniskior / och år thz såå lydhandes.

Herrans thins gudz nampn skal tw icke fååfengeliga bruka

Thetta bodhoordit warder retzlighan hollit når man loffwar årar och prijsar gud / medh hans helgha nampn och wål signar thz / förnedhrandes och om intith görandes sitt eghit nampn / thz thå skeer når man förhöyer icke sich sielff thå han någhot gott gör / vtan loffwar och prijsar gudz nampn thř före och geffwer gudi åra / som åra år wårdh aff huilkom allena alt gott vthflythř / Och år thetta meningen thř gud seghř Thins herras gudz nampn skal thu ecke fååfengeligha bruka / som han wille såya Thu skalt ecke swåria fååfengeligha om mitt nampn / och ey bruka thz j någhot fåå-

fengelighit tingh/ty thz är mera värdt än
såå/men när thu thz brukar skal thu bruka
thz mich till ära / ok prijs / och när thu thz
gör/brukar thu thz icke fååfengeligha Och
j thetta bodhordhet beslutas all the stycke/
som ståå j scrifftēne/thē gudh warder ärat
tackat och prijsat medh / Men j thessa eff=
therscriffna styckier warder thetta bodhor=
det brutit som är.

När man swär thē icke behooff görs/v=
than aff enne sedhwenia eller offwer da=
dugheet.

När man brythē sin eedh eller swär fals=
keligha.

När man swär thē vpåå ath han vill gö
ra thz illa är giordt.

När man bannas medh gudz nampn.

När man seghē fååfeng äwentyr om
gudh/och brukar hans oordh till fååfengt
snack.

När man ecke ropar påå gudz nampn j
sin nödh / och ecke tackar gudh för mote=
gång och medhgång.

När man begärar prijs för sina godha
gerningar wijsdom och fornufft etc.

B iiij

När man ååkallar falskeligha gudz nãpn sååsom kettara och skrymtara göra.

När man tackar ecke gudh j all ting som honom förekõma.

När man icke förtagher enom androm såå mykit honom ståår til görẽdis / ath han icke wanhedrar gudz nampn.

¶ Thz tridhie bodhordhet lårer huru mã skal holla sich emoot gudh medh vtwartes gerningar / och år såå lydhandes.

Tenk vpåå ath thu gör Sabbatz daghen helig.

VEdh thetta bodhordit år mårkiãdes ath j gambla testamentit bödh gudh vpåå ath sabbatz daghen skulle hollas helig / och intith arbetas påå honom / huilkit och såå hollit wart / och plåghadhe folkith tha komma till hoopa och höra gudz oord / Och war thẽne helige daghen een figura til thñ helgd man holla skal hwar dagh j fråå syndenne / thr̃ före år then vthwartes sabbatz daghen / och all annor helgd / nw icke mera aktandes / vthan år nw aff kommen som sancte Pawal seghr̃ till the Colossenser / såå ath icke år thetta bodhit brutit thr̃ Coloss.2.

medh ath man arbetar / vthan sàå skedde / ath thē medh försumadhes gudz oord höra eller lära / Men thē helgd wij holla skula aff thz arbetedh som är syndhē / skolom wij idkeligha holla.

Sàå wardher nw thetta bodhet retzliga hollit / när menniskian oppeholler aff sina gerningar / såthē intith hopp eller tröst til thē / vthan läthē gudh regera sich och gö ra j sich huad honom täckis / Sàå ath menniskian bekenner sich wara intith och blotta för gudhi / Jnga godha gerningar haffwandes / the hon kan bära fram för ho nom / Ther före giffwer hon sich sàå blot- ta j gudz hender / ath han skal werka sin wä rck j henne / sich sielffwom til åra och prijs effther the tw första bodhordhē / och vndhē thetta bodhordeth beslutas all the stycker j scrifftenne ståå / som lydher pàå gudz tienst höra predikan / huru lekamenen skal wara andanō vndhēkastadh / och huru alla god- ha gerningar höra gudhi till / ty han gör thē genom oss.

Och j tessa efftherscreffna stycker war- der thetta bodhordet brutit.

När mā icke wil höra gudz oord eller lära.

B v

När man icke vill bidhia och andeligha tiena gudhi.
När man icke råknar alt főr gudz verch thz godha han gőr.
När man icke år en annan behielpelighen j fråå thessa főrscriffna styckier.

Tessa try bodhordhñ woro scriffne j thñ főrsta steentafflen som gudh gaff Mosi / och holla inne huru menniskian skal stella sich emoot gudh / j tankar ordh och gerningar / thz år / j alt hennes liffwerne.

¶ Men j the andra steentafflone woro scriffwen tesse siw effthersciffna bodhordhen / huilken som inneholla huru menniskian skal holla sigh emoot sin nåsta / hwad hon főr hans skul år plichtig til ath gőra och låtha / och sååsom thñ főrsta tafflan holler inne / ath man skal elska gudh őffwer all ting såå holler och thñ andra inne / ath mã skal elska sin nåsta som sich sielff.

Thz főrsta bodhit j thñ andra tafflone lårer huru man skal holla sich emoot sina offwermån / huilka som sitia j gudz stadh / thẽ főre år thz och thz főrsta bodhet som főlier nåst effther the andra try / som gudh allena

påå röra / och är ey här medh aleena förston
dandes fadhẽr och modhẽr / vthan iämwäl an
dre wore förmän / huilkit bodh såå är lyd=
handes.

Thu skalt ära thin fa=
dher och thina modher.

Först är merkiandes ath såå som thz
första bodhordet ecke warder hollit
medh mindre thz holles aff hiertath / såå
warder icke heller thetta bodhit hollit medh
mindre thñ ära som förmennena skee skal /
gåår aff hiertath / thz samma är och förstö=
dandes om all the bodh här effther fölia /
och summa summarum / Intith gudz bodh
warder rätt hollet medh mindre thz holles
aff hiertath.

Såå warder nw thetta bodhet rezlig=
han hollet / när man är wälwilieligha si=
nom fadher och modher och herskap lydog
och wndhẽrdänig / effther thz man weet / ath
thz är såå gudi behagelighet / och hans hel
ghe vilie / och vndhẽr thetta bodhet beslutes

alt thz ſom j ſcrifftenne ſtåår ſom lydher påå lydhno / vndherdånigheet och thn̄ åra och wördning ſom förmēnena ſkee ſkal.

Och wardhē thetta bodhit brutit j teſſa efftherſcriffna ſtyckier.

Når man ſkēmes thē vedh ath hans foreldra åro icke ſåå rijke wijſe ꝛc. ſom hā vil

Når man hielper thm̄ icke j theras nöd torfft.

Når man bannar och förtalar thm̄.

Når man icke wil haffwa thm̄ för ögon ſom honom bör effther gudz vilia.

Når man icke årar thm̄ ån thå ath the göra honom orått.

Når man icke årar ſina förmån / och herſkap / ok år thm̄ huld och troo / huad the åre onde eller godhe.

Når man icke år en annan behielpelig j fråå teſſa förſcriffna ſtycker.

¶ Thz andra bodhoordit lårer huru mā ſkal holla ſich emoot ſin nåſta påå hans perſones veghna / ath man ey ſkal göra honom noghot öffwerfall / vthan heller foorda och fremia honom / och år ſåå lydhādes

Tw ſkal icke dräpa·

OCh wardhe thetta bodhit retzligha hollit / när man är tolughe / saktmödugher / welwiliogher / fridsämer / barmhertugher / venligh / liwffwer / och mildher emoot sin nästa / vthan alt hat / wreede / genstörtugheet / twarheet / treeskheet / och ilhärskheet / sää wäl emoot owener och the honom hata / som emoot wener / och the honõ elska haffwa sigh medh allom wenligha / och j thetta bodhit beslutes alt thz j scrifftenne stäär om saktmodugheet / longmodugheet / sämia och kärlich etc.

Thetta bodhit wardhe brutit effthe som Christus thz vthlegher / när man wardher wreedh / pää sin nästa / teslikes och när man säghe Raka til honom / thz är ath man bewijsar honom noghot wreedz teekn / teslikes och när man seghe til honom Thin dääre / thz är allahandra spottesk och försmädeligh ord och medh huilkit man dömer en annã.

När man royer en annars misgerninga the man skulle heller nedherstoppa och dölia thm̃.

När man icke förläther thm̃ honom bryta emoot / och bedhe gott for thm̃ / och bewijsar thm̃ barmhertogheet.

Når man reethẽ twåå til hopa och gör osåmio emellom andra.

Når man ecke förlijkar thẽ som osemiãde åra.

Når man ecke år barmhertugher vtan glådhes aff annars ofård.

Når man ecke förhindrar haat och kijff thẽ han kan.

Och j thetta bodhet år all wredhe / haat kijff örlogh krij / rooff / brand / trwgh / mord och annat såådana förbudhit.

¶ Thz tridhia bodhit lårer huru menniskian skal holla sich emoot sin nåsta / j hans ypperста och bezta ågedelar / som åro nåst hans eeghen persone / thz år hãs ekta hustru och make / barn och wener etc / ath hon thẽ ecke skẽmer / och köber påå en oond wåg eller gifwer thẽ tilfelle til / och år såå lydhãde

Tw skal ecke göra hoor

OCh warder thetta bodhet retzliga hollit når man holler kuſſkheet / tukt / blygd / j tankar oord och gernĩgar / och gefwer tilfelle til kuscheet / som skeer medh måtheligh åtande / drickande / soffwande / och annath thẽ kusckeet effthẽ fölia plaghar.

Och j thetta bodhit beslutas all stycke som ståå j scrifftēne om kuscheet/faste/nychter=
heet/wakan/arbethe och annat såådana thz kuscheet förfoordras medh.
Och aff thessa effther scriffna stycker war der thetta bodhit brutit som äro.

När man bedriffwer hoor jomfrukränk ning/frendspel/bolerij/och lönskelåghe.

När man bedriffwer stōma syndhē emo ot naturen.

När man brukar okuscht tall / histoier / målning / thē olofflig lusta plåghar effthē kōma / teslikes och okuscha antastan.

När man gifwer tilfelle til okuscheet mz öffwer flödheligha ätande och drickande / fåfengheet/läthi/sompn/och ānat såådana

När man medh kosteligha tilsnickan vp wäkker en annan til okuscheet.

När man tilstädhē androm hws/rwm/ städher och sångar til okuscheet.

När man ecke hielper en annan til kusc=
heet thē han kan.

¶ Thz fierde bodhordit lärer huru mā skal haffwa sich j hās nästas werdzligha ägha delar/ath man tagher honō thm icke j fråå vtan foordrar thm och ära såå lydhandes.

Tw skal ecke stiäla.

Thetta bodhet wardhē retzlighan hollet j en andelighē fatigdoom när mā ingens mandz är begärende vthan är ther medh til fridz som gud honō giffwer / och haffwer thz ospart til ath geffwa och låna sinom nästa när honom behooff görs vtan alla girugheet och oker / Och vndhē thetta bodhordet beslutas alla scriffter som lydha thē vppå / ath man skal wara geffmildher j wärdzligha ägha deelar.

Och wardhē thetta bodhet förkränckt.

När man brukar tiuffuerij och oker.

När man brukar falska vikter / falsk måått / och falska warur säl fför godha.

När man orätt beskatning påå legger.

När man inneholler förtient lön.

När man icke borghar eller låner sin nästa vthan oker och profijt.

När man begärar wara rijker.

När man förholler annars mandz goodz.

När man icke förwarar en annan för skadha eller affstyrer hans skadha.

När man hindrar sin nästas fördeel / och affwundas vedh hans fördeel.

Och j thetta bodhet förbiudes all girugheet orät godz/oker list/och bedrägherij.

¶ Thz femte bodhordet lärer huru man skal holla sich j sin nästes ära och goda rykte/ath man thz icke förkränker/vtan förswarar och beskermer/och thz är såå lydhandes.

Thu skal icke bära falskt vitne emoot thin nästa.

Thetta bodhit warder rätzlighan hollit när man holler sina twngo j fråå thz som ondt är/ecke bakdantar/ecke förtalar och försmådhr/ecke komber sin nästa ondt rychte påå vthan förswarar och icke tilstådher ondt rychte vpkomma hwarken påå sin wen eller owen såå mykit honom ståår til görendes.

Och warder thetta bodhet för krencht

När man för retten tigher eller nidher trycker sanningena.

När man lieghr och beswiker.

När man brukar skadhelighet smeker örnataslan/och twetungor.

När man wender sin nästes leffwerne/oordh/och gerningar/alt til ondo och föraktar thz.
C

Når mā tilståndher the oonda tungor sin vilia och ståår thē icke emoot.

Når man ecke brukar sina tungo sinom nåsta til beskårm och fórswar.

Når man ecke straffar bakdantara.

Når man icke talar gott om hwar man / och tigher thz ondt år.

Når man tigher sanningena och icke fór swarar henne.

¶ Thz siette och thz siwnde bodhen låra huru ond menniskiones natwr wordhē år aff syndenne och huru reen hon wara skulle fråå oonda begårilse aff huilka warder een strijdh j the mēniskior som salugha skola warda / emellan thē godha wilian som thē helghe ande ingeffwer / och thē oonda vilia och begår som naturen haffwer / såå lenge thetta liffwit recker / och lydhē thz siette bodhit såå.

Thu skal ecke begära

thin nåstes hws.

Thz siwnde bodhit.

Icke skal thu heller begåra

hans hustru / dreng / tiensta qwinno / fåå / eller annat thz honom til hórer.

AF theſſa tu ytherſta bodhen ſeer man clarligha ath gudh haffwer ſåå wål förbudhit the oonda begår j menniſkione ſom the vthwårtes gerningar / aff hwilkit noogh merkiãdes år / ath thz år icke noogh holla ſich j fråå the vtwårtes gernīgar ſom förbodhna åra / vtan och j fråå begårilſen / effther thz ſåådana vilie och begårilſe åro ſåå wål emoot gudz bodh ſom gerningen / ån thå ath begårilſen år enom androm icke ſåå ſkadheligheN ſom gerningen.

Såå haffwer man nu hördt huru gudh haffwer oſſ budhit ath man ſkal ingom göra ſkadha j ena motto eller andre / och dragha teſſa bodhordhen wål öffwer ens medh the naturligha laghn̄ ſom ſäya / Alt thz j vilien menniſkionar ſkola göra idhr̄ thz göre j thm̄ / ſom Chriſtus thm̄ vttryckte och ſadhe ath laghen och prophetanar holla thz ſamma. Och vpåå thz ath man theſta båtre beſinnar theſſe förſcriffna bodhordh viliom wij ſåtia thm̄ hwart effther annat.

Thn̄ förſta och högre tafflan holler.

Thu ſkal icke haffwa främande gudhar.

Herrans thins gudz näpn skal thw icke fååfengeligha bruka.
Tenk vpåå ath tw gör / sabbatz dagē helig.

Then andra och wenstra taflan holler.

Thu skal åra thin fadhř och thina modhř.
Thu skal icke dråpa.
Thu skal icke göra hoor.
Thu skal icke stiåla.
Thu skal icke båra falsk witne emoot thin nåsta.
Thu skal icke begåra thins nåstas hws.
Ecke skal thu heller begåra hans hustru / dreng tienista qwinno / fåå / eller annat honom til hörer.

AF thesse tijo bodhordhñ / år clarligha noogh merkiandes ath the kōma öff wer eens / medh the förberörda naturligha laghñ som såya ath man skal ecke göra enō androm thz han vill icke lijdha aff honom / Nw år thz iw wist ath inghñ vill gerna lijdha höghffård aff enom androm inghen vill lijdha olydhno / wredhe / sines hustrus okuscheet / och ath hans dotthř / eller godhewån skal warda skemd / Inghñ vill hans

goodz skal taghas j fråå honom / Ey heller ath han skal wardha bedraghn medh lygn och falscheet / Inghn vill lijdha bakdantan och oondt rychte och annor otalich såådana stycke / huilken såå wål naturligh lagh förbiudha som gudz budhordh / och sååsom gudz bodh låra ath hwar och en skal bewijsa thm andra wēskap och kårlich troo och sannīg etc. såå lårer naturligh lagh och thz samma.

Thē före kan inghen såya gudz bodh wara wrong / och oretferdug / effther thz hans eghen förnufft och naturligha förstond gefwer thm rått och såya thz samma som the såya / Och når mā seer rått til warder j thessen bodhē ey annat lårdt ån kerleken til gud och sin nåsta / och år thz kerlekens råtta art och natur / ath han söker icke efftē sit betzta vtan en annars mandz / och giffwer sich sielff hwar man til vilia / och tienst / och seer man hår clarligha ath all thn låra som menniskiomen görs behooff til sitt leffwerne / hurudana thz wara skal / år hår j thessen tijo bodhordhn medh fåå ordh lempeligha noogh vthtrykt / och om man will thm annars holla hafwer han altijdh noogh göra

medh the gerningar här bodhna wardha sââ lenge han liffwer / Och göres icke behooff ath man löper hijt och tijt sökiandes effther andra godha gerningar / ther man meenar vilia tiena gudi medh som här icke bodhna ära / Ty när man thessa bodhñ holla skal fâär man sââ mykit til göra ath tijdhen skal icke reckia til / ath tagha sich noghra andra gerñigar före / Sââ ath om man toghe sich noghot annat före som här icke budhit är / moste man iw läta noghot til baka som här är budhit / och tha sââ skedde / finge man wäl wetha / huru gudh wille tagha thz wedh sich ath thz toghes före som han icke haffde budhit och thz sattes til baka som han budhit haffde.

Ytherlighare är och granneligha merkiande ath j bodhordhen står icke huad man skal göra eller läta sich sielfwom vtan huad man skal göra och läta enom androm / ecke heller huad man skal begära sich skal göras aff enom androm / vthan hwad man skal begära enom androm skal warda giordt / nemligh gudhi och sinom nästa / sââ ath man kan tagha ther vpââ medh bara

hender / ath kårleken som icke sökier effther
sitt bezta / år thñ som opfyller laghen Thē
före liffwer han alla båst som icke liffwer
sich sielffwom vtan androm till nytta / och
han liffwer alla wårst som leffwer icke an=
drom vtan sich sielff till nytto Såå lårer
man aff tesse tije gudz bodhordh huru fåå
the menniskior åro / som wål liffwa / och
huru monga the åra som illa liffwa / och
år merkiande ath the gernīgar som skee eff
ther gudz bodh / holler thñ helga scrifft för
godha gerningar / och the som skee emoot
gudz lagh holler hon alleena för syndh / och
thm̄ som bodhen holla / loffwar han ewin=
nerlighet lijff / Men thm̄ som göra thē emo Matt h.19.
ot ewinnerlighin dödh.

Her aff haffwer man nw förstådt huad
gudh haffwer budhit mēniskione hon skal
göra och låtha / huru hon skal holla sich e=
moot sin gudh och scapare / och huru hon
skal holla sich emoot sin nåsta / thz år medh
fåå ordh seyandes ath hon skal elska gudh Deute.6.
aff alt sitt hierta aff all sin siel / och aff al=
la sina makt / och sin nåsta som sich sielff Leuit.19.

C iiij

Roma.7. huilken bodh / goodh / andelighen / heligh / och rettferdugh äro / men mēniskian för syn dhennes skuld är ond köglighen oreen / och orättfärdugh / thē före kōma the ey öffwer eens / och gudz bodh warder intith hollit för menniskiones ondzska skuld / Ty när thz skal warda hollit skal thz hollas aff hiertat såå ath menniskian haffwer thē en kerleck losta och begära / til ath göra thz gudh biu=dher effther thz hon weet ath thz är såå gu=dhi behagheligbit och hennes nästa gagn=lighit / När såådana kerleck loste och begä=ra icke är j hiertat / tha är thz wist / ath bo=dhet warder intith hollit som thz boorde / och om än såå är ath man gör vthwartis noghon gerning som är effther gudz bodh / tha är likawäl hiertat thē emoot / och läte mykit heller wara ogiordt än giordt wäre thz icke såå ath han giorde thz för sitt eeghet bezta skuld / ath han wänte sich stoor löön och prijs thē före / eller och ath han wille / vndfly thā pijna som thē tilstundar som göra emoot gudz bodh och när hiertat är såå til sinnes / är thz clart noogh / ath gernī=gen warder icke giord aff noghrom kärleck lost eller begäre / som man haffwer til såådaa

na gerning eller til gudh som såådana budhit haffwer vtan aff thē kerleck man haff wer till sich sielff / ath han will haffwa sich til godha the lön vtlofwat äro eller och för sitt bezta skul wndfly pinona Thē före älschar menniskian sich sielff j såådana gerningar och ecke gudh och sin nästa som hēne boorde effthē gudz bodh / thē medh war der och thå bodhit icke fulkomnat.

Nw effther som till förenna sagt är / ath när menniskian wende sich till thz råådh som dieffwlen gaff hēne / wart hennes vilie och hierta såå omwendt / ath thē hon war till förennå benäghē icke annat göra än thz gudhi war til priis och hennes nästa och the andra creaturen til nytta och gagn / wille hon sedhan icke annat än sitt eeghet bezta / Thē före är thz såå medh henne ath thz hon gör eller läthē är alt oretferdugt / ty thz gåår ecke aff kärleken som thz boorde / vtan aff eeghen nytta och eeghen wällöst / likerwiis som en ondh fruct är aff en ond root såå äro och menniskiones gerningar oonda aff itt oondt hierta / för ty ath när hie rtat är ondt kunna icke gerningana wara gudhi taknemligha / effther thz han dömer

Hiere.17. om gerningana effther hiertat / är hiertat wrongt sää ath thz sökier sitt eeghit bezta sää är och gerningen wrong / Nw äro all menniskionars hierta wordhn wrong / och thz före äro och alles theras gernīgar wron
Matth.12. ga / ty the gää alla aff hiertat / och säädana som fatoburen är j hiertat säädana warder
Matth.7. thz och framburit / och itt ondt träå kan icke göra godha fruct.

Thenne wrongheethn och orätfärdughe then är kommen j menniskionas hierta aff thn synd Adam giorde / och warda alla mē= niskior födda medh säädana wrongheet /
Ephe.2. thz före födhas thee och wredzens barn / och äro strax wärde dödhen / och aff thenne wronghetenne kommer thz ath gudz bodh warda intith hollen / ecke kan heller noghon menniskia holla thm aff sin eeghen krafft / effther thz hennes hierta och gudz bodh äro emoot hwart annat / och fick hiertat mera lost til syndena sidhan bodhit war giffwit
Roma.7. än förra / ty hwar man kenner thz medh sich sielff / ath iw mera honom warder en tingh förbudhit / iw mera lost fäär han til ath gö= ra thz / Här aff mää mā merkiat ath inghn menniskia warder noghontijdh rettfärdug och good hollen aff gudhi för the gernīgar

hon gör/ å huru goda the ſynes wara vtwar
tes/ ty ath the warda ecke ſåå giorda ſō the
göras ſkulle/ aff itt frij moodh och kärleck/
gudhi til åra och ſin nåſte till gagn effther
thz hiertat år wrongt och ſökier ſitt bezta Roma.2.
och ſeer ecke gud til hurudana gerningen år
vtwårtes/ ty han dömer icke effthē anſiktet 1.Reg.16.
ſom mēniſkion gör/ vtan efthē hiertat/ och
ſååſom hiertat år til/ ſåå holler han gernin
gena til/ och ſååſom tråådh haffwer icke ſi=
na goodheet aff fructenne/ vtan twart om/
fructen haffwer ſina goodheet aff tråådh/

Såå göra icke heller gerningana mēniſ=
kiona godha/ vtan menniſkian moſte förſt
ſielff wara good/ och ſåå gör hon godha
gerningar/ gerningana haffwa ſina good=
heet aff menniſkione och icke menniſkian
aff gerningena.

Nw år mēniſkian för ſit wrōga hierta ſkul
ſielff ond och emoot gudz bodh thē före kū
na icke hēnes gernīgar wara goda/ och ſåå
kan icke heller mēniſkiā för theres ſkul war
da good hollē för gudi/ Nw effthē thz ath
mēniſkiones hierta vilie och begåra åro ſåå
wrong och oretfårdug wordhē/ ath hon in=
tith förmåå ath göra thz gudz bodhord biu
dha henne/ icke geffwa heller bodhordhen

henne noghen makt / ath göra sååđana / såå
är klart påå tagha / ath mēniskian haffwer
ey annat aff bodhū / än ath hon lärer kenna
sina synd och skropligheet / huad hon skulle
göra och låta / thz hon doch icke gör / ty lärer
Roma.3. hon aff bodhordet huad synd är som Pau=
lus segher och när hon grant besinnar bod=
hordhen och finner sitt hierta wara twert
emoot thm̄ / och ath hēne stäär dödhen före
för thz hon icke holler bodhū kan ey annars
wara än ath hon warder förskräkt thr̄ aff
och begÿnar änxlas / och wore gierna skild
widh syndena / men synden bliffwer qwar
när henne / och om hon än tagher tha no=
ghra gerningar före / thr̄ hon will holla bod
hordhen medh / är thz doch icke annat än
skrymterij / ty ath än thå the vtwartes ger
ningar (som itt ringa tingh är j menniski=
one) synes wara medh gudz bodh är lika=
wel hiertat som ypperste deelen är / emoot
bodhit / thr̄ före warder thz intith hollit / och
är för thū skuld menniskian altijd brotzlig=
hen för gudhi och plichtug til ewinnerligh
dödh Och thr̄ aff komber thz sanctus Pau
Roma.3 lus såå offta seghr̄ omöghelighit wara ath
Gala.2. mēniskiā skulle varda rättfärdug och good

för gudhi aff the gerningar bodhordhñ el=
ler laghñ påå biudha / ty the warda intith
hollen aff hiertat / Hwar nw noghor ville
såya / år icke tha gudz bodhord gifwen oss
mera til skadha ån til gagn? Ney men the
åro för thñ skul giffwen ath thå menniskiã
finner bodhordhñ biudha thz in vpåå / som
hon icke holla kan / och thẽ til hoota hẽne mz
ewinnerlighin döödh / skal hon kunna be=
sinna intith wara j hẽne sielf / thẽ hon måå
förtrösta påå til hennes salugheet / vtan al=
leenest til gudz barmhertugheet / påå thz ath
gudh skal thẽ före wara priissat och icke mẽ
niskian Thẽ före sagde sancte Pauel til the
römerske gudh haffwer beslutit alla vnder
otrogheet påå thz han skal göra miskund Roma.11
medh allom / når såå skeer haffwa thå bod
ordhen werkat theras retta werck / ther the
åro giffwen effther / och kõma menniskiona
til gagn / thẽ såådana wårck icke skeer j mẽ
niskione / vtan ath hon besinnar allena aff
bodhordhñ sina syndhẽ / och faller doch ecke
sedhan til gudz barmhertugheet / aff huilka
alleenast hon sin salugheet wenta skulle / fö=
lier henne thå intith gagn aff bodhordhñ /
vtan heller förskräckilse ånxle och ewĩner=

ligh dödh / och här medh wiliom wij nw be
sluta thz deelen om bodhen.

Om Troona.

EFther thz gudh wäl wiste ath men=
niskian war sää ond wordhen vtaff
hennes fall ath hon intith skulle kunna för=
bätra sich noghontijdh vtaff henne eeghin
makt e huad lagh han henne gäffue besyn=
nerligha medhan hon icke kunde stää j god
hetenne förra än hon kom j thz ondzska be=
tenkte han vtaff sina osäyeligha barmher=
togheet strax menniskian hadhe fallit pää
noghra andra wäghar thr hon kunde kõma
til thz godheet och ära ighz som hon j frää
fallen war / Thr före sadhe han thå til qwin
nona / ath han wille setia fiendskap emellon
henne och ormen thz war dieffwlen / och e=
Gene.3. mellan hẽnes sädh / och hans sädh / och ath
hẽnes sädh skulle sönder slää hãs hoffwd /
merkiandes thr medh Christũ / Aff huilko
lyffte the wordo tröstade / och wanhopades
ecke vtan satte thr troo och lijt til / ath vtaff
theras affödho thz komma skulle / som or=
mens hoffwd som är syndhen / sönder slää
skulle / och the thr medh / thz plågha / som
effther syndena folgde / som är dödhen / och

helwite vndwijka motte / samma lyfte wart
ock förnyat til Abraã tha gudh sadhe til ho= Gene.22.
nom vthi thina säädh skolo wälsignas all
folk teslikes och till Dauid vtaff thin lijffs Psal.131.
fruct skal iach sätia påå titt säte / och påå
hans rijke skal inghen ände wara / påå thet
ta lofftet satte Adam Abraham Dauid och
monge andra j gambla testemẽtit fulla troo
och lijt wäl wetandes ath gudh war sanfer
dug / och icke kunde liugha / och aff thẽ tro=
on wordo the rettfärdoghe och nwto Chri=
stum gott äth longt förra än han noghon=
tijdh här till werldena kom / och woro sanne
ligha christne sää wäl som wij och frelste j
samma troona som wij / som scriffwit stå=
år j thẽ bokenne om Apostla gerningana. Act.15.
Sää är nw merkiandes ath sääsom gud
all tingh scapat haffwer genom sin eenda
son / sää haffwer han och welet förnya j ho Johã.1.
nom all tingh som aff syndenne woro för= Ephe.1.
wanskat och twåå alla synd och förwans= Hebre.9.
keligheet aff / medh hans blodh / och kom= Coloss.1.
ma alt j sin retta styckelse j ghen / och giorde 2.Cor.5.
honom till en medlare emellam sich och 1.Timo.2.
menniskior / huilken sich sielff vtgaff al=
lom till en åtherlösn / och effther thet men=
niskian war sää wend j fråå gudh ath hon

sielff icke kunde wända sich til honō ighen/
ecke heller noghot göra/ thz han budhit haf
de och thz honō taknemelighit war/beweek
tes gud aff sin stora barmhertugheet thr̄ til/
ath han sielff wille wenda hēne til sigh/gö
randes hēne godha och rettfärdugha ighn̄
huilket han bedriffua wille medh thn̄ hel=
gha anda/genom sin elskeligha son Jesum
Christum j sää motta ath han aff sin ewi=
gha goodheet/förbarmadhe sich thr̄ öfwer
ath menniskian war kōmen j dieffwlsens
woldh/ och kunde icke komma sich thr̄ vth
ighen/ty sende han sin eenda son här nedh
till oss och lätt honom bliffwa menniskio
för wära skuld och aff thn̄ stoora kärleck/
han hafde til oss (än thä ath wij woro hās
owener) gaff han honom j dödhn̄ för oss/
ath alle the som vilia troo pää honom sku
Johā.3. la ey bliffwa förtapadhe vtan hafwa ewin
nerlighet lijff/och som sancte Pauel segher
2.Cor.5. war gudh sielff j honom och forlijkte werl
dena medh sich j genom honom och gior=
de honom som inghen synd hade giordt/til
synd/för wära skul vpää thz wij skulle wa
ra gudz rettwijsa j honō/ath sää som han
wart räknat en syndare före oss/sää skulle

och wij wara råknadhe retferdughe för hās
ſkuld / och vpåå thz wij ſkulle wara frij för
ſyndenne / låth gudh honom lijdha dödhñ /
och vpåå thz wij ſkulle warda rettferdughe Roma.4.
ighen thz är ath komma j wort rätta väſen
de ighen / ath gudz beläte worde förnyat /
låth han honom ſtåå vpp aff dödha. Thet=
ta haffwer gud giordt medh ſin ſon för wå
ra ſkuld / och gaff ſå Apoſtlana beffalingh
ath the ſkulle gåå wtt j menigha werlde=
na och predica och göra itt anſkrij för all cre
atwr huilken ſtoor nådh och barmhertug=
heet gudh hadhe giordt medh menniſkione
och ſåådana predican och anſkrij är thett
ſcrifften kallar euangelium thett är itt gott
bodhſkap / och huilken (å huru ſtoor ſyn=
dare han wara kan) ſom thē ſäthē troo til/
och förlåthē ſich ther vpåå ath gudh haff=
wer ſåådana nådh giordt medh honō han
bliffwer aff ffadhrenom medh thñ helgha
anda inplantat j Chriſto / ſåå ath Chriſtus
och han the warda itt lekamen / och ath thz
Chriſtus är aff naturen / thz warder han aff
nådhene / ath ſåå ſom Chriſtus är gudz
ſon ſåå warder och han gudz ſon / och ſåå=
ſom Chriſtus är rettferdugh / och en herre

G

offwer heimmel och jordh/ sáå warder han och/ ja om han troor thē vpåå/tha år han alla redha sååsom Christus år / och alt thz Christo til hörer thz hörer och honō til som
1.Cor.3. Paulus segher till the Corinther All tingh höra idher till huad thz år mera Paulus eller Apollo/eller Petrus/eller wårldhen/eller liffwet eller dödhen eller thz nw år eller thz tilkōmande år/Såå all tingh hora idhē til/och j höre Christo til/och Christus hörer gudhi til/och lika wijst som christus år vtan synd/ såå warder han som påå honom troor/och vtan synd/och ån tha han haffwer synd/huilken han ey år för vtan såå lenge han liffwer hår påå jordenne/doch niuthē han sin kåre brodhē Christum (som inghō synd hafwer) thz ååt til godha ath syndhō warder honom intith råknat/ som Dauid seghē Helig år then som gudh till råknar icke / eller förbrååår icke syndena.

Ey år thz möglighit ath honom kan nog hon synd skadha som slåår sin lijt och tröst til Christum som föresakt år/ty ath emellan Christum och honom skeer itt såådana förbund j thē helgha anda/ath the warda itt
Ephe.5. lekamen/och ath thz thō eene hörer till thz

hörer thē andra til / såå ath Christi rettfardugheet hörer honom til / och hans synder höra christo til / som Dauid och scriffwer j psalmen / Verba delictorum meorum / ther Christus kallar sins folks synder sina synder / Nw haffwer Christus såå stora rettfärdugheet / ath hon osäyeliga är / störte än synden noghon tijdh wara kan / ty förswinder hon såå j Christo / ath thz bliffwer icke annat j ghen än rettfärdugheet / aff huilka the alle wardha delachtughe som troo och förlåta sich påå honom / och thz är thz sancte Pauel seghr til the Corinther / dödhē är förswunnen j seghrit / thz seghr är wunnen öffwer dödhen / thz är och syndhē förswūnen / som dödhen aff kōmen är / som aposten thz lärer såå effther wij som förberördt är / bliffwom här medh gudz barn / ath wij sätie thz wåra troo och lijt vpåå / såå fåå wij och wisseligha thē anda som gudz barn bör ath hafwa / huilken ande som försäkrar wår anda / ath wij åra gudz barn / thz är thē helge ande kōmer j wort hierta / och lerer oss kenna ath wij haffwom gudh för en fadhr / och bedhes dristeligha hielp aff honō / och när wij haffwa lärdt kēna thz j wort hierta Psal.21. 1.Cor.15.

ath gudh år wår fadhr̃ / moste iw strax fö=
lia ther effther ath wij kenna alla menniss=
kior för wåra brödhr̃ / och bewijsa oss emo=
ot thm̃ / som thn̄ eene brodhr̃n bör göra thn̄
andra / effthr̃ som och fadhr̃n oss lårdt haff
wer / thn̄ sin låra besluter j thetta ena oordet
Gala.5. Haff thin nåsta såå kår som tich sielff / huil
kit thm̃ lått år ath göra som troona hafwa /
ty ath (som nw år sagt) een rått troo hon
haffwer thn̄ helga anda medh sich / huilkē
som förwandlar wårt sinne / såå ath thz oss
tykte förra wara gott / thz tycker oss sedhan
wara ondt / och thz oss tykte förre wara tūgt
thz tycker oss sedhan wara lått ath göra / å=
ra wij nw gudz barn / såå årom wij arffwī
gar / nemlig gudz arffwingar / När wij nw
kēne oss för gudz arffwingar och barn / huil
kit wij intith twiffla schole ath wij iw såå
vissyligha åre / effther thz gudz oordh clar=
ligha såå lydhandes åro / såå moste wij och
hallat ther före / ath wij haffwa och schola
såå all tingh noogh / Ja wij schola såå hol
la oss som wij allaredho wåre salughe / såå
som wij och åro om wij troo thz annars / ån
Roma.8. thå ath thz år j hopet / och såå wisse schola
wij wara påå thz arff oss tilstundar / liker=

wijs som wij thz allaredo haffde j hender=
na/ty gudh som oss thz loffwat haffwer är
oss wiss noogh.

Och likerwijs som en godh fadhr̄ läther
icke sitt kära barn lijdha näghon twong /
om han honom hielpa kan / sää mykit min=
dre läthr̄ wår ewighe och alzmektoghe fa=
dher oss lijdha noghon twong eller nödh / 1.Pet.vlt.
huilken som omsorg för oss haffwer / och oss
haffwer mykit mera käär än noghor lekāb=
ligh fadhr̄ sin barn / och är thz wisseligha
sant som Dauid seghr̄ the som fructa gudh Psal.33.
the haffwa inghē brist påå thz som gott är

Nw hafwer wår natur sich sää ath han
altijdh will wetha sitt beztza vpåå thz han
kūde fåå noogh / och kan icke lätsinneligha
geffwa sich enom androm til tienist / medh
mindre han är först sää hulpen sielff ath
han hafwer noogh / doch kan han icke haff
wa noogh medh mindre han troor sich wa=
ra gudz barn och arffwinga / sää ath han
skal haffwa baadhe här och j andra wärld
noogh / ty om thē rätta troon är j hiertat /
thå är thz sää til sinnes / ath thz är wist thr̄
vpåå / ath thz skal inghē brist hafwa / vtan
tenker som sanctus Paulus sadhe / haffwer Roma.6.

Roma.8. gudh icke skoonat sin eeghn son / vtan giff= wit honom vt för wåra skull / huru schulle han thå icke skänkia oss all tingh medh ho= nom? Thet är / haffwer gud icke spart sin eenda son vtan giffwit honõ j dödhen för oss / huru kunde thz thå wara ath han schul le såå öffwer gifwa oss ath wij skulle icke fåå huad oss görs behooff? När wort hier ta är såå til sinnes wordit aff troonne / ath wij haffwa noogh och fåå noogh / såå föli= er strax kärleken ath wij ärom redheboogh ne / til ath göra allom til godha / honom till ära och prijs som såå wäl haffwer sich be= wijst emoot oss / och är thz thå ey möglighit ath wij skula kunna holla oss j fråå godha gerningar / ty ath kärleken är icke fååfeng /
Matt.7. och itt gott trä är icke vtan godha fruct.

Och thẽ medh skeer ath wij thå kõma til wort rätta wesende ighen / thẽ wåra första föreldra vtaff föllo / för ty wij fåå Christum sielffwan / som til förenna sagt är / och hans wesende j oss warder oss til räknat för wårt och warder öfwer seedt medh oss / medh thz wronga wesende som wij sielffwe haffwe / och dömes allena efter thz wesende wij fååt
Gala.2. haffwe aff Christo / om huilkit Paulus sa dhe om sich sielff / thz liffwer icke nw iach

men thz liffwer Christus j mich / som han
wille säya / thett är icke mitt liffwerne iach
nw haffwer / thet är Christi liffwerne som
medh sin anda regerar mich effther sitt sin=
ne / och såå följer thr̄ effther / ath thet oss till
förenne war swåårt / ia omöghelighit / thet
warder nw lätt / såå ath wij thå begynna
fulborda gudz bodh wälwilieliga och vtan
alt skrymterij / för ty kärleken följer strax
medh troon / huilken all lagh är som gudh Roma.13.
budhit haffwer som Paulus segher j sina Gala.5.
Episteler / ath laghsens ände är kerleken / thz
är ath gudz lagh j all bodhordhen ecke an=
nat vilia / än ath wij elska gudh och wåår
Och effther thz gudhi göres in= (nästa.
tith behooff thz wij åästadh kunna kōma / Psal.21.
som Dauid seghr̄ / ty hafwer han j sin bodh
stält sina tiänist alt vpåå oss / såå ath wij
skola tiena hwan annan inbyrdes / och när
wij thz göra thå tiene wij honō / ty han haff
wer såå sacht / thet j gören en aff the minsta
som troo vpåå mich thz gören j mich / såå
kūnom wiij ingen stadz bewijsa gudhi then
kärlek wij haffwa til honō / vtan när wij els
kas inbyrdes som margfalleligha vttrycht
är j sancti Johannis epistel.

Roma.8. gudh icke skoonat sin eeghn son / vtan giff-
wit honom vt för wåra skull / huru schulle
han thå icke skänkia oss all tingh medh ho-
nom? Thet är / haffwer gud icke spart sin
eenda son vtan giffwit honõ j dödhen för
oss / huru kunde thz thå wara ath han schul
le såå öffwer gifwa oss ath wij skulle icke
fåå huad oss göres behooff? När wort hier
ta är såå til sinnes wordit aff troonne / ath
wij haffwa noogh och fåå noogh / såå föli-
er strax kärleken ath wij ärom redheboogh
ne / til ath göra allom til godha / honom till
åra och prijs som såå wål haffwer sich be-
wijst emoot oss / och är thz thå ey möglighit
ath wij skula kunna holla oss j frå godha
gerningar / ty ath kärleken är icke fåfeng /
Matt.7. och itt gott trå är icke vtan godha fruct.

Och thẽ medh skeer ath wij thå kõma til
wort rätta wesende ighen / thẽ wåra första
föreldra vtaff föllo / för ty wij fåå Christum
sielffwan / som til förenna sagt är / och hans
wesende j oss warder oss til räknat för wårt
och warder öfwer seedt medh oss / medh thz
wronga wesende som wij sielffwe haffwe /
och dömes allena efter thz wesende wij fååt
Gala.2. haffwe aff Christo / om huilkit Paulus sa
dhe om sich sielff / thz liffwer icke nw iach

men thz liffwer Christus j mich / som han wille såya / thett år icke mitt liffwerne iach nw haffwer / thet år Christi liffwerne som medh sin anda regerar mich effther sitt sinne / och såå fölier thz effther / ath thet oss till förenne war swåårt / ia omögheligheit / thet warder nw lått / såå ath wij thå begynna fulborda gudz bodh wålwilieliga och vtan alt skrymterij / för ty kårleken fölier strax medh troon / huilken all lagh år som gudh budhit haffwer som Paulus segher j sina Epistelet / ath laghsens ånde år kerleken / thz år ath gudz lagh j all bodhordhen ecke annat vilia / ån ath wij elska gudh och wåår

Roma.13.
Gala.5.

Och effther thz gudhi görs in- (nåsta. tith behooff thz wij ååstadh kunna kõma / som Dauid seghr / ty hafwer han j sin bodh stålt sina tiånist alt vpåå oss / såå ath wij skola tiena hwan annan inbyrdes / och når wij thz göra thå tiene wij honõ / ty han haffwer såå sacht / thet j gören en aff the minsta som troo vpåå mich thz gören j mich / såå kũnom wiij ingen stadz bewijsa gudhi then kårlek wiij haffwa til honõ / vtan når wij elskas inbyrdes som margfalleligha vttrycht år j sancti Johannis epistel.

Psal.21.

D iiij

Haffuom wij och icke allenaſt thz aff Chri=
ſto ath han oſſ giffwin är medh alt thz han
här giordt och lidhit haffwer ſom före be=
rört är / vtan är han oſſ och föreſatter til itt
effther döme / ath ſååſom han bewijſte oſſ
1.Pet.2. all kärleck ſåå ſkolom och wij göra wara
näſta / och j alla motta fölia hans footſpor
effther ſom ſante pedhr̄ ſegher j ſin Epiſtel
Såå effthr̄ wij nw wete ath wår ſalugheet
är kōmen aff Chriſto / thz är thr̄ aff / ath han
vtſend / war aff ſin hēmelſche fadher hijt til
werldena och leed här pina och dödh / thr̄
han oſſ medh frijadhe fråå ſyndhē / och thē
plååga thr̄ ſyndēne til hörde / ſom är j fråå
thē ewīnerligha dödhen / och hälwete / ſåå
ſom gudfadher loffwat haffde / och ſåå=
ſom bädhe laghen och propheterna j gam=
bla teſtamentit ſagt och vttrycht haffwa /
til huilkit alt / wij fulla troo och lijt tilſätia
ſkole / intith twifflādes ath gud j all hans
oordh ſanfärdog är / doch för monga eenfal
lugha menniſkior ſkull ſom icke ſåå kunna
haffwa til fälle til ath offwerſee alla ſcriff
tena / thr̄ om ſcriffwen är / åra til hoopa ſat
te noghra articlar / ſom vtdragne äro / vtaff
ſcrifftenne j huilkom ſåå ſom j en ſumma

vttryckies måstadelen / thz om wår frelsare Christũ scriffwit år / thē wij alle som Christne åro skole såtia wor troo och lijt til / huilka articlar åra the man kallar the xij styckie aff thñ helge troo / the mã meenar ath apostlana schola haffwa satt til hoopa når the skulle skillias ååt och gåå vt och predica / sedhan Christus war vpfaren til himbla vpåå thz thñ ene skulle komma offwer eens medh thñ andra j sin predican / Men hoo thm̃ hafwer giordt antighñ apostlana som nw sagt år / eller noghre andre effthē thm̃ / kan man icke (som Ciprianus segher) fullelighã weta doch år thz wist ath thz år skeed icke longt sedhan Christenheeten war begynt / och år hwart sticke får sich wål begrũdat j scrifftenne / huilken år rette grunden thē wij skolom såtia wåra troo til ty thz åro gudz eeghen oordh som thē scriffwen ståå / bådhe thett prophetena scriffwo som wåro fårra / ån Christus war fådder som Petrus seghē j sinna andra Epistel ath the taladhe aff thñ helga anda. Teslikes war thet och gudz ordh som apostlanar och euangelisste ner scriffwo sedhan Christus war vpfaren till himbla / som Christus sielff sagde / thet 2.Pet.1.

S v

åren icke j som talen vtan idher hemmelske
Matt.10. fadhē som talar vti idhē / thē före moste wij
såtia fulla troo til the oordh thē ståå ānars
görom wij gudhi stoor smålech thē medh /
ath wij såtie icke troo til honom / likerwijs /
som noghot feel wore medh honom om san
Mar.vlti. ningen / ty sagde Christus / thn̄ som icke tro=
or / han skal warda fördömder / Ja / thn̄ thē
Johā.3. ecke troor han år alleredo fördömder / och sō
Hebr.11. Paulus seghē år omögelighit ath thn̄ kan
wara gudhi tecker / som ecke troor.
Och åre gudz oordh thē all wor salughet
henger vpåå / thm̄ wij altijdh schola förtrö
sta oss wedh / ty thet scriffwit år / år scriff=
Roma.15. wit oss til låro och betzta som Paulus seg=
her til the römersca / ath wij altijdh j mote=
gong och medhgong skola hafwa thm̄ för
öghon / besynnerligha når dieffwlē freestar
oss / skolom wij båra honō gudz oordh före
Matt.4. som Christus giorde når han frestadhe honō
och thē mådh wan Christus honō offwer /
ty dieffwlen som år fadher til lygnen / kan
icke lijdha gudz ordh / som sanningē år / han
haffwer vpkōmit döödhn̄ ty kan han icke lij
dha lijfzens ordh thē före moste wij iw hol=
la oss in til gudz ordh sååframt wij icke war

da öffwerwundne aff dieffwlen.
Såå år nw ythersta meningen och ån=
den j scrifftenne / ath geffwa oss Christum
före ath han koma skulle til werldena / som
han och nw kōmin år oss til salugheet / ther
före effthr̄ icke tilfelle år / altijdh geffwa hee
la scrifftena hwar man före / som wål be=
höffdes / åro the förnemda xij. stycker til ho
pa satt vtaff heela scrifftenna thr̄ vti enne
summa beslutas mestadeeles huad om honū
scrifftē inneholler / huilken wij vilia först se
thia hwart effthr̄ annat / och sedhan see till
huru man thm̄ förståå skal och åra the såå
lydhandes.

Ach troor v= 1
påå gudh fadhr̄ alzmek=
tughan / hēmelrikes och
jorderikis scapare.
¶ Och vpåå Jesum Chri 2
stū hans eenda son war
herra.
¶ Huilken afflader war aff thn̄ helgha an 3
da födder aff jomfru maria
¶ Pijnter wnder pontio Pilato / korssfåster 4
dödher och jordadher.

5 ¶ Foor nidher till helwitis / tridie daghen stoodh han vpp aff dödha.

6 ¶ Foor vpp til himbla sitter påå alzmektog gudz fadhers höghra hand.

7 ¶ Thådhan kõmandes till ath döma liffwandes och dödha.

8 ¶ Jach troor vpåå thñ helgha anda.

9 ¶ Then heligha christeligha kyrkia helgha manna samfundt.

10 ¶ Syndernes förlåtilse.

11 ¶ Lekamsens vppståndilse.

12 ¶ Och ewinnerlighit lijff / Amen.

¶ Här är förstmerkiandes ath thz är icke meera än en gudh till / än thå ath j guddomen åro tree personer / fadhren / sonen / och thñ helge ande / huilke personer j thessa xij. stycke clarligha vttryckias / thz wij ytherlighare fåå höra / och thz är thñ yppeste articlen j troone / aff huilkom the andra articlanar haffwa theras vrsprungh.

Och är merkiandes ath mã kan haffwa twåggia handa troo / then ena / ath man troor slätt hån ath såå är til gååt som articlanar eller scrifften inneholler / likerwijs som man troor ene hystorie eller noghot vist rykte / om noghon annan tingh / thå man fåår

wiß tidhſide thē om troꝛ man fulleliga ath
ſåå år tilgååt / När mā nw ſåtthē ena ſåå
dana troo til thz j ſcrifftenne ſtåår / warder
han icke thē aff rettfårdogher fôꝛ gudhi ecke
år thz heller en rått chꝛiſtelighē troo / ty ſåå
dana troo kan ſåå wål en heedninge haff-
wa ſom en chꝛiſten.

Then andra troon år thē når man ecke
allenaſt troꝛ ath thz år ſåå ſant ſom j ſcrif
tenne ſtåår / vtan ath ſåådane år ſkeedt fôꝛ
wår ſalugheet ſchuld / och ath wår ſalug-
heet kōmer thē wiſſelighan vtaff / och fôꝛ-
låther ſich ſåå wiſt ther påå / ath han platt
gåår j fråå ſitt eeghit ſinne / och lijtar in til
gudz oꝛdh / tôꝛff fôꝛ hans oꝛdh ſkull wåå-
gha thz honom ſielff år omôghelighit ath Matth.14.
gôꝛa ſååſom Petrus gioꝛde når han ſåågh
ath Chꝛiſtus gick vpåå watnet / och Chꝛi-
ſtus badh honom komma til ſich Såå faſt
troodde Petrus påå Chꝛiſti ooꝛdh j thz han
badh honom komma til ſich / ath han wåå-
ghadhe ſich til / och ſteeg vtaff ſkepet / och
geck vpåå watnet / ſåå lenge ſom hans troo
war faſt / haffde han icke hafft ſtooꝛa troo
till ooꝛdhit / thå hadhe han icke ſtighit vt /
vtan bliffwit qwar j ſkepit / och faridh thē
medh j landh.

Teſlikes giorde iſraels almoghe / ſom
gick effther gudz befalning j genom thz rö=
dha haffwet / Såå gioꝛde och Abꝛahã når
gudh bödh honom han ſkulle gåå vtaff ſitt
fådhẽnes land / hws och heeman våner och
frender och kõma j thz land / gudh ſkulle lå
tha honom ſee / han wille göꝛa honom til en
mekta man / Abꝛaham war lydhugher och
twiffladhe intith ath gudh war mektogher
geffwa honom båtre heman / ån han haff=
de j bland ſina wener och frender / thẽ medh
gick han vt aff ſitt fådhẽnes landt och wi
ſte ſielff icke hwart han ſkulle gåå / ſatte al
lenaſt ſijn lijth thẽ til / ath gudh ſkulle låtha
honom ſee j huad land han wille göꝛa ho=
nom till en måkta man / och gaff ſich ther
medh j fråmande landh / och ſtooꝛ fara om
gud icke hadhe beſkårmat honõ / ſåå ſatte
han alla ſina lijt och tröſt til gudz ooꝛdh thẽ
föꝛe wart han och råknat rettfårdugh och
godh föꝛ gudhi ſåådana troo til gudz ooꝛd
år een rått chꝛiſtelighen troo / och thñ ſååda
na troo haffwer / han år rettfårdug föꝛ gu=
dhi / ty han göꝛ gudhi thñ åra ath han ſåt=
her all ſin lijt til hans ooꝛdh och holler thm̃
ſann.

Ena såådana troo schola wij haffwa til thessa förscriffna articlar / och till alt thz j scrifftenne ståår om wij annars schola wa ra rått christne menniscior wij skola icke allenåst troo wara såå j sannīgene / som articlana inneholla / vtan iemwål ath thz år såå oss till godha nytto och gagn / och ther skolom wij slåå alla wåra lijt och tröst til / som wij fåå höra j hwar artichel för sich / the wij höra vilia medh theres förstond.

Then första artichel.

Jach troor vpåå gudh

fadhr̄ alzmektughan hemmelrikis och iorderikis scapare.

HErr j thenne articlen haffwom wij aff thn̄ första personone j guddomē som år gudh fadhr̄ och år thetta meningen Jach troor vpåå gudh fadhr̄ / iach såthr̄ al min lijt och tröst til honō han år min tilflycht och beskårm iach förtröster mich påå in tith annat ting hwarkē j hēmelen eller påå iordēne / iach troor vpåå min kåra gud wedersteghr̄ dieffwlen och alla hans atheffwor / iach troor och förlåthr̄ mich vpåå min endista gudh som scapat haffwer hemmel och iordh och alt thz j thm̄ år.

Jach låthē icke förskräckia mich för dief
wlen och alt hans woldh/ty/min gud iach
förlåthē mich vpåå han år alzmektogh/thē
före haffwer han macht till ath beskerma
mich j fråå alt ondt/och ån thå ath iach år
en syndare fatighē och mådh retta försmåd
der aff hwar man/lekawål såthē iach troo
och lijt til honom/ty han försmåår mich in
thet/Jach troor stadheligha/ath han hol=
ler thz han haffwer mich loffwat/åå huru
lēge han fördröyer och förhalar medh mich
Jach såthē honom inghen stund stadh eller
rum före/når eller hwarest eller huruledhis
han skal mich thz giffwa/Jach såthē thz
alt j hans helgha vilia/han weet båst hwad
mich nyttoght och gagnlighet år/och eff=
ther thz han år alzmektogher/haffwer han
iw makt/ath giffwa mich alt thz mich fat
tas och effther thz han år min gudh twiflar
mich intith ath han iw låther all tingh tie=
na mich til godha/ty han hafwer all tingh
scapat/och the åro honom wnderdåånigh/
och effther thz han år gudh weet han huad
mich görs behooff/och effther thz han år fa
der/ey allenast til sin ewigha son/vtan iåm
wål til mich och alla the sō troo j hās nāpn

effther iach såå troor / haffwer han (vtan twiffuel) vilia til / ath låtha mich såå thett mich göras behooff / Jach år wiß thz vpåå ath iach år hans barn / tiånare / och erffwinge til ewinnerlighit lijff och som iach troor såå warder mich och gangandes.

¶ Then andre articlen.

Och vpåå Jesum Christum hans eenda son wår herra.

Thenne articlen lydhz påå the andra personene j guddomen som år gudh son / och år meningen / såå som iach troor vpåå fadhren ath han år gudh alzmektugh hemmelrikis och jorderikis scapare / såå troor iach och vpåå sonen ath han år alzmektogh och ath all tingh åro scapat genom honom han år fadhzens wijsdom / medh huilkom fadhzen all tingh scapat hafwer / ty ath alt thz fadhzen scapat haffwer / thz hafwer han giordt genom sin son / som år hås oord och wijsdom / och iach troor ath han år fadhzns eenda son / thz år / ath fadhzn icke hafwer meera ån en naturligh son / som och år lijka mektogh medh honom huilken vtsendt war / aff fadhzen til ath frelsa werldena / ty

Æ

kallas han Jesus / thz är frelsare / och är satt til en medhlare emellan gudh fadhē och mē niskiona / ther före kallas han Christus / thet betydher smordher / thz är en konūg och prest / han är wår konūg / och beskermar oss j fråå wore fiender / han är wår prest / och förſoonare thz wij haffwa fortörnat fadhēn / han är wår herre / wort hoffwdh / och wij ärom hans lemmar / han är herren och wij och all creatwr äro honom wnderdåånig / ty han är satt til en herra öffwer all ting / ey alleena påå guddomsens wåghna / vtan iåmwål påå mandomsens wåghna / Såå tro or iach nw och förlåthē mich thē vpåå ath gudz eenda son är wor frelsare / til huilkit hā mektugh noogh är / ty han är en herre öffwer all ting.

¶ Then tridhie articlen.

Huilken affladh war

aff thē helgha anda födder aff jomfru Maria.

Jach troor ath gudz eende son kom här nidh / mich til godha / och toogh man dom för mina skuldh / doch icke som thet tilgåår medh andra menniskior / han wart

icke affladh aff noghon man / vtan aff thē helgha anda / och icke födder aff noghre för kränckt qwinno vtan födder aff reena och skära jomfru / hennes jomfrudoom oförkränckt / och troor iach och förlåther mich ther vpåå / ath gudz sons helgha och reena affling och födhelse haffwer aff plånat / min syndogha och oreena affling och födhelse.

¶ Then fierde arteclen.

Pinther vnder pontio

Pilato korßfäster döödher och jordadher.

IAch troor ath gudz eenda son / j sin mādoom haffwer lidhit pijna och plåga när pontius Pilatus haffde regemētit som honō och dömde til döödhē / och wart korsfester / för mina och alla christna mēniskiors synder skul / och hafwer twaghit oss j sin dyra bloodh / och alla pino plågho och korssestilse för gudz rettfärdugheet skul / haffwer han helighat j sin lekamē / sää ath all thenne werldēnes motegög och widhēmöda sō ene christno mēniskio kan vpåå kōma / är alt heligt wordet j christo / ath mā thē gladeliga /

E ij

lijdha måå thz är nw dyra helgedomar wordet / och troor iach ath han är dödh och jordadher worden / och haffwer medh sin död dräpit mina och alla christna menniskiors synder / och ath han medh sin begraffning / haffwer begraffwit wåra synder och giordt thm om intet / thr till medh sin helgha dödh / giordt wäår dödh oskadheligh och heligh.

¶ Then femte articlen.

Foor nidh till helwitis tridie daghen stood han vpp aff dödha.

IAch troor ath gudz son foor och nidh til helwitis mich och alla christtroogna til godhe / ath vndertryckia helwitit diefwlen / alla hans mackt list och argheet ath the skulle inghen mackt haffwa emoot oss / och medh sin nidherfarning til helwitit löste han oss j fråå helwitit / och når han dieffwlen medh sijn makt öffwerwunnit hafde stoodh han medh stoor segher påå tridie daghen vpp aff dödha til ath giffwa oss ith nytt lijffwerne ath wij sedhan skulle haffwa nådh till ath liffwa effther gudz bodh och ståå emoot syndenne ther förlåthr iach mich vpåå.

¶ Then siette articlen.

Foor vpp til himbla sit

ter påå alzmektig gudh fadhers högra hand.

Jach troor ath når gudz son hafde scaffat och fulkonat / mich och alla christtroogna til salighheet / thz fadhren haffde honom befalet / foor han vpp til himbla j ghen och wart wål fåghnat aff fadhren / såå han nw sitter påå hans högra handt / thz år / han haffwer fåt vold och år en konung worden öffwer all tingh j hemmelrike jorderike och helwite / ty år han mektogh noogh til ath beskerma mich j fråå alla mina fiender och motstondare och år min och alle christtroognas förswarare för gudhi / altijdh mektogh mana gott före oss.

¶ Then siwnde articlen.

Tedhan kommandes til

ath döma liffwandes och dödha.

Jach troor ath gudz son som nw sitter påå gudz fadhers högra handt skal vpåå then ytherste domen koma tådhan till ath döma bådhe them som ån tha åra liffwandes påå jordhene och them som dödha

haffwa warit/och alla menniskior/alla en
glar och dieflar moste komma och ståå för
hans doomstool/och see honõ lekamblıga/
och tha warder han giffwandes mich och
allom thöm påå honom troo ewinnerlig=
het lijff / och the andra som icke troo påå
honom ewĩnerligha pino/thetta troor iach
fast / och thetta är summa summarũ/j then
troona iach hafwer till gudz son ath han är
hår nidh sendt/och mich giffwen til en frel
sare och åthẽrlösare/han är afladhẽ aff thñ
helga anda/födder aff jõfru maria för mit
beɜta skul/han är pinter korsfester/dödhẽ
jordadher/faren nidh til helwitis/vpstån=
den aff dödha/vpstighen til himbla och sit
ter påå gudz högra hand/och ath han skal
kõma påå thñ ythersta domen och weckia
mich vpp aff dödha / gifwa mich itt ewin
nerlighit lijff såå ath iach skal sidhan bliff
wa ewinnerligha medh honom/thẽ förlå=
ther iach mich vpåå/å huad motegong och
wedhermödha mich wedherfars j thenne
werldenne / är iach doch likawål wiß ther
vpåå ath mich warder såå skeendis.

¶ Then ottende articlen.

Jach troor vpåå then helgha anda.

DEnne articlen lydher vpåå then tri-
dhie personen j guddomen / och är me
ningen / sååsom iach troor vpåå gudh fa-
dher / och son / såå troor iach vpåå thē hel-
ga anda / Och icke troor iach allenast ath
han är gudh likamektig medh fadhrē och
sonen / vtan iemwål troor iach ath inghen
kan kōma til Christum och warda niwtan
des hans pino och dödh och andra hans
gerningar åått til godho / medh mindre then
helghe ande komber vthi honom och hiel-
per honom ther till / och än tha ath fadhren
haffwer låtith sonen / lijdha dödhen för syn
dernes skul ath the skulle aff plånas / kan
doch likawål inghen komma till Christum
j hās hägn och förswar för sin eghē wrång
heet skul / medh mindre then helghe ande
rörer / kallar vpwäkier och dragher honom
till Christum j huilkom han sidhan saligh
bliffwer.

¶ Then nionde articlen.

Then helga christeligha kyrkio helgha manna samfundt.

IAch troor ath een christelighen kyrkia år til/ huilken kyrkia icke annat år/ ån heligha męniskiors samfundt eller delactug heet och samqwendt j huilka alla christna menniskior/ forsamblas j thē heligha anda j ena troo til Christum å hwar som helzt the wara kūne j heela wårldene/ och ån tha iach icke seer thē forsamblingena/ thē man icke heller see kan medh lekamblig ôghon ef ther hon år andelighen/ troor iach lekawål ath hon år til/ och ath thē helghe ande regerar henne hollandes henne widh makt/ och medh gudz oord och sacramēten/ henne daglighen forôkar/ Jach troor ath inghen war der saligh/ som icke år j thenna forsamblingenne/ hollendes eendrechteligha medh henna lårdoom/ troo sacrament hopp och kårleck/ såå ath inghen judhe eller heedninge eller kettare eller noghor annar syndare kan bliffwa saligh medh mindre han komber j thenna heligha forsamblingena/ och for eenar sich medh henne/ draghādes medh hēne offwer eens/ Jach troor ath j thesse for-

samblingene/är itt såådana brödherskap/ ath alla andeligha gaffwor äre här almenneligha/ty ath Christus som är hoffwdhit til thēne församblingen hörer allom til som j församblingenne äre och the höra alla honom til/och hwar hörer androm till/medh thett godha han haffwer/såå ath hwar är annars tienare j Christo/och hwar dragher annars byrde aff thȳ kärleck the haffwa sich emellom. 1.Cor.12.

¶ Then tijonde articlen.

Syndernes förlåtilse.

IAch troor ath j thē heligha församblinq/och inghen annarstadz är syndenes förlåtilse/ty ath när man icke är j then församblingē/warder man icke saligh/och fåår för thē skul icke syndernes förlåtilse/å huru mykit ther arbetas om/medh godha gerningar men j thenne församblingen är syndennes förlåtilse åå huru monga eller stoora the wara kūna/effther thet Christus haffwer giffwit henne hēmelrikis nyklar/ thē synderne warda förlåtna medh/thē holler iach mich widh. Math.18.

¶ Then elloffte articlen.

E v

Likamsens vpstōdilse

JAch troor ath een allmenneligheen vp ståndelse aff dödha är tilkommande/ når gudh skal all lekamen vpweckia aff dö dha/ såå ath hwar och een siäl oond och go odh kommer til then samma lekamen j ghē som hon förra haffde och inghen annan/ å huru lekamen haffwer warit förfaren och för strödder/ ther före troor iach fulleligha
1.Cor.15. ath then lekamen iach nw är lefwandes v= thi skal vpåå ythersta doomen komma till siälena j ghē än thå ath han fåår itt annat wåsende än han nw haffwer/ ther förlåthē iach mich vpåå. ¶ Then tolffte articlen.

Och ewinnerlighet lijff

JAch troor ath efthē vpståndilsen war der itt ewinnerlighit lijff til the christ= troogna och godha/ och en ewīnerlig dödh till the oonda / J all thenna stycken troor iach och twiflar inthet/ ath gudh fadhē ge nom sin eenda son medh thē helgha anda/ warder mich iw thetta alt geffwādes / och låther såå skee medh mich ther såtther iach mina fulla lijt till och förtröster mich ther vpåå.

Amen.

Thz är skee sannerligha sää / eller
wari sää sant.

Thesse tolff stycke eller articlar haff=
wer man korteligha beslutet iw må=
sta parten thet en christen mēniskia bör ath
troo / och ära the grundeligha noogh funde
radhe j the helgho scrifft / doch icke sää för=
stondādes ath mā icke skal behöffwa troo
alt annat som j scrifftene stäär thz här vthī
nan icke beslutit är / för ty thett är doch alt
gudz ordh och giffwa oss Christū före / sää
som och thēna förscriffna articla göra thē
före skal man troo thz ena medh thz andra /
än doch thenne articlar för korthetena skul
sää före giffwas.

Efftē thet j bland articlanar war rördt
om thē helgha kyrkie / och christna manna
deelachtughet wilie wij än noghot ythēlig
here vttryckia huad thz är / och är merkian=
des ath j then helgha scrifft stäär offta itt
grekest oord thet och latinisk är / som heter
ecclesia / thet merker försambling eller sam=
qwendt / och är aff itt allmenneligit bruck
sää opkōmit ath thet merker then församb=
ling som gud aff ewig tijdh thē til ämpnat

haffwer ath hon skal besitia hemmelrikit medh honom / thz år alla christtroogna mēniskior / alla the som j fråå wårldēnes begÿnilse / och in til ythērsta domen haffwa troodt / troo nw / och skola ån hår effther troo vpåå Christum / och förlåta sich vpåå honom / in til åndan thesamma alle j hoop år thē helgha kyrkia / thet år een christeligh försambling / huilka thē helghe ande / medh en fast troo til gudz oordh församblat haffwer aff all landh j menighe werldenne / och drag het thēm in til Christum ath the skulle falla in til honom medh ena stadugha troo / ath han thēm frålsa skulle j fråå dieffwlen och theras synder / och j thenna förssamblingene år Christus/en capitener/och regerar henne medh sin oordh / och thē helgha anda / ty ath såå som hon warder församblat aff thē hel gha anda medh gudz oordh / såå warder hon regerat och aff honō effthēr gudz oordh och j thenne förssamblingene år inghen skelsong mellam herren och tienaren / emellan

Gala.3. lektan och lårdan / emellan fatighan och rijkan / höghan och låghan / man och qwinna / greeck och barbarisch tysk och swånsk &c. vtan the åro alle itt j Christo / och Chri=

stus är en j thȳ allom han är theras hof= Ephe.1.
fwdh och the äre hans lemmar / och sååsom
lemmanar j en naturligh lekamen haffwa
alla theras krafft och macht aff hoffwdet
såå haffwa och j thēne församblingene som Ephe.4.
är en andelighen lekamen / alla lēmanar the
ras krafft och makt aff Christo som är the
ras hoffwdh / thī före liknade och Christus Johā.15.
sich wedh en winstok / ok christna menniski=
or wedh qwistanar / ty ath sååsom qwista=
na haffwa theras lijff och grönsko aff bo
len / och kunno inghen fruct göra medh min
dre ath the åra sitiandes j bolē / och såå the
ras krafft aff honom / såå är thz och medh
thenne församblingene ath hon haffwer all
sin makt aff Christo.

Och är aktandis ath Christi lekamen el= Roma.8.
ler försambling är såå bebunden medh ker 1.Cor.3.
leken / ath thī äre all tingh allmenneligħen /
ath sååsom Christus hörer thȳ till medh
alt thz han åághī / och the alle medh thz the
åágha höra honom til / såå hörer och hwar 1.Cor.12.
annar till / och hwar är annars lidhamoot
och hwar tienar annan / och sååsom j en na
turligh lekamē tiánar inteth ledhamoot sich
sielffwo / vtan heela kroppenom / såå ath fö

trena tiena icke sich vtan heela kroppenom / thz hendrena göra / är the andra ledha moten til tienst sää är thz medh munnen ögho-nen / öronē etc / al tiena the hwart andro / sää är thet och j thenna christtroghna församb-lingene ath alla the gaffwor thñ ena haff-wer fäät aff gudhi thet hörer the andra til /
Ibidem ther före then ther wijß och klooch är / han skal bruka thet the andra til godha / ty ath
Ibidem gudh giffwer här / hwariom och enom nå ådh och gåffwor til nytto som Paulus seg-her / ath han thm̄ bruka skal the andra till godha / och är hwart ledha moot delaktogt medh thy andra / sää ath när itt är bedröff-wat äre all the andra bedröffwat thr̄ aff / och när thz ena är gladt / äre the andra gla dt thr̄ aff.

Och efftther thet ath thenna församblin-
Ephe.5. gen är icke meer än een lekamē thr̄ Christus är hoffwdhet til / och the andra åra lemma nar / huilka sää föreenadhe äre ath the alle / och Christus / äre itt kött / moste fölia thr̄ aff ath alla Christi godha gerningar och alla lemmarnes gerninga äre icke meer än eens krops gerningar ther all ledhamothñ j krop

pen äre delaktugh aff/Sååsom j en natur=
ligh kropp till gåår ath alt thz godha/hof=
fwdhet gör/thet hörer all the andra ledha=
mothen till/såå är thz medh thz godha som
henderne göra/och teslikis medh alt thet/
hwart ledhamoot för sich sielff bedriffwa
kan/thet hörer alt heela kroppen till/Såå
gåår thet och här till/ath hwar är deelack=
tigh medh thm̃ andra/och hwar dragher
annars byrde sååsom christus hafwer drag
hit allas theras byrdo/ther före hörer chri=
stus mich til medh alt sitt/och iach hörer
honom til medh alt mitt/Jach hörer tich
til medh alt mitt/Thw hörer mich til medh
alt titt/och thet är thet Dauid segher/ Psal.121.
Hierusalem vp byggies som en stadh/hwes
deelacktugheet är till hoopa/J hwilkin
oordh then helgha kyrkia eller församb=
ling warder förstonden medh Hierusalem/
j hwilko the äre till samman deelacktoghe
medh hwar annan/vidh samma sättit seg=
her och Paulus til the Corinther/all tingh 1.Cor.3.
höra idher til/hwad thet är mera Paulus
eller Apollos/eller Cephas/eller werlden/

eller liffwet / eller dödhen / eller thett nw är / eller thet tilkõmande är / alt höre idher til j höre Christo til och Christus hörer gudi til.

Hörer nw Paulus sielff mich til / thå hörer och alt thz godha han haffwer mich mz till / ty mich hörer alt till / som nw sagt är / Hörer och christus mich til som för berördt är / thå moste och alt thz honõ til hörer höra mich medh til / Nw hörer hãs elskeligha modher jomfru Maria alla apostlar martires och cõfessores honom til / såå höra the och mich til medh / medh honom / och iach hörer thm̃ allom til j ghñ / och the och iach årom alle arffwingar til itt rijke medh christo / och vtan thz såå wååre / thå wååre icke Christus och thenne församblingen en lekamen / och itt köt / thz doch Paulus sägher.
Ephe.5.

Och är merkiandes ath thẽne helgha församblingẽ kallas j scrifftene een brwdh / thr̃ Christus är brudgummen hon kallas gudz hws / Huilkit hws (som Petrus seghr̃) vpp
1.Pet.2. byggies aff liffwandes steenar til itt andelighit hws thr̃ Christus är grundwalen til
1.Cor.3. hon kallas gudz tempel / hon kallas Christi
2.Cor.6. fåår / och mykit annat såådana / och effther
Johã.10. thz hon är såå en lekamen medh Christo är

hon och thet Christus år / nw sååsom Christus år gudz son och arffwinge / så år hon och / Sååsom Christus år en konung / så åre och alle christtrooghne konungar / thet år herrar öffwer all ting medh honō / Såå som Christus år en prest och förfoonare / så åre alle christtrooghne prester som sanctus Petrus segher j sin första epistel / och Johānes j sijn openbarilse / j såå motte / ath thm̄ allom år thn̄ makt gifwen / ath thn̄ thr̄ mera weeth måå låra then andra / och ath hwar måå bidhia för annan / och om behooff görs til hans salighet låta sit lijff för honom som Christus giorde. 1.Pet.2. Apo.1. 1.Johā.3.

Och år nw aff thet sagdt år / wål förston dandes ath alla christtrooghna menniskior j hoop som haffwa christi anda / och åre föreenadhe j troona och kårlekenom til samman åre thn̄ helgha kyrkia / och å huru långt thm̄ skill ååth hår vpåå jordēne / och hwar som helst the boandes åra / åre the doch till samman j troona / haffwādes en lårdom thz år gudz oordh / itt doop / och en anda / som thm̄ alla regerar / ty som Paulus segher / en lekamen och en ande / en herre / een troo / itt doop en gudh som år allas fadher. Ephe.4.

S

Nw effther thet ath christna menniskior ther the wore j förtijdhen många j en stadh / bygde sich almennerligh hws / thz kyrkian eller församblingen plåghadhe loffwa och prijsa gudh vthi och höra hans oord / kom thz såå vpp medh tijdhen ath såådana hws begyntes ath kallas kyrkia / effther thz kyrkian försambladhes thz / och är nw såå när kommet / ath monge ey annars weta / än ath itt såådana hws skal wara then helgha kyrkia / och Christi brudh / thz worom herra Jesu Christo är en stoor smålech / ath sätia honom stockar och steenar til brudh Såådana hws / kalladhis forst j christenheetē basilice / Såå är och en annar osidhz mz thetta oordet opkōmen ath man till eghnar thet paauō biscopom prestom och munkom / likerwijs som leekmen wore icke medh thm / then helghe kyrkia j såådana motta brukas thz ordet mykit vthi priuilegior / och j thom laghom som kallas kyrkienne lagh / men j then helghe scrifft finnes icke annat förston dit medh thz oordet ecclesia än som förscrifwit är ath thz ståår för gudz församblīg thå thz ståår för sich sielff / och inteth tilläggies medh huilko thz draghes j fråå thz sinnet / sååsom thz Odiui ecclesiam malignātium

August. epi.157.

thr̄ th3 ståår for thn̄ oonda församblingen.

En kort summering

aff th3 före sagt är.

EFther thet menniskiones natwr war sää förgifftich worden aff syndenne ath hon inteth göra kunde th3 gudhi war be hagheligit / vtan war platt wendt j fråå honō och kunde inteth / ey wille heller wenda sich till honom vtan war j dieffwlens wold / förbarmadhe thå gudh sich öffwer henne / och wende såå han sich til hēne / och aff sin stoora godheet / gat han icke lidhit ath dieffwlen skulle haffwa heela mankönet j sitt wold och regement ther före sende hā vt sin eenda son / ath han mēniskia war da skulle / lijdha och omgella th3 the andra brutit hafde / gifwa sich j en kamp m3 diefwlen och wīna honō folch j fråå / och blifwa thr̄ en capitener offwer och gaff honō befalning ath låra och predica gud3 vilia loffwā des ath alle the som satte troo til honō och fullo in til honō / m3 thm̄ ville han öfwer see th3 the haffde brutit honō emoot / såådana wårff begick christus gud3 son och war sin fadhr̄ lydog j dödhn̄ / ia j dödhn̄ påå korset Phil.2.

F ij

Predicade och lärde bätring/syndernes förlåtilse / och när han haffde sit värff beskaf fat til huilkit han aff fadhren vtsender war/ gaff han sina apostlar / läriungar och theras effther kommande/beffalning/predica öffwer heela werldena / för all creatwr/itt gott bodhskap / ath dieffwlen war öffuerwūnen/synden war förlåten/och ath gudh haffde seet öffwer medh menniskione / och taghit henne til wänskap och j sina hyllest j gh̄n/och loffwadhe thz vt/ath alle the som ville sätia troo til såådana predican the skul le warda salighe män the th̄ icke ville sätia troo til the skulle warda fördömde.

Mar.vlt.

Aff thetta kan mā merkia gudz stora och obegripeligha godheet / som haffwer sielff kräffiandes giffwit sin eenda son vt j dödhen för sina owener/ath han motte frälsa thm̄ j fråå theras fiender/och haffwer giff wit thm̄ sin elskeligha son / ath han skulle höra thm̄ til/och wara theras eghin/medh alt thet godha han åtte/och wara thm̄ för itt hoffwdh och capitener/förswara och be skerma thm̄/som wille falla in til honom/ och en thå ath gudh haffwer såådana wäl gerningar bewijsat mēniskione/och budhit

Roma.5.

Roma.8.

henne (henne oförskyllat) såådana vilkor/ kan hon dochlekawål för sin wrångheet skul/ icke tagha thē vidh medh mindre thn helghe ande motte kōma j hēnes hierta och beweekia hēne thē til ath hon widhētagher såådana velkor och tilbodh/ ānars kan hon intith besinna huru mykit gott henne ståår til bodh/ Såå ån doch gudh fadhē haffwer warit såå barmhårtigh öffwer henne ath han haffwer vtgiffwit sin eenda son för henne/ och sonen haffwer såå mykit ondt/ lidhit för hennes skul ath hon skullo bliffwa saligh/ doch kan hon icke fatath/ medh mindre thn helghe ande kōmer och thē til j hiertat och vender thz j fråå sin wrångheet och in til Christū / ty ath aff sich sielff haffwer hon hwarken vilia eller kårlech til ath besinna noghot thz andelighit år / icke kan hon heller/ ty som Paulus segher/ ath then naturligha menniskian kan intith fata eller besinna thz andelighit år / nw åra christi gerningar/ förskyllan och tilbodh/ andelighen/ ther före kan hon icke fata thm/ medh mindre thn helghe ande giffwer hēne thz in. 1.Cor.2.

Såå kan man mårkia hår aff ath menniskiones salighet år the helgha trefallug=

hetz werck / fadhēn sende wt sonē til ath fräl
sa menniskiona / sonen ledh dödhen / och för
werffwadhe hēne venskap j ghen / men thē
helghe ande beweker och skyndar henne thē
til ath hon faller in til Christum / och inghē
kan thz göra / icke heller kenna Christum för
1.Cor.12. en herra / vtan j thē helgha anda / anden är
rätta wärkmestarē som spelet driffwer j mē
niskione / reformerar och förnyar hēne huil
kit sää til gäär.

När gudz oordh warda predicat för men
niskiomen / giffwer gudh sin anda / hwem
honō teckis aff them som oorden höra / ath
the falla in til oorden / och sätia troo och lijt
til thē / när the nw hafwa troona / thå haf
wa the Christum medh alla hans tienst och
förskyllan / sää ath medh thē warder öff=
wer seedt / j thet the brutit haffwa / och ära
anammath til gudz barn / och Christi brö=
Roma.8. dher / gudz arffwingar / och Christi medh=
arffwingar / sää ath aff gudz nådh / faller
himmelrikit thē til j arff / När the nw sää
ära gudz barn och arffwingar wordne / mo
ste the föra itt säädana lifwerne / thē the icke
förtörna fadheren medh / ath the icke mista
arffwet thē loffwat war / nw är thz men=

niskione omógheligbit / fór sin wronga wi=
lia skul / ath hon sáå liffwa kan aff sin ee=
ghin kraft / ath hon jw icke fórtórnar gudh /
och fórbryter sin arffwa deel / som hēne war
til sagt / ther fóre giffs henne thš helghe an=
de ythērligare medh troone / ath han skal boo
j henne lära och regera hēne / och strax han
kommer j menniskiones hierta / begynnar
han til ath driffwa wt thš onda vilian och
begiär / som thē är til fórenna och planterar
en nyan wilia / och sååsom then oonde wil
ien som j hiertat war til fórenne är rooten
then alla menniskionas oonda gärningar
affkomma / Såå är twärt emoot / then go=
dhe wilien / som then helghe ande plantar
j menniskiones hierta / rooten och vrsprun=
get / ther alla menniskiones godha gär=
ningar affkomma / och är thet icke mög=
helighit ath menniskian kan góra noghra
godha gärningar som gudhi äre täcka fór
än en såådana ny wilie och begierilse ä=
re fórst planterat j hiertat aff them helgha Matth. 7.
anda medh troona / ty itt oondt trä kan icke
bära godha fruct / och är icke mógheligbit
ath menniskiones gärningar kunna wara
gudhi täcka medh mindre hon är fórst sielff

tåck huilkit thn helgha andas werck år / thn Christus förwerffwat haffwer them som troo påå honom.

När menniskian år såå gudhi tåck thå gör hon först godha gerningar och aldrigh förra / och såå som troon år meer eller mindre til / såå bewijsas hon och meer eller min dre j godha gerningar / thz år / j thz gudh hēne budhit haffwer / doch gifwes icke troon eller then helghe ande / allō lika mykit / vtan hwariom och enom såå mykit gudhi tåckes / mån ingom giffs såå mykit ath synden eller thn ondska som j menniskione år plat vtslåckies / och ther före / åå huru godhe wij åra / och huru stoora troo wij haffwe / moste wij doch altijdh bekenna oss wara synda re som wij och j sannīgene årom / såå långe wij åre påå jordēne / och behöffwe såya thz j Pater noster ståår förlååt oss wåra skuld / som wij förlåte thm̄ oss skylloghe åre / huilken bön alla christna menniskior moste bidia / aldrich åra the såå heligha / mån såå mykit giffs aff thm̄ helga anda / hwariom och enom / som salugh skal warda / ath han ther medh kan stridha emoot then ondskan som j honom år / och öffwerwīna thn / och

haffwa hēne nidhērtryckta thē före är wort
liffwerne här påå jorden icke annat än en
stridh som Job segher / j huilke stridh / then Job.7.
som tappar han fåår ewinnerlighen dödh /
thñ som vinner han vinner ewinnerlighit
lijff / och warder samma ondska icke platt
vtsleckt förre än wij döö aff werldenne / ty
sagde Dauid / Ay mich ath iach såå lenge Psal.119.
skal boo här påå jordena / och sancte Paual Phil.j.
sagde / Jach begärar warda förlossat och
komma til Christum / medh huilkom och an
drom flerom såådana ordom / the gåffwo
til kēna ath the ååstundadhe döö / och qwit
tas fråå thenne farligha stridhenne / j huilke
mōge tusende hafwa såå stridt ath the haff
wa leghat vnder / och bliffwit förtappadhe
doch är märkiandes ath inghñ winner thē=
ne stridhen medh sijn eeghen makt / vtan mz
höwitzmanßens makt och hielp / thz är mz
Christi hielp / huilken allō starkheet förwerf=
wat haffwer / som troo påå honom / för thñ
skul ligger oss altijdh makt vpåå ath haff=
wa gudz ordh för oss / hwilkit är andans
swärd / och troona för en skiöldh / medh huil
kom som sancte Paual segher samma stridh Ephe.6.
best genom gåås / och effthē troon är besyn

F v

nerlighen gudz gåffwa / år oss altijdh nyttogt ath bidia gudh som apostlana giorde
Luce.17. ath han förökker oss troona / och förstörkier oss medh then helgha anda / ath wij måå winna then strijdhē / och sedhan fåå then crona / thet år / thē åra och glådhe som gudh haffwer them tilreedt / som årligha strijdt haffwa / och håt effthē wilia wij nw tagha thē deelen före om bönen.

Om bönen.

TIl then deelen om bönen år merkian des ath Christus Jesus wor frålsare och åtherlösare / rådde och förmanadhe / icke en tijdh / vtan offta / ath wij skulle bi-
Matth.7. dhia / och oss skulle warda giffwit / som e-
Lu.11. wangelisterne scriffwa / och badh ath wij
Mar.11. troo skulle / ty thz wij beddes skulle oss we-
Johā.16. dherfaras / och ath wij skulle sielffwe gåå tryggeligha fram för wor hēmelska fadher / och bidhia honom j christi nampn / och wor bön skulle icke wara fååfeng effther thz fadheren elskar oss för christi skul / haffwer han och giffwit oss then tröóst och hopp / ath ther skal icke wara feel vpåå / thå wij bedhiom fadheren j hans nampn ath thet

skal iw warda oss giffwit / ther måå wij fulleligha förlåta oss vpåå.

Och sååsom christus hafwer oss budhit ath wij bidhia skole såå haffwer han och lårdt oss huru wij skulo wara skickadhe / når wij wora bön bidhia skole / huad ååthåffwor wij skole haffwa / seyandes / När tw vilt bidhia såå war icke som the skrymtare åre / ty the plågha ståå j församblingana / och gatu hörnen ath the skola warda seedda aff męniskiomę / som han wille såya the göra thz påå rosn / ath męniskionar skolo prijsa them för theras böner skul Sannerligha seghr iach idher (sagde han) the haffwa theras lön / men thå tw bedhr tina bön gack in j thin kammar / och slåå dörena til och bidh thin fadhr som år j lönligh rwm / och thin fadher som seer j lönligh rwm skal wedhrgålla tich opębarligha / aff tesso ordhe år klart til förståå / ath christus vil wij vndflij skola / fååfengeligha åro och rosn / j wåre böner / annars åra the icke taknęmeligha för wår hęmelske fadhr / sagde och christus / Tha j bidhien skolę j icke wara mång taloghe såå som heednįgana / ty the meena / ath the skola warda hörde för theras mõga Matth.6.

oord skul / ther före skolen j icke wara thm̄ lijke / för ty idhr̄ fadher weet wäl huad idhr̄ görs behooff för än j bedhens aff honom.

Aff thesse christi oordh haffwe wij klar=ligha vttryckt ath han vil icke wij skola bru ka för mong fåänyttogh oordh j wåra bö=ner / likerwijs som wij skulle sätia wor hem melska fadhr̄ stickona j hånder / och peka v=påå för honom huad han oss geffwa skul=le / seyandes / giff mich thz och thz / j dagh / j morghon / öffwer morghon etc. Och lägia thr̄ mong oord vpåå / sååsom han icke sielf viste / huad oss behooff giordes / och när ret te tijdh wore / thå han oss thz geffwa skulle Thr̄ före sagde Christus / när j bidhien sko=len j icke wara sååsom heednīgana / brukan des mong oord / för ty the meena ath the sko la warda theste båther hörde ath the hafwa mong oord / mån waren j icke thm̄ lijke j id hre böner / Idher hēmelske fadhr̄ weet wäl huad idhr̄ görs behooff / för än j bidhien / som han wille säya / säther idhr̄ hemmelska fadhr̄ icke såå före til pricka / huad han skal giffwa idhr̄ / han weet bäst sielff huad idhr̄ behöffwes läthr̄ honom berēma thr̄ medh.

Ther före lärde nw Christus oss / ath wij

skulle haffwa fåå ordh j wåre böner / icke mykit tisla och tasla medh munnen / vtan haffwa ena innogha bön j hiertat til gudh såå ath hiertat och mūnen följas ååth / ath ther icke är annat j hiertat och annat j munnen / som the skrymtare göra som låta munnē gåå / och låtas wara gudheligha vtwårtes för menniskiomen / mån hiertat är långt j fråå / och om såådana bidhiare seghr̄ gud genom Esayam propheten / thetta folkit nalkas mich medh sin mun / och hedhrar mich mz sina läppar / men theras hierta är långt j fråå mich / thr̄ före när wij viliom bidhia wår hēmelska fadhr̄ / skolom wij bidhia honom innerligha / aff alt hiertat / och såå som gudh öffwer gåår alla mēniskior / såå skal och thn̄ bön / gudhi skee skal / innerlighare wara / än noghon the bön / som noghon mēniskio skee skal / och om bönē icke gåår aff hiertat / är thet mera en försmådhilse för gudhi än böön. Esa.29.

Såå skal man och weta / ath effther thz mēniskian vpåå thesse werldenne är stadd j stoor farligheet / och hafwer tre gråseligha fiender för handenne / dieffwlen / werldena och sin eghin begärilse / huilka henne dagh=

ligha vilia dragha j fråå gudh / til ewinner
lighň fördömelse / är thz hennes största tröst
thz gudh hēne loffwat haffwer ath thz hon
bedhes aff honō skal henne warda giffwit
såå ath om hon bedhes hielp aff honō emo
ot sina fiender will han wara henne bijston
digh ther måå hon förlåta sich vpåå / och
will gudh / ath hon skal idherligha bidhia
och icke låta aff / vtan wara trägхin j sin
böön thet Christus oss lärdt haffwer medh
nogher liknilse som Lucas scrifwar såå säy
Lu.18. andes / En domare war j en stadh som icke
fruchtadhe gudh ey räddes heller för noghň
mēniskia / thř war en änkia j samma stadhň
och hon kom til honom och sagde låth mich
skee rätt aff min trettebrodhř / men / en tijdh
lång ville han thz icke göra / ther effthř sag
de. hā vidh sich sielff än thå ath iach fruch
tar icke gudh / ey rädhes heller noghen men
niskio / doch effther thet thenna änkian gör
mich såå stoort omak / vill iach låta henne
skee rätt / ath hon icke åårher skal kōma och
straffa mich / och sagde christus / hörer huad
thēne orettfärdighe domarē seghř / skulle nw
icke gudh låta sina vtkoradhe skee rätt / som
roopa natt och dagh til honom / än thå han
drögde medh them ? Jach segher idher ath

han låther them snart skee rätt.
Aff thēne liknelsen hafwe wij thz ath chri
stus vil wij skole idkeligha bidhia / och wa
ra trägna j wåra böner natt och dagh / och
oss skall warda giffwit / nw hörde wij til
förēna / ath Christus vill icke hafwa mong
oord vtan itt innerlighit hierta / thr̄ före mo
ste wij här förståå medh thñ böön som wij
idkeligha haffwa skola natt och dagh / thñ
böön som är j hiertat / ty ath idkeligha bid=
hia mz münen är oss icke möghelighit / icke
vill heller Christus mong oord / men thñ bö
ön som är j hiertat / och andan / kā wara id=
kelighñ / å huad man gör / äthr̄ eller dricker
soffwer eller wakar / eller är vpåå sitt arbe=
te / ty ath een såådana böön är iche ānat än
en ååstundan suckan och änxlan / thr̄ man
tränktar effther noghot som han begärādes
är aff gudhi / besynnerliga til hēnes siels sa
lighet / och ena såådana tränktan kan man
altijdh haffwa til gud åå huad mā gör såå
som en som sitter j fångilse / å huad han gör
soffwādes eller wakādes / ååstūdar han al
tijdt och tränktar ther effthr̄ ath han motte
warda lööß och iw hårdare hās fengilse är
iw större tränktā haffwer han til ath wara
lööß / åstūda nu noghot af gudi medh såå=

dana tränckan / är thē böön som Christus will wij skole idkeligha haffwa / och såådana böön haffde Paulus altijdh (som han offta scriffwar j sina epistler) til gudh för thē han predicadhe före / ath gudh ville giffwa thē sina nådh / och kan thenne bönen såå skeer j hiertat wara the bönena förutan / som skeer medh munnen / men then böön medh munnen skeer / kan icke wara thēne bönena förutan / om hon annars skal wara gudhi tacknemlig / ty ath när munnē bidhē / och hiertat är borta ānerstadz / är thz ey annat än skrymterij och försmådhilse för gudhi thē före moste munnen och hiertat fölias ååt.

Och vpåå thz ath såå skulle kunna skee haffwer Christus lärdt oss ena böön / ther såå ordh ära vthinnan och diwp sinne / giff wādes oss til kēna / thet wara wår hēmelska fadhers vilia / ath bönen skal iw gåå aff hiertat / män vpåå thz ath hiertat icke skulle warda förhindrat thē aff / ath tankē skulle giffwa akt vpåå huru orden skulle warda framfördt / thē före satte och Christus oss såå ordh före huilkē såå lydhandes äre som wij nw såå höra.

Fadher wår tw som

åst j himblom / helighat warde titt nampn / Tilkome titt rijke / Skee thin vilie såå påå jordenne som j hemmelen / wort dagligha brödh giff oss j dagh / och förlååt oss wora skuldh sååsom wij och förlåtom them oss skyldoghe äre / Och inleedh oss icke j frestilse vtan fräls oss aff ondo Amen.

I Thesse böön haffwer Christus icke aleena lärdt oss huad wij bidhia skole / vtan och iemwel huad wij förſt sökia skole medh wåre böön / och än thå ath thenne böön hafwer diupare ſinne / än noghon mẽniskia til fulla vttryckia kã / wilia wij doch lekawål gifwa här en lithẽ förclaring vpåå för the eenfäldighe som icke äre sielffwe såå skarpſinnadhe ath the begripa kũne / huad j thesse såå oord beslutit är / och äre här ſiw böner som Christus oss lärdt hafwer huar effther andro / j huilkom han medh ganska såå oord / diwp ſinne begripit haffwer som wij nw såå höra.

Fadher wår som äst

j himblom.

G

Aff thesso orden läre wij hoo thz̄ är wij bedia skole thz är wor fadhr̄ / huilkit oss ganska tröstelighit är / ath wij gåå icke fram före noghon hardan och strängā domare / och bidhiom nådh och miszkund aff / thz̄ thr̄ alt wil strengeligha näffza som illa görs / vtan wij gåå fram och bidhiom wår kära fadher then ther altijdt är benäghen till ath göra miszkund medh sin barn som bidhia honom och falla till föghō / å huru illa the haffwa förseedt sich och förtörnat honom huilkit oss ganska hughnelighit är / och låther gudh här vthinnan bemärkia sina obegripeligha barmhertogheet / ath han som inghen synd lijdha måå / vtan haffwer all synd strängeligha förbudhit / vill doch wårdoghas till ath heeta theras fadher / som fulle äre medh synd / bewijsa them alt gott / och tagha theras synder j fråå thm̄ / aff huilkit wij jw måå trygge-ligha gåå fram för honō / och bidhia huad oss görs behooff / thet är wor fadher wij gåå til / han sönyer oss inthet thet oss görs behooff / och är han och mektogh noogh til ath giffwa oss thet / ty han är j hemmelen

och är en herre öffwer hemmel och jordh / och är thetta meningen j thessa förscriffna ordh / som Christus ville lära oss seya.

O alzmektughe gudh tw som aff thin obegripeligha godheet för thin eenda sons jesu Christi förskyllan skul / ville wärdoghas til ath wara wår fadher / wij som fulle äre medh synd ther tw påå rettwisones wåghna wål motte haffwa låtit oss fåå ewinnerlighen dödh och pijno som wij förtiänt haffde / och warit oss för en strång domare / ville tw likawål aff thina stora barmhertugheet / heller bewijsa oss thina goodheet / then wij icke förskyllat haffde / och såå wara oss för en fadher / än ath tw skulle effthēr thin rettwijsa haffwa bewijsat oss thina wredhe then wij förtiänt haffde /

Såå goodh haffwer tw thå warit / o wår hemmelske fadher / ath tw haffwer seedt oss wer medh oss / loffwat och giffwit oss oseyeligha mykit got och haffwer genom thin älskeligha son jesū Christū wor kära brodhēr budhit oss ath wij skole trygge ligha gåå frā för tich / och bedhas thet oss görs behooff /

G ij

och thet skal warda oss giffwit / Såå kära fadher vpåå såådana thins sons tilseyelse förlåte wij oss / och komma nw fram för tich / icke medh noghot thz wij effther wort eeghit sinne sielffwe saman satt haffwe / vtan medh thet som han oss lärdt haffwer / huilkit (wij inthet twiffle) tich behagheligit är ther före seye wij / o fadhr̄ wår tw som äst j hymblomē tänk vpåå oss thin älende barn / tw som fadhren är / äst j himblomen ther all fredh och rooligheet är / thr̄ all glädhi och frögd är ther wort rätta fädhr̄nes land är / och wij thin fatigha barn / ära här påå jordēne / ther all ofredh och buller är / thr̄ all sorgh och bedröffwilse är / thr̄ wij äre främande och älende / wij gåå fram tryggeligha före tich bekennendes tich för wor fadhr̄ / och sååsom tw ville wara wor fadhr̄ / kēne wij och oss hwar annan för brödher / bidhiandes hwar medh annan såå seyandes.

¶ Then första bönen.

Helighat warde titt nampn

Meningen är thenna.

O Tw alzmektoghaſte ewighe gudh / käre fadher / titt hiligha benedyedhe nampn warder påå theſſo arma och vſla werldenne ſåå margfälleligha wanhedrat och förſmådhat / thz ſom boorde haffwa alla ſtörſta äro och prijs / thz warder j mong otaligh ſtycke miſbrukat tich til alla ſtörſta håån och ſpott / Såå och käre fadhr̄ är thz titt helgha nampn en ſtoor wanhedher ath wij ſom tw haffwer aff thina ſtoora barmhertugheet taghit til thin barn / föra icke ſåådana liffwerne ſom oſſ boorde / ty thz är fadhr̄en en ſkam ath barneth ſteller ſich illa.

Therföre o wor alre älſkeligaſte hēmelſke fadher giff oſſ thin fatigha och älende barn / thina nådh ath wij motte heligha ära och prijſa titt nampn / ath wij motte föra itt ſåådana liffwerne / ath titt nampn worde loffwat och prijſat ther aff / ath tw ſom äſt en godhr̄ fadher haffde och goodh och twktigh barn.

Giff thina nådh thr̄ til / ath all the ſtycke ther titt helgha nampn warder miſzbrukat vthinnan motte affkōma / ſåå ſom är troldoom falſck ſignilſe vidſkepelſe leſſian / wantroo / kätterij / falſk lärdoom / ſkrymterij

G iij

wnder titt helga nampn / höghfärd / såfen geligha eedher och annor såådana stycke thē titt nampn är j mißbrukan.

Giff thina nådh thē til ath wij j alla wo ra nöödh inghen annan åå kallan haffwe vtan vpåå titt helgha nampn / och ath wij jw icke thz förgäte å huad oss wedherfars.

Giff nådh ther till ath wij såådana åät häffwer haffwa mäghom ath andre som them see mägha förbätra sich ther aff / och ath icke wort nampn / vtan titt nampn war der ther prijsat före.

Giff nådh ath inghē warder förarghat eller förwärrat aff wort ströpeligha liff=werne.

Giff thina nådh ath wij jw altijdt ära och prijsa titt nampn j alla wära tankar oord och gerningar och ath wij inthet thet ting begäre som tich kunde wara till wan=heedher.

Och wnder thenna bönena beslutes alla böner och psalmer thē man loffwar / ärar / prijsar / siunger och tackar gudh vthinnan.

¶ Then andra bönen.

Tilkomme titt rijke.

Meningen är thenne.

Thetta ålende lifwårnet wij hår haff we år syndafult och ondt / j hwilka dieffwlen som thz haffwer åå staddh kõmet / år en herre och capitener / thẽ fôre kallas hã och thsine werldennes fôrste / och såådana som fôrstẽ år sååddana år och regemẽtit och rijkit / men titt rijke (kåre fadhẽ) år fult mz råttferdigheet och goodheet ther Christus thin kåre son / år en herre och capitener ôff= wer / såå låt nw dieffwlẽs rijke gåå j fråå oss / och låt titt helga rijke och regement komma til oss j ghen. Johã.14.

Giff oss ena stadigha och råtta troo till Christũ / itt starkt hopp til thin stoora barm hertogheet / emoot alla wåra synder / och en råtten kårlech til tich och alla menniskior / och fôrwara oss j fråå twiffuelachtigheet och wanhopp.

Hielp oss j fråå okusckheet j tankar oord och gernĩgar / och j fråå twedråkt / haat / nijt kijff / affwnd / ilwilia / wredhe hôgfård / ôff werflôdigheet / girigheet / och annor sååda= na stycke som dieffwlens regemẽt til hôrer / och giff oss kuscheet j tankar oord och ger= ningar / och såmio och kårlech / ôdhmiwk= heet / och andra sååddana dygder / som titt re gement til hôrer. G iiij

Hielp oss ath når titt helga regement år begynt j oss ath thz måå dagligha förmeeras och icke förminskas och warda fulkom nat/och ath wij icke falla thr aff vtan bliff we faste stondandes/ och effther thz thetta lifwårnet år fult medh farligheet/ såå hielp oss ther j fråå.

Giff oss nådh til ath warda thesse werl dennes fiender/och ååstunda thz ewinnerligha liffwet/hielp oss ath wij icke rådhes/ vtan begåra heller thēna timeligha dödhn vpaa thz ath thz ewigha liffwet måå warda fulkomnat j oss.

Wnder thenna bönena beslutas all stycke j scrifftene ther man begierer nådh och dygdh aff gudhi.

¶ Then tridhie bönen.

Skee thin vilie såå påå jordenne som j hemmelen

Meningen år thenna.

VOr wilie år för syndennes skul såå oond wordhn/ath han inteth begåra kā vtan thz som ondt år och emoot gudz vilia / men thin vilia (kåre hemmelske fadher) år osåyeligha goodh och kan icke an

nat begiera vtan thz sō gott och rettferdogt år / Sååå förbarma tich nw öffwer oss / och lååt oss skee effther thin vilia / och icke effther wår giff oss itt gott tolamodh / ath wij lidha kūne thet war vilie warder til ryggia driffwen.

Giff oss nådh til ath toleligha lidha förtal / bānor / öfwerwold / orått / och annat sååådana / ath wij icke håmpnes eller förtörnes ther öffwer / vtan bidhie för thm̄ oss hata / och göra thm̄ gott som oss göra oondt / thy thet år oss sielffwom nyttigt thz the oss göra / effther wor vilie warder giorder om intith.

Giff oss nådh thr̄ til ath wij kūna gladheligha lidha siwkdoom / motegång fatigdoom / och annat sååådane / och ath wij icke såye thz komma aff dieffwlen och oonda menniskior / vtan ath thet vidhr̄fars oss alt effther thin helga vilia / thr̄ tw will wij skole dragha korset / och förhīdra wor eghin vilia medh som oonder år.

Giff oss nådh / ath wij gladheligha döö når thin vilie til kråffwir / ath wij icke åre tich olydhuge / och bruka al wor ledhamoot effthr̄ thin vilia / förwara wora tunga fråå bakdantan / och all wor ledhamoot j frååå

G v

thet som är emoot thin vilia.

Lär oss (käre fadhr̄) thz grundeligha be sinna ath inghen kan göra oss noghot ondt / medh mindre han gör sich sielff ther vthinnan mykit meera skadha för tit ansichte än oss / ath wij måå såå meera vpwäckias til barmhärtigheet öfwer honō än til wredhe.

Giff oss nådhe ath wij icke glädhies thr̄ aff ath wore owener gåår illa vtan ynka oss ofwer thm̄ / och ath wij icke frögdas thr̄ aff ath thz gåår effthr̄ war wronga wilia

Wnder thēna bönena beslutas alla the böner och Psalmer som åra emoot syndena / och ther man bedher för sina fiender.

¶ Then fierde bönen.

wort dagligha brödh

giff oss j dagh.

Meningen är thenne.

Thet brödhit är wor käre herre Jesus Christus som spijsar och trööster sielena / thr̄ före o tw hemmelske fadhr̄ giff thina nådh thr̄ til ath Christi liffwerne / oord gärningar och pina / warda predicat för oss och heela werldenne / och hielp oss ath wij haffwe honom och hans oord / och gärningar för itt exempel och effther likhnilse / j alt

wort liffwerne.

Giff oſſ nådh thr̄ til ath wij j wor mote gång / måå warda ſtyrkte j hans pino och wedhr̄mödho / öffwerwinna wor dödh mz hans dödh.

Giff nådh ath alle predicare måå nytte ligha och gagneligha predica Chriſti oord och gårningar / j heela werldenne / och ath alle the ſom predikan höra måå låra rått kē na Chriſtum / och båtra ſich ther aff.

Förbarma tich öffwer thm̄ ſom thr̄ till ſkickadhe åre ath the oſſ råtta wåghñ låra ſkola / vplys thm̄ medh thñ helgha anda / ath the måå giffwa oſſ en rått lårdoom fö re / och wara wora råtta våghwiſare medh oord och gerningar / och lått all falſk lårdo om bortkaſtas aff thine helghe förſambling och hielp ther till ath the ſom åre ſwaghe j troone icke förarghas eller förwårras aff theras oonda exēpel och liffwerne om the (illa liffua.

Giff nådh ath wij måå (oſſ til ſaligheet) vndfåå Chriſti helga le= kamē och blood / och ſūma ſūmarū / giff oſſ wort daghliga brödh til liff och ſiel / och ath chriſtus blifwer ewīnerligha j oſſ / och wij j honom / ath wij ſåå råtzligha måå heeta och wara chriſtna.

Wnder thenna bönena beslutas alla böner och psalmer j huilka man bedher / för sina förmän och ath all falsk lärdoom motte aff komma.

¶ Then femte bönen.

Och förlååt oss wora skuldh såå som och wij förlååtom them oss skyldoghe ära.

Thenne bönen holler thz inne ath wij skole först haffwa förlååtit thm̄ som oss haffwa brutit emoot / och sedhan skola wij begära ath oss skal förlååtas / thet wij haffwa sielffwa brutit gudhi emoot / annars är thz oss een farlighen böön / och ath wij skolom kunna förlååta enom androm sin brot / bidhie wij j then tridhie bönen / Såå bidhie wij nw kåre fadhr̄ / ath tw wille see öffwer medh oss / j thz wij haffwe brutit tich emoot / giff oss nw och påå wort yter sta / itt fridhsampt och rooleghit samwet / ath wij icke warde för wore synder skuld förskräkte för thin strånge doom / och falle såå j wāhopp / gack icke til rätta medh oss / wij begära naadhena och icke rätten / gör bätre emoot oss än wij förtiänt haffwe / giff gott

för oondt som tw hafwer budhit oss ath göra/låt oss glädhias åt thin doom och icke förfäras.

Lär oss (kära fadhẽ) ath wij icke förlååte oss vpåå wora gärningar eller förtienst/ vtan alleenast vpåå thin stoora barmhärtogheet/låt oss icke falla j wanhopp för wora grosswa synder skul/vtan giff oss nådh ath wij kūne förlååta oss vpåå thina mißkund som osäyeliga större är än alla wora synder

Hielp alla menniskior som äre j angst/ sorg och änxlan/för sina synder skul/besynnerligha/then N och then N låt thm̄ icke falla j wanhopp.

O käre hemmelske fadher stilla wor gräseligha fiende dieffwlen bådhe nw och j wort yttersta/ty han räknar altijdt wora synder grosswäre och större än the äre/och bakdantar och beklaghar oss altijdt / döm oss icke effther hans klaghemåål / icke heller effthẽ wort skröpeligha samwet / hör icke vpåå dieffwlens bakdantan thẽ han förtalar oss för tich/sååsom wij icke heller vilie höra thẽ vpåå ath wor näste warder förtalat.

Wnder tesse bönene beslutas alla böner och psalmer/ther man bedhes synderne för

låtilse medh / och kallar vpåå gudz barmhertugheet medh.

¶ Then siette bönen.

Och inleedh oss icke

j frestilse.

Meningen är thenne.

FRestilse haffwom wij aff wor eghn begärelse / dieffwlen och werldenne.

Såå käre fadhr giff oß nådh til ath wn dertwinga wor eghin begäre / lååt oß icke warda öffwerwunna / aff okuskheet / frååßzerij / drinkerij / och andra lustar ther wor likamen är beneghn til.

Hielp oß ath öffwerwinna alla anfäktingar som wij fåå aff werldene / godz och åghodelar / werdzligh rosn och prijß / werdzligh motegång / wronga menniskiors öffwerwold och annat såådana.

Förwara oß ath wij icke öffwer winnas aff dieffwlens eggilse och inskiutilse / som är höghfärd / åwnd ilwilie och annat såådana.

Hielp oß ståå emoot all frestilse och anfäktīgar som oß wilia dragha j ena motte eller andra j fråå thet tw oß budhit haffwer.

Förwara alla thm som än ståå emoot frestilsan / ath the icke falla / och

reeß thm vpp j ghen som falne äre/ath the måå och blifwa ståndãde emoot frestilsen.

Giff oß nådh ath wij som äre här vpåå thessa snödha werldẽne stadde/j bland såå mõga hädzska fiender / icke warda öffwer wnne vtan måå manneligha stridha emoot wor eghin begär/werldenna och dieffwlen/och såå then ewigha krona tw oß loffwat haffwer.

Then siunde bönen.

Utan fräls oss aff oondo.

Meningen är thenna.

O Wor kära hẽmelska fadher lååt oß icke warda inledda j frestilse/och off werwinnas/vtan hielp oß at wij thm öff werwĩna mâghõ/ tagh j fråå oß alt ondt/ andelighit och wärlzlighit som oß kan wara skadelighit til lijff eller til siel.

Förwara oß för helwitis pino / för eeld och watn/för pestilentier/och andra swåå ra plååghor / för hunger och törst/och annat såådana/doch leka wål såå ath thin hel ghe vilie haffwe jw sin framgång/och ath titt nampn måå warda ärat och prijsat.

Amen.

Aff teſſe böön låre wij huad och hurule=
dhis wij bidhia ſkole wor hēmelſka fadhr̄ /
och åra hår all the ſtycke inne beſlutat ſom
oſſ kā göras behooff / bådhe til lijff och ſiål
och thenne bönen år itt rått effther liknilſe /
och efftherſyn / thr̄ wij alla wora böner ſko
la lagha effther ſåå ath the böön / ſom icke
beſlutas j noghot aff the ſtycke ſom hår åre
begripen / år wiſſeligha icke tacknåmelighn̄
för worom hēmelſka fadhr̄ / för ty han haff
wer giffwit oſſ j befalning ath wij ſkole
giffwa akt vpåå huad hans ålſkeligha ſon
Matth.17 jeſus Christus waar herre hafwer oſſ lårdt
och föreſagt / honom ſkola wij höra / nw ſee
wij hår klarligha / ath the ſtycke hår åre vt=
trykt åre ſåå ordinerat / laghat och ſkickat /
ath thz år förſt ſatt j bönen / ſom gudhi påå
rörer / ath wij bidhia ath han ſkal förſt öff
wer all ting warda årat loffwat och prijſat
och ſidhan thz oſſ påå rörer / Såå bidhiom
wij nw förſt / ath hans nampn ſkal warda
helighat / loffwat och prijſat / ther nåſt ath
hans rijke och regemēt / ther han år en her=
re vthinnan / ſkal til kūma / och ath hans vi
lie ſkal ſkee och icke war / Thetta år honom
til åra och prijs / Sidhan bidhiom wij thet

oſſ är nyttelighit och gagnlighit / Som
är ath han ville giſwa oß vort daghelighit
brödh / och ath han ville förlååta oß wora
ſynder / och icke inledha oß j freſtilſe / vtan
frelſa oß aff oondo / ther före ſkole alla wo
ra böner ſåå wara laghadha / ath thē war
der förſt ſökt effthē gudz ära och prijß / och
ath alt thz wij begiere oß til godho / ſkal wa
ra bidhit medh ſåådana beſkeedt och wil=
kor / ath om thz kan wara honō til loff och
ära thå ſkal han oß thz giffwa och annars
Och är merkiande / ath när wij (icke.
viliom bidhia wora böön / ſkole wij förſt
wara förtänkte huad wij aff worom hem=
melſka fadhē bedhas och begära welie / ath
wij icke kōma fram före honom / och wete
icke ſielffwe huad wij bidhie om / thē före
moſte wij grant betänkia hwad nöödh oß
driffwer thē til / ath wij ſkole kōma til ho=
nom och bedhas hielp / och ſkole wij förſt
beklagha wora nöödh för honom / huad oß
påå gåår wedh thetta ſettet eller annat ſåå
dana / O käre hemmelſke fadher / Jach är
ganſka mykit bekȳbradhē medh höghferd /
ogönſt / otologheet / och mykit annat ſåå=
dana / thet mich daghligha dragher j fråå

H

tich / ſom år mines ſiels ſaligheet / och till
ewinnerlighen dödh / thz mich år itt gråſe=
lighit ting vpåå tånkia / och weet iach in=
ghen / thñ iach ſåådana nöödh kan föꝛe kla
gha / vtan tich alleena min kåre fadhē / ty
ath inghen år thñ mich hielpa kan vtan tw
alleena.

Thå wij nw ſåå haffwe klaghat huad
nöödh oß gåår vpåå / eller och woꝛ nåſte
ſom wij vilie bidhia föꝛe / moſte wij låggia
en grundwal föꝛe / ther wij fundera woꝛa
böön vpåå och holle oß vidh / thet år gudz
ooꝛdh / ther han haffwer oß budhit ath wij
ſkole bidhia och oß ſkal warda gifwit / wij
Matth.7. ſkole ſökia och warda finnandes / wij ſko=
le klappa / och thet ſkal låtas vpp föꝛ oß
vpåå ſåådana gudz ooꝛdh och lyffte ſkole
wij ſtadfåſta woꝛa böön vidh thetta ſettet.

O kåre hēmelſke fadhē iach klaghar mi=
na nöödh föꝛ tich / och bidher tich / ath tw
hielp mich / iach kōmer icke aff min eghin
dierffheet fram föꝛ tich / iach kōmer effthē
titt eghit bodh och beffalning / thē tw ſielff
genom thin elſkeligha ſon Jeſum Chꝛiſtū
wt loffwat haffwer / ath then ther bedhes
honom ſkal warda giffwit / Påå the ooꝛ=

dhen haffwer iach förtröstat mich / och är nw kommen fram för tich / ther före käre fa dhẽ tänk vpåå tit löffte / iach ropar til tich och bedhẽ / hielp nw här tränger nödhẽ til see icke vpåå mina owerdigheet och synder vtan vpåå thina stora mißkund och löfte / och huru tw haffwer sielff kräffiandes aff thin eghin godheet förplicktat tich ther til / ath tw vill thet geffwa / ther tw warder bedhin om / see / nw ligger iach / titt arma creatwr / för thina föther / och bedhis hielp / hielp nw kära fadhẽ hielp.

Och när som wij haffwom såå stadfäst wora böön vpåå gudz löffte och tilseyelse / skole wij och haffwa ena stadogha troo til gudh / ath han jw låther oß fåå thz wij begåre / ty han haffwer sielff förplichtat sich thẽ til / Aff huilkit mã wäl besinna kan / ath thz gud giffwer oß / thz giffwer han icke för wora förskyllan skul / eller thẽ före ath wij äre täss wärdighe ath han skal höra wora böön / vtã aff sin godheet / för sitt eghit löfte skul / och thẽ aff / ath hã hafwer förplichtat sich thẽ til mz huilkin förplichtilse / hã oß vp wäckier til ath bedhia / gifwãdes oß til kenna / huilkin stoor omsorg / han hafwer för oß

ath han som skulle warda aff wora böner vpwäkter til mißkund / han haffwer medh sin förpliktilse vpwäckt oß till ath bidhia / Såå ath han är förra redho som giffwa wil / än thē som bedhia wil.

Ther före tala the oförnufftelighα / som såå säya / Jach är full medh synd och är owärdogh ath bedhia honom etc / och läthē såå wara obidhit / thz owijsligha giordt är ty ath gudh hörer icke wora böön / för thē skul ath wij äre täss wärdighe ä huru gode wij wara kūne / vtan för sin goodheetz skul och ther aff ath han haffwer aff sin frij vilia / förplichtat sich ther till / ther skole wij fulleligha förlååta oß til / och icke påå wora eghna wärdogheet eller goodheet.

Och när wij rätt bidhia wilia skole wij thet bekēna ath wij äre sielffwe owärdighe til ath förwärffwa medh wora böön / thet wij bedhia om / thē före kunne wij icke heller förlååta oß thē vpåå / män vpåå gudz barmhertigheet och förplichtelse skole wij förlata oß / ä huru godhe eller oonde wij sielffwe wara kūne / Ja när wij rätzligha bekēna oß wara owärdigha ath bidhia gudh thå äre wij bäst bequämelighe til ath bidhia

ty then sich nidher trycker han warder op= Lu.18.
höghder / såå skal nw inghen för thñ skul
låta wara obidhit / ath han är sielff owär=
digh / vtan täste owärdighare han är täste
bätre görs honom behooff ath bidhia / och
han skal bekenna sina skröplighet / och för
trösta sich vpåå gudz goodheet och löfte thẽ
aff bliffwer han bönhörd / haffwe thẽ ena
fulla troo til.

Såå skole wij och som före saght är haf
wa åästundan och tränktan effther thz wij
begiere / ty ath vtan såå skeer kan bönẽ icke
wara såå innerlighen som hon skulle aff
hiertat / för ty thet wij ringa aktom thẽ be=
dhia wij om såå som wij thz aktom til / thẽ
före moste wij medh suckan och ånxlan åå
stunda thet wij bidhiom om / annars är bö
nen icke innerlighen och gåår icke aff hier
tat / gåår hon icke aff hiertat thå är hon in
thet nyttogh.

Och skole wij j alla wora böner / sätia
gudz wilia för wor wilia / såå ath wij jw
giffwe thz honom j skön / ty han weet bäst
huad oß nyttogt är och om såå är ath wij
icke fåå thet wij bedhie om / är itt tekn ath
wij icke haffwe bidhit effther hans vilia /

Plåghar och gudh offta förhala och fördröya medh thet wij bedhes/ vpåå thz han vill försökia wora troo/ och huad tröst wij sätie til honom och rammar thr̄ medh wort betzta yterlighare än wij noghontijdt sielffwe besinna kunne/ ther före skole wij wara idhkelighe och trägne j wara böner/ inteth twifflandes/ ath thet oß är nytteligit war der han oß jw giffwandes/ och ath wij för låtom oß ther fulleligha til/ ty han är trofast och holler thet han haffwer loffwat.

En gudheligh åtanke

om förberörda böön fadhr̃ war/ huru hwar och en christroghñ siål måå beklagha sin nöödh för sin hẽ melska fadhr̃ / och huad swar han måå geff wa hẽne j ghen påå sin kla=ghemåål.

Siålen beklaghar sich.

O Fadher tw som åst j himblomẽ / wij thin fatigha barn / äre skilde j fråå tich / äre ålende här vpåå thesse vsla werl dẽne / o huru mykit oß skil ååt tw åst j alla största glådhi / och wij thin fatigha barn / åra här j alla största sorgh och bedröffwil=se / huru skole wij thå noghon tijdh kunna komma til wort fådhr̃nes rijke.

Gudh swarar ther til.

Sonẽ hedhrar fadhr̃n och tiånarẽ sin her ra / år iach nw fadhr̃ / hwarest år thå min hedher / och år iach herren / hwarest år thå min rådzl? efthr̃ thz mit helga nåpn försmå dhes dagliga aff idhr̃ och för idhra skul.

H iiij

Siälen medh thē första bönen.

O käre fadher/ty wår / thet är såå sant som tw seghr̄ / wij bekenne wår skul/män wårdoghas tw til ath wara oß en warkun sammer och nådhelighen fadhr̄/och räkna inteth medh oß/vtan giff nådh thr̄ til/ath wij måå såå leffwa / ath titt nampn warder helighat loffwat och prijsat j oß / och för wora skul aff allom/när the see oß föra itt ärlighit liffwerne/lååt oß inteth tänkia tala eller göra vtan thet tich är till æra och prijß / ath wij jw alt sökia effthr̄ thin æra / och icke wora / giff oß then nådh / ath wij kūne haffwa tich kär / rådhas tich/ och göra tich thē wördning som godh barn bör göra theras fadhr̄.

Gudh segher.

Gene.8. Huru kan mitt nampn warda helighat j idhr̄/effthr̄ thz j æren beneghne och tilböyelighe til alt ondt/och idhr̄t hierta är j syndennes häktilse? heller huru kunne j siunga

Psal.136. min loffsång j sååsdana främande land?

Siälen medh then andra bönen.

Thet är sant käre fadhr̄ / wij finne ther sielffwe röön vpåå ath all wår ledhamoot äre tilböyelighen til thet ondt är och ath

wår eghin begårelse / werlden och dieffw=
len vilia alt förmykit regera j oß / och driff
wa thina åra och titt helga nampn thr̃ wt/
thet bekenne wij / ther före bidhie wij tich/
hielp oß wt aff thetta ålende liffwernet /
låt titt rijke och regement kõma / som driff
wer wt syndena / och gör oß godha / ath tw
motte sedhan allena regera oß / och wij mot
te wara titt rijke / tich lydhoghe aff alla wo
ra kraffter.

Gudh segher.

Mit sått år såå ath thñ iach vill hielpa /
honom förderffwar iach / och then iach vil
göra lyffaktogh / goodh och råttferdogh ho
nom dödhar iach / iach låter honom förak=
tas / och warda om inthet / mån såådana
viliẽ j icke lijdha / huru skal iach tha hielpa
idhr̃ ? huad skal iach meera göra ååt idhr̃ ?

Siålen medh then tridhie bönen.

Thet tycker oß illa wara kåre fadhr̃ / ath
wij såådana thina lårdomar / icke besinna
eller lijdha kunne / giff oß för thñ skul nådh
ther til ath wij kunne låta thin helga vilia
skee j oß / See icke thr̃ före / ath thz vil wa
ra oß pijnlighit och swåårt ath lijdha / gör
tw effther thin vilia / nåffza och straffa /

H v

hug och brån / som tich synes / tw åst wor kå
re fadhē / lååt oß thin fatigha barn / icke såå
leffwa j sielffzwold effther wort sinne / ath
wij förtörne tich / och förbryte thē arffdeel /
tw oß loffwat haffwer / wij wete ath wor
vilie år altijdh ond / och thin vilie kan icke
annars wara vtan altijdh good / ther före
lååt jw thin vilia skee.

Gudh segher.

Thet år wål förra skeedt / ath mōge haff
wa ålskat mich medh munnen / men theras
hierta hafwer warit longt j fråå mich / och
når iach hafwer warit medh thē til wår
ka / och haffwer vilit giordt thē båtre / haff
wa the wåndt til ryggia j ghē / och gåått til
baka / som scriffwit staar / Conuersi sunt in
Psal.77. die belli / Jach haffwer vilit komma them
påå en goodh wågh / men the haffwa giff-
wit sich åther till syndena j ghen / mich til
stoor oåra och wanheedher.

Siålen medh then fiårde bönen.

1.Reg.2. Ach thet år sant fadher / Inghen aff sin
eghin makt år såå stark ath han lijdha kan
thina nåffzt och straff / mz mindre tw giff-
wer honom sielff maktena thē til / Thē före
kåre fadhē / tagh til ath bedrifwa thin vilia

medh oß/ath wij kūne warda titt rijke/tich til loff åre och prijß / och förstårk och wedherqueek oß medh thin helga oordh / giff oß wort daghlighit brödh / giff oß Jesum Christū/thin kåra son j waart hierta/han år thz hēmelska brödhet/som wij fåå makt och styrkelse aff/ath wij måå sedhan kunna lijdha / ath thin vilie fåår framgong / och wor vilie warder giorder til inthet/giff oß och heela christēhetene the predikare som thet helga euangelium rått låra och förkynna kunne medh oordh och gårningar.

Gudh segher.

Thet år icke gott ath man kastar helgedomar/och thz brödh barnen til hörer för hundanar / j synden daghligha dags / och om iach ån låte mykit predika för idher / göre j lekawål inteth ther effther / vtan förakten min oordh.

Siålen medh then femte bönen.

Ach kåre fadhr förbarma tich ofwer oß och förwegra oß icke för thn skul wort bröd mån thet wij icke göra effther thin helgha oord/tycker oß illa wara/och bidhie ath tw ville hafwa tolamood mz oß arma skydare thin fatiga barn/och förlååta oß wora skul

och gack jw icke till råtta medh oß / vtan tånk vpåå / ath tw haffwer vthloffwat / ath then som förlååther sinom nåsta sina skull medh honom vill tw och offuersee / j thz han tich skyllogh år / vpåå thesse thin oord för lååte wij oß ath tw förlååter oß wor brot.

Gudh segher.

Offta förlååter iach idher / idher brot / och fördragher medh idher / mån j haffwe ena ganska ringa troo / j kunne icke waka en lithen tijdh medh mich / vtan fallen strax j bekymber och mistroo.

Matth.26

Siålen medh then siette bönen.

Swaghe och skröpelighe åre wij kåre fadher / och försökilsen åre starck och mong som wij haffwe aff wor eghin begårilse / werldenne / och dieffwlen / O kåre fadher halt oß wedh makt och lååt oß icke falla j frestilse / then wij ååter synda påå nyt / vtan giff oß nådh til ath stridha manligha emoot frestilsen / och hielp ath wij kunne bliffwa faste ståndandes vthi endan / ty ath vtan thina hielp kunnom wij inthz göra.

Gudh segher.

Jach år råtwijß och min doom år råt / och kan för then schuld synden ecke wara o=

straffat/thē fòre mostē j nw sååådana oondt lijdha/ och warda freestadhe ther aff/ thet år edher fòrtiånta lòòn/edher synd twing har mich thē til/ath iach moste hēne straffa

Sielen medh then siwnde bònen.

Effther thz/thz oonda som wij wardhō freestadhe aff/ geffwer oß tilfelle ath falla emoot titt bodh/såå kåre fadhē frelß oß thē j frå / ath wij måghe bliffwa vtan synd / och efftherfòlia allan thin vilia / och warda titt rijke årādes och prijsandes tich ewī nerligha Amen.

Och effthē thz tw hafwer sielff såå lårdt oß / och budhit oß bedhia/och ther til loffwat ath tw vil hòra oß fòrhopes wij / och åra wisse ther vpåå (o kåre fadhē) ath tw holler thz tw haffwer loffwat.

Her måtte nw någhor seya/thā thē kan setia troo til gudz lyffte/honō warder wisselighan gifwit thz han bedhes/nw år iach såå strópelighē ath iach ecke troo kan / huru schal iach thå gòra? thē swaras til/hafwer tw ecke troona/ såå bedh gud ath han geffuer tich hēne/och sågh som apostlanar Lu.17.
sadhe / Herre fòròòka oß troona / och sååsom en man giordhe/som kom till Christū

och beklagade ath hans son war illa besatt medh dieffwlen och badh han schulle hielpa honom / thå swaradhe honom Christus och sadhe kan tw alleenast troo / honō som
Mar.9. troor åra all tingh móghlighen / mannen swaradhe och sadhe medh gråtande tårar / Herre iach troor / hielp mīne otrooheet / gör och såå tw / bidh gudh ath han hielper thī ne otrooheet / och ath han förööker thina troo / och hon vardher tich giffwen.

Såå haffwa wij nw hördt the siw bönerna som Christus oß lårdt haffwer / huilka böner och wål heeta måga siw godha lårdomar / aff huilke wij låra kunne j huad jemmer och wsulheet wij vthi kompne åro / Aff the första bönenne / lårom wij ath gudz nampn wardher försmådhat j oß / thet wij ther medh bekenne / ath wij bedhie thz schal warda helighat / worde thet hålighat som thet boorde / thå giordhes ecke behooff ath bedhia ther om / ath thet schulle warda helighat / aff then andra bönene lårom wij / ath wij årom stadde vnder dieffwlsens regemente och j hans rijke / ther före bediom wij ath gudz rijke skal tilkoma / aff then tri dhie lårom wij ath gudz vilie skeer ecke j

oss / aff then fierdhe lårom wij / ath wij årom ther wij lijdha stoor hunger / aff then femte lårõ wij oß haffwa en syndogh wmgångilse / aff then siette bönene lårom wij / ath wij wandrom ther aldra största farligheet påferde år / aff then siwnda lårom wij oß wara bekymbradha medh alt oondt aff huilko alla oß beskerme gudh fadhẽ och son och then helge ande Amen.

¶ En lithen wnderwisning huru man schal förstå Aue maria.

Hell Maria full medh

nådh / herren år medh tich / tw åst welsighnat offwer alla qwinnor och welsighnat år thin liffs fruct Jesus Christus Amen.

FOrst år merkiandes thz sanctus Lucas scrifwer / ath Gabriel engel wort Lu.j.
vthsendt aff gudhi / vthi en stadh j Galilea land benempd Nazaret / til ena jomfru som förloffwat war enom mãne / hwes nampn war Joseph wtåff Dauidz hwß / och jomfrwnes nampn Maria / och engelen kom in til henne och sadhe / Hell full medh nådh herren år medh tich / velsighnat tw j blãd qwinnor.

Aff thesse euangelistens oordh seer man klarligha hwarest Aue maria haffwer sitt vrsprungh/ath thz är then helsan som Gabriel ängil helsadhe henne medh / när han kom in til henne/och schulle bebodha hēne/ ath hon födha schulle gudz son/och see wij här ath han haffde ecke flere oordh j sin helsan/än tesse/ Hel ful medh nådh/herren är medh tich/welsighnat tw j blād quinnor/ men thz man legger thr̄ meera til/welsighnat är thin lijffs fruct / är ther aff taghit som sanctus Lucas scriffwar noghot effter the förberördha oordh / huru jomfru Maria gick til sina frencka Elizabet sancti Johannis baptiste modher/som tha haffwandes war / och kom in til henne och helsadhe henne/och tha Elizabet hördhe maries helsning / spräng barnet vthi hennes lijff och Elizabet vpfyltes medh then helgha anda/och ropadhe medh höga röst och sadhe Velsighnat tw j bland qwinnor / och velsighnat thins lijffs fruct/och huadan kommer mich thz / ath min herres modher kōmer til mich? Tesse Elizabetz oordh/velsignat thins lijfs fruct/äro lagd til the oordh som Gabriel hadhe / och är nw såå mykit

til hopa / Hel ful medh nådh herrē år medh tich / velsighnat tw j bland qwinnor / och welsighnat thins liffs fruct / Men Jesus Christus år sedhā tillagdt / til ath vttryckia hoo thñ liffs fructen år / som man ville seya Velsighnat thins liffs fruct / huilken fruct år Jesus Christus.

Her aff år klart noogh förstondādes / ath Aue maria / år inghen böön / vtan itt loff och prijs / Likerwijs som the första oordhen som ståå j Pater noster / ther wij såye / Fadher wår tw som åst j himblomē / åra ecke böön vtan itt gudz loff / thē bönerna sedhā fölia effther / och effthē thz ath Aue maria ecke år böön / och inneholler intit oordh thē någhot warder bidhit eller begierat medh / kan man ecke råtzlighan bruka hēne för någhon böön vtan som sagt år / för een helsning gudhi och hans elscheligha modher thñ reena jomfrw Marie / till loff och prijs veliom wij och såå låta thet bliffwa / och hållat alleenast thēföre / och see til huad förstond her beslutas j thenne fåå oordh / huilken som skiptas j fyra stycke / thm̄ wij nw höra vilia hwart effther annat.

¶ Thet första stycket.

J

Hel Maria ful medh nådh.

Thenne obesmittadha jomfrw Maria wår herres Jesu Christi modher / haffwer warit gudhi ganska mykit kåår / och han haffwer hafft en godh vilia och ynnest til henne / ther före kalladhe engelen henne nådhafulla / thz år then thē mykin nådh medh giord år / och når man thz råtzligha vttryckia schal / år thet meningen / hell tw aldra kårista eller aldra elscheligshasta / hell tw som minom herra wål behaghar / och tw som åst j hans hyllest och ynnest / och thē fölyer thå aff ath hon år worden full medh nådh / thz år medh gudz gafwor / som thm̄ plåghar skee som j gudz ynnest åro.

¶ Thet andra stycket.

Herren är medh tich.

Thet år gudh boor j tich / styrer och regerar tich til thet betzta / bedriffwer syn helga werck j tich beskyddar och beskermer tich j fråå alt oondt / styrker och stadhfester j alt gott.

¶ Thet tridie stycket.

Tw äst welsighnat

offwer alla qwinnor.

Engelens och Elizabets oordh som förbe rördt är / hålla / velsighnat tw j blād qwin nor / och är meninghen / effther thet gudh är medh tich / warder tw mykit actat och affhollen j bland alla andra qwinnor / så ath tw warder mera prijsat än noghon aff the andra / vidh thet sinnet sågher hon och sielff j sin loffsang / Magnificat / her effther (sågher hon) schola alla slecter såya mich wara salugha / kan thet och såå förståndas / velsighnat tw j bland qwinnor / Alla qwinnor wordho förmaledieda / aff Eue syndh / såå ath the moste alla afla theres barn j syndh och förmaledielse / och födha them medh swedha och werck / nw äst tw och een j bland the andra qwinnor som barn födha / män ther the äro förmaledia de j theres barnfenge / ther äst tw welsighnat / aflar vtan synd j welsighnelse aff thž helgha anda / och födhž vtan swedha / såå äst tw welsighnat offwer alla andra qwin nor.

¶ Thet fierde stycket.

Och velsighnat är tins

liffs fruct / Jesus Christus.

Thet är thin åffödha warder mektugh / mykit åffhollen och aktat offwer alla men
niskior / och theß priis och loff schal gåå öf
wer all tingh / kan thz och såå förstås vel=
sighnat är thins liffs fruct alla qwinners
åffödha är worden j Adams synd förma=
Ephe.2. lediet / och födhas all j synd / såå ath alle
födhas wredzens barn / men såå är thz ecke
medh thins liffs fruct / och åffödha / ty thē
alle andra qwinners åffödha / är förmale=
diet / syndafull och oreen / thē är thin affö
dha welsighnat nådhafull och reen / huil=
ken thin liffs fruct kallas Jesus Christus /
then the andra qwinnernes åffödha frelsat
och åtherlöst haffwer / huilkō skee loff och
priis ewinnerligha Amen.

Een vthlägning vpåå

jomfrw Maries loff sång som kal=
las Magnificat huilken såå ly=
dhandes är. Texten.

Lu.1. MIn siäl holler mykit aff herranom
Och min ande frögdar sich j gudhi

minom frelsare / főr ty han hafwer seedt til
sin tienerinnes ringheet / sy / her effthẽ alla
slechter warda mich salugha kallandes / Ty
then ther mektugh år han haffwer giordt
mektugh tingh medh mich / och hans nãpn
år håligt / Och hans barmhertugheet wa=
rar frå slect och vthi slecter / ofwer thm̃ som
fructa honõ / Han haffwer bedriffuit mact
medh sinom arme / och főrskinghrat them
som hőghferdughe åro vthi theres hiertes
sinne / The mektugha hafwer han sat vtaff
såtit och vpsatt the swagha / The hũgrogha
haffwer han medh godh tingh vpfylt / och
the rijka haffwer han latith toma bliffwa
Han haffwer vptaghit sin tienare Israel /
tenkiandes påå sina barmhertugheet / såå
som han sagdt hadhe til wåra fådra Abra=
ham och hans såådh / til ewig tijdh.

Utlegningen

Til ath kõma her til itt rått főrstond mo
ste mã főrst tilsee aff huad tilfelle thñ hőgh
wårdugha jomfrw Maria / thenne oordh
samman satt haffwer / och år merkiandes
som sanctus Lucas scriffwar / ath når en= Lu.1.
gelen hadhe warit når hẽne / bebodhat hẽne

J iij

ath hon schulle födha gudz son / och ath Eli zabet hennes frenka war och worden haffwandes j hennes ållerdoom / thå gick Ma ria hasteligha til Elizabet / och når hon kom in j Zacharie hwß / och helsadhe Elizabet språng barnet j hennes lijff / och Elizabet wart opfylt medh then helghe anda / ropadhe medh högha röst och sadhe / welsighnat tw j blād quinnor / och huadhan kōmer mich thetta ath min herres modhr̄ kommer till mich? Sy strax iach hördhe rösten aff thinne helßningh medh min öron / språng barnet aff glådhi j mitt lijff / och saligh åst tw som troodde / för ty all tingh warda ful boordhat som tich saghd åro aff herranō och Maria saghde / Min siål håller mykit aff herranom / och min ande frögdar sich j gudhi minom frelsare &c.

Her aff år klart til ath förstå / huad tilfelle Maria haffde ther til / ath hon thn̄ loff sången dicktadhe / thz kom ther aff ath Eli zabet prijsadhe henne / och sadhe henne wara saligha och gudz modhr̄ &c til huilket maria såå swaradhe.

Min siel holler mykit aff herranom.

Som hon wille såya / Elizabet thz är wel sant tw saghT ath iach är welsighnat j blād qwinnor / och gudz modher ꝛc / mån sååldana nådh hafwer iach ecke aff mich sielffwa / vtan min gudh och åtherlösare / haffwer såådana nådh och welgerningar giordt medh mich / aff huilkit min siäl holler mykit aff honom / loffwar och priisar honom / för såådana osåyeligha welgerningar / aff alle minne siäl och kraffter / mich sielffwa priisar iach inteth / och inteth haffwer iach heller aff mich sielffwa / mån såådana dråpeligh tingh åro mich komen aff gudhi / thTföre håller och min siäl mykit aff herranom.

Och min ande frögdar

sich j gudhi minom frelsare.

Thet år mitt hierta och all min siäl frögdar sich och glådhies j gudhi minom frelsare / then mich frelst haffwer j fråå mina hedzska fiender / dieffwlen / synden / och dödhen / Såå fröghdar sich nw min ande eller min siäl / doch j gudhi minom frelsare.

Förty han hafuer seedt

til sinne tienerinnes ringheet.

Som hon ville såya / min siål loffwar och prijsar herran och min ande frøghdar sich j gudhi minom frelsare / ecke før min stora førskyllan eller høgha wålle skuldh / vthan ther aff / ath gudh min frelsare haff wer seet til sine tienerinnes ringheet / thz år ath han som år ofwer alla osåyeligha høgt besitten / haffwer weleth wårdighas till ath see til mich som år en fatigh pigha / och ganska ringa actad før mēniskiom / och en thå iach haffwer warit ringa actat och før småd før menniskiom haffwer dogh leka=uel han ecke førachtat mich sina fatigha tie nerinna / vthan haffwer giordt osåyeligha stora nådh medh mich / aff mich sielff haff wer iach intit thē iach kan glådhias aff / ty iach år en fatigh och ringa persona / men thet min gudh och frelsare haffwer seet till mich / och giordt nådh medh mich thē glå=dhes och frøgdas iach aff.

Vy her efter alla slächter

warda mich saligha kallandes.

Thet år j fråå thenne tijdhñ mich sååda na nådh wedhēfarin år / warda alla slecter barn effther barn / man effther man seyan=

des ath iach är säligh.

Ty then ther mektugh

är haffwer giordt mektug tingh medh mich / och hans nampn är heligt.

Alla slecter skola seya mich wara salugha för then schuld ath herren hafwer seedt till mina ringheet / och then ther mektugh är / nemligh gudh / hafwer giordt mektugh tingh mz mich / j såå motta / ath han haffwer welet låta sin eenda son bliffwa menniskio j mitt lijff / vtan mandz tilhielp / min jomfrwdoom oförkränct / thet är itt stoort tingh / ath iach fatigh pijgha schal wara then eendesta j heela werldenne / som schal haffwa min gudz och schapares son / till min son etc. Såådana dråpeligha / och mektigha gärningar / haffwer han (som mektigh är och thm inthet omóghlighit är) giordt medh mich / huilka wälgernīgar wijdt wijdt gåå offwer noghon menniskios förskyllan / therföre böör honom loff prijs och tack therföre / som (mich oförskyllat) såådana nådh haffwer giordt medh mich / ty hans nampn är heligt / mich skola alla slecter såya wara saligha / aff thn nådh mich

J v

wedherfaren är / men hans nampn som såå dana giordt haffwer är heligt / ärädes och prijsandes / thet är näpnkunnogt / och wäl
Phil.2. beryctat offwer all creatwr / för thz näpnet böyes all knåå j hëmelrijke jordherijke och helwithe / heligt är hans nampn / loffwat och ärat ware thet.

Och häs barmhertug-

heet warar j frãå slect och vthi slecter / offwer them som fructa honom.

Såådana är gudh / som mektugh tingh haffwer giordt mz mich / ath hans barmhertugheet är offwer alla them som fructa honom / haffwandes honö för öghon / ecke alleenest j itt slecte / vtan slecte effther slecte / j huad som helzt slecte the wara küna / som fructa honom / thå är jw hans nådh och barmhertugheet offwer thm̄.

Han haffuer bedriffuit

macht medh sinom arme / och förskingrat thm̄ som höghferdughe äro vthi theras hiertas sinne.

Medh sinom arme / thz är / medh sinne krafft och macht haffwer han bedriffwit

och skaffat mektugh och dråpelighen tingh och the vpsåt och tanchar / som the höghferdughe haffwa hafft j theras hierta / haffuer han om intith giordt / såå ath thet år annars gååth / ån the hadhe tenckt / såtie för then schuld ingen påå sin wijßdoom eller snålheet.

The mechtigha hafuer han satt vtaff såtit / och vpsatt the swagha.

The högt haffwa besithne warit / haffwer han nedherslaghit och the ther ringa och föractadhe warit haffwa / hafwer han vpsatt / tröste för then skul inghen påå sin eghen macht / och föracte icke the som swaghe åra.

The hungrogha haffwer han medh godh tingh vpfylt / och the rijka haffwer han latit tooma bliffwa.

The fatigha hafwer han latit fåå noogh och the rijka haffwer han latit warda inthe haffwãdes / therföre tröste inghen påå sina rijkedomar / ey heller föracte then fatigha.

Han hafwer vptaghit

sin tienare Jsrael / tenckiandes vpåå sina barmhertugheet sååsom han sagt hadhe til wåra fådhra Abraham och hans sådh till ewig tijdh.

Thet han longhliga loffwat haffwer aff sin eghn̄ goodheet och barmhertugheet / ath han schulle senda oß en frelsare / thet haffwer han nw giordt / han haffwer tenckt vpåå och kommit j hogh sina mißkund / aff huilka han såådana vthloffwade / och vptagit Jsrael sin tienare / taghit mandom aff mich / som år aff Jsraels slecte j huilkom mandoom han alla them frelsa will som rette Jsraeliter åre / huilkit han ecke giordt haffwer / fôr noghon menniskios fôrskyllan skuld / vtan aff sin eghen barmhertugheet / effthē thz han hadhe såådana loff wat wårom fådhrom Abraham och hans såådh / til ewig tijdh / såå ath altijdh skola the wara påå jordhenne / som åro Abrahams sådh / och rette Jsraeliter in til werldenes ånda / ther han wil gôra sina mißkund medh.

Af thẽne loffsång haffwer mã hördt huru diwpsinnogh oord then reena jomfrwn Maria hadhe til Elizabet sina frẽ ka / når hon henne prijsadhe / seyandes hen ne wara salugha / och gudz modher zc / och haffwer man her merkelighen lårdoõ vthin nan / thẽ wij nw och noghot aff höra vilia.

Och år her först merkiandes ath thenne höghwerdigha jomfrwn år oss hår en spe= ghel och efftherdömilse / huru wij oß stella skola / når wij aff androm prijsadhe war= da / för någhot thz gudh oß giffwit hafwer ath wij thz ecke tilleeghne oss / och hoghmo dhas thẽ aff likerwijs som wij thz ecke had he aff gudhi / vtan såå skola wij göra som hon giordhe / når Elizabet prijsadhe henne aff then nådh / henne war wedherfaren / vende hon strax såådana prijs in til gudh / och sadhe ath hon hölt mykit aff herran / och frögh dades j honõ / ath han waar hen= ne en såå osåyeligha goodh och gönstugh herre / ath han ville wårdighas til / ath see til ena sådana ringa persona som hon war och bedriffwa såådana dråpeligh tingh j henne / ther gladdes hon aff / och prijsadhe honom / och hoghmodadhes inthit thẽ aff /

ath hon sàå stoorligha prijsat wardt / thet oss år til en merkelighen lårdoom.

Sidhan år aktandes / ath hon lårer oss och huru wij schola prijsa henne / ther hon sàå sadhe / fôr ty han hasswer seedt til sine tienerinnes ringheet / sy her effther alla slecter warda mich salugha kallandes / ty thē
Lu.1. ther mektug år hasswer giordt mektug ting medh mich / O tw salugha och welsighnadha jomfrw / huilken en merkelich lårdom gesswer tw oss hår / losswat och årat ware han som tich sååđana lårdt hasswer / hår seer man jw klarligha / ath hon sågher sich skola warda kalladha saligha fôr then schuld / ath gudh som mektugh år / hafwer seet til henne / giordt nådh medh henne och skaffat mektugh tingh j hēne / therfôre skola alla slecter såya hēne wara salugha / thz år gudhi schal hon thet nywta ååt / och fôr
Matth.19. hans schuldh skal hon warda prijsat / fôr ty gudh år alleena godh / och rette kellan ther all goodheet vthflyter / Sàå ath all then goodheet som creatwren hasswa then hassua the aff schaparen / och åro goodh / ecke fôr sina skul / vtan fôr hans schul Therfôre (effther thet gudh år alleena godh) bôôr

och honō alleena prijset och lofwet för god heetena som henne alleena haffwer / doch lekawel nywta och creaturē sin scapare ååt ath som the äro goodh för hans schuld såå wardha the och prijsat för hans skul / Såå som itt tingh thet wäl gioldt är / nywter sin mestare ååt / ath thet warder prijsat thē aff ath thz är wäl giordt / såå bör jw retzligha mestaren prijsen som tinghet haffwer sina fåghrind aff / och ecke tingit som giordt är / ty thet haffwer intit aff sich sielffwo / leka wel prijsas thet / och sägs wara wäl giordt för mestarens skul.

Såå är thz och medh menniskione / ath alla the gaffwor och nådh som hon haffwer / ee huad the helst äro / thm̄ hafwer hon alla aff gudhi / och när hon för sådana gafwor prijsat warder / warder hon jw wisseligha prijsat för hans schul som henne haffwer såå begaffwat / och ecke för sina schul När som nw mēniskian ville tileghna sich sådana gafwor / beröma sich och hoghmodas thē aff om hon prijsat worde / likerwijs som hon hadhe thm̄ aff sich sielffwo / wordhe gud wisseligha ecke taghādes thz til godho / ath hon beröffwadhe honō hans ära /

och tileeghnadhe sich thz honom tilhördhe/
och wore emoot hans bodh / therföre sadhe
1.Cor.4. Paulus til the Corinther/huad hafwer tw
thz tw ecke wndhfångit haffwer / haffwer
tw thet wndhfångit/hwj berömer tw tich
thå/likerwijs som tw thz ecke wndhfångit
1.Cor.1. hadhe? Och någhot tilförenna j samma epi
stel sadhe han / Then sich wil beröma han
beröme sich j herranom/thet är/then ther
wil beröma och prijsa sich/hā beröme sich
och fröghdes ther aff / ath han haffwer en
mildan gudh / och gönstighan och barm=
hertughan herra / såå ath han haffwer sin
prijs och frögd j honom / och ecke j sich sie=
Thetta wiste thenne reena mo= (lffwō.
dheren wål / ja then helghe ande war hen=
nes scolamestere/och lärde henne thz wål/
therföre hoghmodhades hon intit aff then
prijs hon fick aff Elizabet/vtan loffwadhe
och tackadhe gud/och sadhe ath hon schul=
le warda prijsat/för then nådh schul hēne
wedherfaren war / aff huilka jw klarligha
nogh förstondandes är huru wij henne prij
sa schole/nemlich ath wij skola feghna hen
ne och glådhias medh henne/ath gudh haf
wer hēne såå erligha scapat/bewarat j frå

syndenne / och begåffwat henne offwer al
la andra menniskior / och loffwa och tacka
honom therföre medh henne / och såådana
åra / år wisseligha then åra / som hēne tack
nemeligh år effter thz hon oss såådana sie-
lff lårdt haffwer / och wil hon vtan twiff
wel (som thet och råtzlighan tilbóór) ath
gudh schal warda priisat för hennes schul /
som hon warder priisat för hans schul / såå
ath han priisas j hēne / och hon ecke annars
ån j honom / såå ath hennes priis skeer ecke
medh mindre thet år jw mångt medh hans
tack loff och åro / Såå priisadhe och then
helgha qwinnan Elizabet henne / tha hon
sadhe Velsighnat tw j bland quinnor / och
welsighnat år thin liiffs fruct / ther priisar Lu.1.
hon modhrena / doch såå ath sonen priisas
medh / Tesslikes giordhe och ångelen / som
sadhe ath herren war medh henne / och ath
hon war welsighnat j bland qwinnor / thē
han förmenger hennes welsighnilse medh
herranom / ath hon war ther aff welsignat
ath herrē war medh hēne / Såå måghom
och wij seya / O tw reena modher Maria /
wel år tich / ath tw hafwer såådana nådh
funnit når gudi / ath han wille aff sin stoo-
K

ra barmhertugheet och goodheet wtwelia tich thẽ til / ath tw schulle warda hans mo dher / geffwandes tich större nådh än nog hre andra menniskio / loffwat och ärat wa ri hans ewigha barmhertugheet och good=heet / och welsighnat wari tw thẽ han såda na nådh wille göra mz tich / eller och såå.

O tw alzmektighe barmhertughe ewighe gudh / loffwat och ärat wari tw / ath tich haffwer såå synts gott wara / ath tw schul le låta tina stora barmhertugheet skina / vpå thetta titt ädhela creatwr / then reena jomfrwna Maria / ath tw wille såå stoor=ligha begaffwa henne / offwer alla andra mẽniskior / loff och tack skee tich / och wel sighnat ware hon then tw såå elskat haff=(wer.

Såå schal man hedhra gudh j henne / och henne j gudhi doch såå ath jw gudz loff är såådana som honõ böör / som alt gott är affkommet / och hẽnes prijs såå dana som henne böör som stora nådher ä=ro wedherfarna / Såå ath wij jw ecke sä=tie j noghon motto creatwret offwer / eller iempte wedh scaparen / vtan geffwe gudhi thet gudhi böör / och creatwret thet creatw ret böör / Hwar wij annars giordhe och til

lagde thenne reeno modhrene eller noghon annan helghen then åra och tienist som gudhi alleena böör / som j bodhoordhen berördt år / beröffwadhe wij wisseligha gudhi sina åro / och småleckadhe mera hans modher och helghen ther medh ån åradhe / och hafde thå främande gudhar emoot thz första bodhoordhet / för ty gudh år then som rätta prijsen böör / therföre sadhe och Christus / Såå skal edhert lyws lysa för menniskiomen / ath the see edhra godha geringar / och prijsa edher fadher som år j hemmelen / her sägher jw Christus klarliga / ath gudh skal prijsas för thz godha som skeer teslikes scriffwer och Paulus om sich sielff / ath når the christeligha församblingar finge höra / ath han som tilförenna hadhe warit emoot them / war sidhan medh them / prijsadhe the gudh j honom. Matth.5. Gala.1.

Ther före schal man först och fremst prijsa gudh som såå stora nådher hafwer giordt medh sinne kåra modher teslikes och medh andron helghen / och hafwa them för en spegel / ther wij bespägla hans barmhertugheet wti / som han haffwer giordt medh them /

och bedhia honom ther om ath han wille
och ſåå lätha ſkina ſina barmhertugheet j
oſſ / han är aleena then ſom them haffwer
giordt heligha / han moſte och wara then al
leena ſom oß ſkal göra heligha ſåå wel ſom
them / ty ath the och wij ärom alle aff enne
root vthkomne / och höra alle til itt rijke / ho
nom ſkee loff och prijs j ewigheet.

Ther näſt lärer och thenne ädhella jom=
frwn oſſ / ath wij ſkola fulleligha förtröſta
oſſ vpåå gudh ſåå ſeyandes / hans barm=
hertugheet warar j fråå ſlect och vthi ſlecter
offwer them ſom fructa honom / O huilkit
hughnelighit oordh är thet för oß / o huilka
ſtoora tröſt geffwer oß här en wng pijgha /
hwar tagher man en meſtare ſom oß ſåå
tröſta kan / och gefwa oß ſåå före ſom hon
gör / ath wij haffwom en barmhertughan
gudh / hwars barmhertugheet warar ſlect
effther ſlect / ſåå ath han är jw ſåå redha=
boghñ til ath göra nådh och mißkũd medh
oß ſom nw äro / ſom medh the helghon för
oß warit hafwa / huilkom hon och giordes
ſåå wäl behooff ſom oß / effther thet the
woro aff ſamma rotenne ſom wij / Therfö
re ſkolom wij intit twiſla ther vpåå / ath

han är jw redhaboghen till ath hielpa oss/ om wij fallom annars til fögho / fructa ho nom / hasswa honom för öghon / och förtrösta oss vpåå honom / och hans mißkund Men medh thm som förtrösta sich påå sin eghen wijsdoom / förskyllan / höghmektig heet / rikedomar / eller annat såådana / bewijsar han sina krafft / och förskingrar the höghferdugha j theres hiertes sinne / såter the mektugha aff såtet / och vpsåter the swa gha som ringa achtadhe åro / vpfyller the hūgrogha medh alt gott / och lather the rijka bliffwa tooma.

Gudh kan ecke lijdha them som någhon annā tröst haffwa än honom / therföre fåå the allenast mißkund och nådh aff honom som fructa honom / bekenna sina skröpelig heet och synd / wetha sich ingen annā tröst än thn / ath han är barmhertugher och haf wer loffwat thm got som förlata sich in til honom / the som såådana åro thm wedhr fars mißkūd / som Maria her sågher / men the andra förskingrar han / slår needh / och brukar sina rettwijsa och strengheet medh / ty the höghmodas j theres hierta / och bekenna ecke theres skröpelighet / ther medh

wedherfars thm̄ ecke heller mißkund effter
thet som Christus sadhe / them görs ecke le=
Matth.9. kiaren behooff som helbröghda äro / wtan
them som siwke äro / thet är / thm̄ som ecke
bekenna sich wara brotzligha görs inghen
nådh behooff / ty thn̄ nådh schal fåå / schal
bekenna sich haffwa illa giordt / och then
gudh schal vphöya / han moste wara ne=
dhertryckter / och thn̄ han schal mätta han
moste först wara hungrogher / Som Chri
Matth.5. stus och sadhe / Salughe äro the som hun=
gra och törsta effther rettferdugheetene / ty
the skola mättas / för ty then ther ecke ken=
ner sich liggia nedhre / han ropar ecke hielp
och then ther ecke kenner sich hungra / han
begärar ecke mättas / gudh wil hielpa thm̄
j nöödh äro stadde och ropa påå honom /
han kallas Adiutor in tribulationibus / en
Psal.45. hielpare j nöödh.

Och vpåå thet Maria wil teste yterli=
ghare förtrösta oß til ath wij skola falla in
till gudz barmhertugheet / sägher hon / ath
han haffwer vptaghit Jsrael sin tienare /
tenkiandes vpåå sina barmhertugheet / såå
som han sagt hadhe til wara fädhra Abra=

ham och hans såådh til ewigh tijdh / Thet
år vpåå thet gudh wille stadhfesta sitt løff
te / som han aff sine barmhertugheet vth=
loffwat hadhe / toogh han mandoom aff
Jsraels slecte / och wil gøra mißkund medh
allom them som åro aff Abrahams såådh /
thet år / the som haffwa samma troona til
gudh som Abraham hadhe / och thet skal
ecke wara j noghon kort tijdh / wtan thet
schal wara til ewigh tijdh / såå lenge som
werlden står wil han bewijsa thm̄ got som
troo vpåå honom / såå wål the nw åro och
efftherkõmande åro / som them som fram=
farne åro / therføre skolom wij ecke fructa
falla in till honõ ee huru stoora syndare wij
årom / Och en doch nådh och barmhertug
heet år wtan twiffwel j hans helghon / år
lekawål klart noogh påå tagha / ath hon
aldra størst år j honom / och vpåå thet han
henne oß teste ytermera bewijsa schulle haff Roma.3.
wer han satt sin eenda son oß før en nådha
stool / till huilken wij scholom dristeligha
framgå / och kan ecke finnas j scrifften / ath
oß noghõ annan nådhastool føresatter år /
och inghen annan midlare år emellan gud
K iiij

1.Timo.2. och menniskiona vtan han allena som S. Pawel sághẽ / therföre mághom wij aldra säckirst och tryggeligast gåå tijt efthẽ nådh och mißkund / taghandes honom nw för en warkunsamã fadhẽ medh tijdh år / ath wij ecke schola nödhgas till ath wedherkenna honom för en strengan domare / påå then yttersta daghen ꝛc.

Och j en summa aff tesse jomfrw Maries låra / haffwom wij thet / ath all wår salugheet henger påå gudz barmhertugheet och lyffte / som han lõgo vthlofwat hadhe / ath han wille tagha oss (som hadhe brutit honom emoot) til nådher jghen / och senda oss en frelsare sin eenda son / hwilket lyffte han nw fulkomnat haffwer / ty han år sanferdugh j sin oordh / och kan ecke liwgha / vtan moste holla thz han loffwat haffwer / frelsaren år nw komen / och år worden menniskia j jomfrw Maries reena lijff / han år nw redha som hielpa will / kunne wij annars begåra hielp och setia troo til honom / ty han will ath wij skola setia troo til honõ och år thz then största loff och åra wij honõ noghon tijdh göra kunnõ / ath wij setia troo til hans oordh och lyffte / och hollom thm

san och wiß / som wij tilförenna om troona hördt haffwa / loffwat wari gudz stoora barmhertugheet ewinnerligha / Amen.

Een vnderwijsning huruledhes man schal haffwaååminnilse wtaff wår herres pino och dödh

WArs herras Jesu Christi pina haffwa somlighe såå j theres åminnilse ath the göra sich wredha påå Judana / och ropa wtoffwer then wsle Judam och banna honom / Pylatum och flere andra som hans pino aff stadh kõmo / och meena såå thẽ medh nogh wara / Såådana åminnilse är meer om Judes och Judhanas ondzsko / än om wårs herres pino.

Somlighe haffwa och såå then åminnilsen / ath the önka sich offwer Christum gråtandes och beklaghandes thñ orät honom skeedde ther han intit tilbrutit hadhe / menandes och the ther medh noogh wara / doch ath thẽ är ecke rätta åminnilsen gaff Christus sielffwer till kenna / thå han sagdhe til qwinnonor som gråto offwer honõ / thå han gick wthwr Hierusalem til dödhñ Lu.23.

A v

och bar korsit/j Hierusalems döttrar grååter ecke offwer mich / vtan offwer edher sielffwa / och vthoffwer edher barn.

Somlighe haffwa och åminnilse om wårs herres pino såå ath the såå j sich sielff en förskråckilse / huilken förskråckilse mest gåår ther aff/ath man besinnar gudz strenga wredhe / och owikelighñ grymheet offwer syndena/såå ath han ecke wille gifwa sinom eenda/och elschelighaste son syndarena frij/medh mindre han för thm̃ såå dana boot giordhe/sååsom Esaias prophe-

Esa.53. ten scriffwer/för mit folcks synder schuldh haffwer iach slaghit honõ / och tånker thr̃ medh / hwat schal syndarenom wedherfaras/thå elßkeligiste sonen såå slaghen warder/ther motte oſåyeligh och aldra strengiste allwar medh wara / och inghen ringa brot wara j menniskione / ther en såådana dråpligh persona geffwer sich wt före till ath pinas och plåghas och dödhas / och thå tw grundeligha offwerwågher thet / ath sielffwer gudz son / som år gudz ewogha wijßdoom warder pinadher / thå måt tw wål warda förskråckt / och jw meer jw offtare tw thr̃ påå tencker.

Och ſchalt tw tenckia grundeligha och twåka ther intit om / ath tw åſt then ſam=me ſom ſåå haffwer pinadh och plåghat honom / fòr ty / thina ſynder haffwa thet aff ſtadh kõmit / therfòre thå tw ſeer Chri=ſti hånder eller fòther / genõ ſlaghna medh ſpijkar / tånck ſåå wedh tich / ath tw haff=wer giordt thet / thå tw ſeer tòrnacronan / eller annat huad han leedh tånck ſammalũ=

Acta och thẽ medh / ath thẽ en tòr= (da. netagge ſtinger honõ / boordhe tich aff ret=to wara ſtungen medh hundradhetwſendt tòrner och ån thå mykit ſcarpare / och vtan ånda / och thẽ en ſpijker wart ſlaghen genõ Chriſti hånder eller fòther / medh ſlike och mykit wårre ſpijkar boordhe tich wara ge=nom ſlaghen til ewigh tijdh / ſååſom them och ſkeer påå huilka wårs herra pina fòrta

Sådana fòrſkråckelſe toogh S. (pat år. Bernardus ſich fòre wtaff thẽne åminnil=ſen / thå han ſadhe ſåſom vti en liknilſe jach leekte vthe påå gathen / och innerſt vthi kõ=gens palatz wart gifwen doom vthoffwer mich til dòdz / thz fòrnam konges eenda ſon och lagde ſina crona vthaff / fòrdhe ſich vtj hårclådhe / och ſtròdde aſka påå ſitt howud

gick wt barfötter / grååt och iåmradhe sich
ath hans tienare war dömd til döödh / Såå
fick iach hastugt see honõ framgångandes /
wort iach håpen och frågadhe hwad påå
färdhe war / och fick weta ath thz galt mich
vpåå / hwad mon iach thå schola göra /
mon iach ån nw schola långer leeka / och in
tit sköta hans grååt? Sannerligha vtan
iach alstinges wthwr sinnet kommen år /
mon iach ecke thå wisseligha gåå effther
honom och gråta medh honõ? her wil thå
wist ecke långer lekas / hår år thå ecke my=
kin trygheet / mädhan thet sää alwarligha
företaghes / thet geller fast meer.

Therföre sadhe wår herre til qwinnonor
thå the gråto offwer honom sååsom men=
Lu.23. nisklighit och vstraffelighit war / Gråter
ecke offwer mich / doch måå j wål gråta /
likawel ecke offwer mich / vtan offwer ed=
her sielffwa / geffwädes til kenna hurulun
da wij gråta schola offwer wårs herra pi
no / sakena sadhe han thẽ til / förty / hafwa
the thet giordt / påå thz trää som färst år /
huad schal thå skee påå thet som tort år /
sååsom hã ville såya vtaff mina pina måå
j kunna besinna huad j förtient haffwen /

och hwad edher elles offwer gåå schulle /

Plågha somlighe gefwa före mõga handra nyttar / som skola komma wtaff then åminnilse som skeer om wars herra pina / thet doch icke alzstinges grundat är j scrifftenne / doch är en nytta ther aff som aldra wissast är / för huilka skuld alleena mã schal tenkia påå hans pina / ath man ther medh måå komma til ath kenna sich sielff / thet är ath kẽna sin stora brwt ther thz är skeedt före / och ther medh komma til en ånger och båwinge widh sich sielff / hoo ther til ecke kommer / han hafwer ecke än nw rätzligha tänckt påå wårs herra pino / för ty Christi pina / haffwer thẽne sine eeghen och naturligha krafft / ath hon gör mẽniskiona sich lijk / ath sååsom Christus bådhe j croppen och j sinnet war ynkeligha pinat och plåghat / såå scholom och wij fölia honom effther / och j thet wij kenne oß sielff och wår stora brwt scholom wij pinas och änxlas inwärtes medh oß sielff / och göras her ecke mong oordh behooff / vtan måst en grundeligh åtancke / hoo thñ är som pinona lidhr / nemligh then ther aldrigh noghon syndh giordt hadhe / och är högxte gudz son / och hoo

tw / är ther han thet före lidher / nämligh en syndare som wärdh war ewinnerligha pino och dödh / och ath tw är then samme som hans pino och dödh wollit haffwer.

Tagh en lijknilse / om någhor ogärninges man wordhe beslaghen ther medh / ath han hadhe slaghit kongens son j häl / och schulle för then schuld dömas til dödz / mädhan qwädher tw / och leker til täß noghre komma och tagha gräseligha fatt påå tich / och tw bliffwer wunnē thē till / ath tw thz wndersett hadhe medh honom som gärningena hadhe giordt / mon ecke tich thå wara ängist nogh / ath tw ecke weet hwart tw schal wända tich / och jw aldra mäst / när titt eghit samwet båår withneßbyrdh emoot tich / ath tw är wisseligha brutzlighen thē vthinnan / Samaledhes schal tw och wara förskräckt och än mykit mera / thå tw tänker påå Christi pina / then tw j sanningen haffwer wållet.

För ty Judhana som honom pijnte ee huru mykit the aff gudhi dömpde äro / och skingradhe cringh om werldena för thē theres misgärning schuld / woro the doch ecke annat j thz ärendhit än thina wnderhielpa

re sååath the fulboordade thet thina synder wulte/och såå åst tw sanneligha thz samme som gudz son korsfest och dödhat haff=

Hwar nw hēde ath någhor sun (wer. ne sich såå hårdh och torr/ath Christi pina kan inghen förskräckelse göra honom / och inghz kendzlo til sich sielff / thz mēniskian mååwål fructa sich / för ty hår år icke an= nat påå ferdhe/ån ath wij mottō lijk war= dha wårs herras belåte och pino/så framt wij wiliom wara åradhe och krönte medh

¶ För thz schuld scholom wij be= (honō. dhia gudh/ath han weeker wort hierta och gefwer oß nådhz til ath råtteligha och mz nytto haffwa åminnilse om hans pino och dödh/ för ty vtaff oß sielff kan thz ecke skee ee huru mykit wij twinge oß ther till/vtan gud geffwer oß thz nådhen til/och år fare wårdt ath the kōma thz aldrigh råßlighan til som mena mz sin eeghen flijt nogh göra thz vthinnā och kōma intit j hogh ath mē= niskian hwarkē thz eller annat/aff sich sielf kan aff stadt kōma til sin siåls salugheet.

¶Så år nw thz råtta åminnilsen på wår herres pina thå så skeer/som nw föresagt år huilken menniskiona innerligha förwādlar och endeels förnyar så som j döpelsē/och thz

haffwer thå Christi pina sina råtta naturligha krafft / och embete / och förtrycker j oß thẽ gamble Adam / fördriffwer all losta frögd / och tröst / som menniskian haffwer wtaff noghot thet scapat år / sååsom och Christus aff allom / ja / och aff gudh fadher offwergiffwen war.

Och effther then gåffwon år ecke j wåra hender / som föresagt år / hẽder stundom ath wij bedhiom / och doch förwerffwe thz ecke / Såå schal man therföre ecke falla j wanhop / eller åtherwånda / ty oß geffwes stundom thz wij ecke bedhiom sååsom thå gudh will och weet nyttughast wara / för ty thẽne gåffwan och alle andre / geffwas aff gudhi frij och ostormadhe.

Thå nw mẽniskian j såå motta som för scriffwit år / aff Christi pinas åtankar / år kõmen thẽ til ath hon besinnar sina synder / och warder båwande och förskråckt / schal man thẽ tagha sich wara före / ath man låter ecke synderna bliffwa qwarra j sanwetet annars motte hon bliffwa förtwiflat / vtan sååsom the åro nw hår förekomẽ aff Christo / såå scholom wij och skydda thẽ wtaff oß ighen in påå honom / och letta och

förlossa wort samwet / hwilket skeer j sää motto / när tw stadheligha troor ath thina synder / woro wthi wärs herres sär och pi no / och äro ther medh aff skrapat som propheten sägher / Herren gudh haffwer lagt vpää honom alles wores wrongheet / och sancte Pedhr sägher j sin epistel / ath Christus bar wära synder j sin krop på trädh / och sancte Pawel sägher / then som inghen syndh giordt hadhe / honom giorde han till syndh påå thz ath wij scholom wara gudz rättferdugheet j honom. Esa.53. 1.Pe.2. 2.Cor.5.

Och thz är allenast rätte wägen thr wij bliffwe wåra synder qwitt medh / och när wort samwet engier oss för synden schuldh / ath wij sätie thr troo til / ath synderna woro oss afftaghna mz wårs herra pina och dödh / thn thz ecke gör / han behöfwer ecke troo / ath han medh noghon thn gerningh / som han her på jordhena gör / kan bliffwa syndena qwitt / ty samwetet kan aldrigh stil la sich / och wara til fridz medh noghre aff the gerningar / om hon ecke lithr in til Christum / ath han haffwer bort taghit hennes synder / annars äro synderna sää starka j samwetet / ath the longt och widt öffwer=

L

gå wåra gårninga.

Men når wij medh trona see them wara laghda in påå Christum j hans pina och dödh / och sedhan medh hans wpstondilse öffwerwundna / och wij thz stadeliga troo / thå åra the och wisseligha dödha / och om intit giordha / som Paulus såghr / ath Christus år dödh för wara synder schuld / och wpstånden för wåra råttferdug heet schuldh / thå han wpstodh / och fick itt sådant lijff ighen / ath han sedhan wort odödhelighen / år jw klart noogh / ath han hadhe owerwunnet dödhen / och thr medh syndena / ty dödhen war wpkomen för syndena schuldh / och som han haffwer nw itt nytt och ewīnerlighit lijff / såå leffwa och wij j rettferdugheeten / och åra wordne nyia mēniskior / seende wåra synder offwerwūd na wara j Christo / som til itt ewogt lijff vp stödden år / om wij anners thz stadeliga troo

Roma.4.

Hwar och nw hēde / ath noghō wore som ecke kunde kōma til sådana troo / såå år ho nō rådhelighit / ath han faller til ath bedhia gudh thr om / ath han geffwer honō troona effthr thn gåfwa år och frij / j aleenes gudz hender / år lekarel noghon öwing medh huilka tw måå förhopa ath gudh måå geff wa tich troona / först ath tw ey aleenest an=

seer vthwertes Christi pino / ty hon haff=
wer nw giordt thz henne tilhördhe / och för
skräckt tich som för är sagt / vtan gack no=
ghot nēmare in til Christum / ath beskodha
hans kärligha hierta / som thina synder och
onda samwet werdigades tagha tich j frå
medh sin hårdha dödh och pino j såådana
motto får titt hierta en söthma / och vptän
des til ath troo påå honō och elska honom
Sedhan träd litit nēmare frå christi hier
ta / och op til gudz hierta / och beskodha thz
ath christus hadhe thz ecke giordt vtā gudz
vilie vtaff hās ewogha kärleck såå hadhe
belefuat / huilkō christus aff all kärleck war
hörug / och så finner tw gudz hierta wisseli
ga wara tich itt fadhērlighit hierta / och (så
som christus säghē) draghes tw thå genom
christū til fadhren / och thå warder tw förne
mādes / thz christus sadhe j Joāne Så haf Johā.3.
wer gud elskat werldena / ath han haffuer
vtgifwit sin eenda son / thz är retta kändzlan
til gud / och thē oss aldra nyttughast är / tha
man ecke kēner honō wnder thz nāpnet / ath
han är mektug eller wijs ty thz förskräckier
vtan vnder thet nāpnet ath han är goodh /
barmhertug / och kärleghen / aff huilka tro=
on och förtröstning kōmer / och tw warder

L ij

thē medh ſom een nyfödh mēniſkia j gudhi.

Når nw titt hierta ſåledhes befeſtat år j Chriſto/ath tw år worden ſyndenes fiende aff kårleck/och ecke för ty ath tw rådhes för pinone / ſedhan ſchal tw thå ſetia tich Chriſti pino före / annarlunda ån tilförenna/her til haffwer tw ſatt tich henne före/ ath tw haffwer beſinnat huad hon hafwer werkat j tich / ſom år thin eghñ kendzla och trona til gudh / Nw ſee til huad tw tagha kan ther aff tich till itt exempel / huad tw ther effthē göra ſkal / j ſåå motta.

Når tich förtwngar noghon wårck eller ſiwkdoom / tånck vpå ath thz år lått / råknande til törnacronā / och ſpikana ſom Chriſtus leedh.

Når tw nödhgas ath göra eller låta thz tich emoot år / tånck huruledhes Chriſtus wort gripen och būden och leedder hijt och tijt hwart hans plåghare wille.

Når tw freeſtas aff hoghferd / ſee på huru thin herre wort begabbat / och förſmådt och wart ſtelter j bland röwara.

Når tich kråſeligheet och cropſens loſte rörer / tånck påå huad hwaßheet Chriſti kråſeligha lekāme leedh medh hwdhſtryck=

ning / och genomslaghningh etc.

När tich äggiar haat / awnd / och begärilse til ath hempnas / tänck medh huad tärar och roop Christus badh för tich / och alla sina owener / påå huilka han heller medh rätta motte haffua hempnat.

¶ När tich betagher noghor motegong / eller bedröffwilse / lekamlighen eller åndelighen / styrck titt hierta och sägh / ay / skulle iach och ecke lidha noghon lithen bedröffwilse / effther min herre j yrtagårdhen swittadhe bloodh för ånxla / och bedröffwilse (skull.

Sy j såådana motta kan j Christo finnas styrkia och segher emoot alla synder och laster / och thz är rätteligha betenkia Christi pino som föresagt är.

Såådana kallas och Cristna menniskior som såå Christi nampn och lewerne bewijsa j sich sielff som sancte Pawel sägher / the som Christo tilhöra / the hafwa korsfest theres köt medh laster och begärilse medh christo / therföre schal Christi pina handlas ey aleenast medh oordhom och belåtom / vtan medh gärningen och j sanninden / som sancte Pawel säghr / kömer honom j hogh som såådana mooth säyelse leedh aff syndaro- Gala.5.

L iij

men emoot sigh sielff och förtröttens ecke
1.Pe.4. vthi edher sinne / athi vpgiffwes / och S. Pedher / effter Christus haffwer warit pijnadhē / wäpner och j edher medh tess åminnilse / men såådana åminnilse är nw mykit affkomen / en doch badhe S. Pedhers och S. Pawels epistole äro thē fulla wtaff / wij j then stadhen haffwom taghit måladha taflor och wäggiar / thet doch wäl ostraffelighit är / när sådana åminnilse thē vth följde som förscriffwit är.

Therföre skola wij leggia oß thē win om och bedhia ther gudh om / ath hans bittra pina och dödh må warda innerligha scriffwen j wort hierta / ath wij ther om altijdh tilbörlich åminnilse haffwa måghom / och ther medh störkias j troona / och wardha niwtandes then fruct som aff hans werduga pino kōmer / thet är synderna förlatilse och ewinnerlighit lijff Amen.

Een vthlegning påå
the siw psalmer.

Efther thet såå wpkommet år aff itt almenneligheit brwck j christenhetene ath then ther j någhon ånxlan eller bedrôff wilse kommen år j sitt samwit fôr sina synder schul / plåghar låsa och bidhia noghra Dauidz psalmer / j huilka stoor jemmer och klaghomål fôregiffwas / vpåå thet gudh motte vpwåckias till barmhertugheet / see milleligha och nådheligha til honom / och fôrlossa hans schrôpeligha och oroligha samwit / stella thet till fridz / och gôra thet rolighit / fôrlåtandes synderne / som såådana bedrôffwilse affkomma / huilka saak samma psalmer och råtzligha påå rôra / doch ecke the siw psalmer alleena / vtan åro och monga andra psalmer som samma saak påå rôrandes åro / them man ecke heller råtzligha bedhia kan j sin eghin persona / medh mindre han år stadd j såådana wedhermôdho / som Dauid war / når han them badh / sååframt han ecke will mißbrwka the oordh ther innehållas /

L iiij

tw / är ther han thet före lidher / nämligh en syndare som wärdh war ewinnerligha pino och dödh / och ath tw är then samme som hans pino och dödh wollit haffwer.

Tagh en lijknilse / om någhor ogärninges man wordhe beslaghen ther medh / ath han hadhe slaghit kongens son j häl / och schulle för then schuld dömas til dödz / mädhan qwädher tw / och leker til täß noghre komma och tagha gräseligha fatt påå tich / och tw bliffwer wunnẽ thẽ till / ath tw thz wndersett hadhe medh honom som gärnin gena hadhe giordt / mon ecke tich thå wara ångist nogh / ath tw ecke weet hwart tw schal wända tich / och jw aldra mäst / när titt eghit samwet båår withneßbyrdh emo ot tich / ath tw är wisseligha brutzlighen thẽ vthinnan / Samaledhes schal tw och wara förskräckt och än mykit mera / thå tw tänker påå Christi pina / then tw j sanningen haffwer wållet.

För ty Judhana som honom pijnte ee hu ru mykit the aff gudhi dömpde äro / och stingradhe cringh om werldena för thñ the res misgärning schuld / woro the doch ecke annat j thz ärendhit än thina wnderhielpa

re såå ath the fulboordade thet thina synder
wulte / och såå åst tw sanneligha thē sam=
me som gudz son korsfest och dôdhat haff=
Hwar nw hēde ath någhor fun (wer.
ne sich såå hårdh och torr / ath Christi pina
kan inghen fôrskråckelse gôra honom / och
inghē kendzlo til sich sielff / thē mēniskian
måå wål fructa sich / fôr ty hår år icke an=
nat påå ferdhe / ån ath wij mottō lijk war=
dha wårs herras belåte och pino / så framt
wij wiliom wara åradhe och krônte medh
¶ Fôr thē schuld scholom wij be= (honō.
dhia gudh / ath han weeker wort hierta och
gefwer oss nådhē til ath rått eligha och mz
nytto haffwa åminnilse om hans pino och
dôdh / fôr ty vtaff oss sielff kan thz ecke skee
ee huru mykit wij twinge oss ther till / vtan
gud geffwer oss thē nådhen til / och år fare
wårdt ath the kōma thē aldrigh råssllighan
til som mena mz sin eeghen flijt nogh gôra
thē vthinnā och kōma intit j hogh ath mē=
niskian hwarkē thz eller annat / aff sich sielf
kan aff stadt kōma til sin siåls salugheet.
¶ Så år nw thē råtta åminnilsen på wår
herres pina thå så skeer / som nw fôresagt år
huilken menniskiona innerligha fôrwādlar
och endeels fôrnyar så som j dôpelsē / och thē

haffwer thå Christi pina sina råtta natur=
ligha krafft / och embete / och förtrycker j
oß thē gamble Adam / fördriffwer all losta
frögd / och tröst / som menniskian haffwer
wtaff noghot thet scapat år / sååsom och
Christus aff allom / ja / och aff gudh fadher
offwergiffwen war.

Och effther then gåffwon år ecke j wå=
ra hender / som föresagt år / hēder stundom
ath wij bedhiom / och doch förwerffwe thz
ecke / Såå schal man therföre ecke falla j
wanhop / eller åtherwånda / ty oß geffwes
stundom thz wij ecke bedhiom sååsom thå
gudh will och weet nyttughast wara / för
ty thēne gåffwan och alle andre / geffwas
aff gudhi frij och oförmadhe.

Thå nw mēniskian j såå motta som för
scriffwit år / aff Christi pinas åtankar / år
kōmen thē til ath hon besinnar sina synder /
och warder båwande och förskråckt / schal
man thē tagha sich wara före / ath man lå
ter ecke synderna bliffwa qwarra j sanwe=
tet annars motte hon bliffwa förtwiflat /
vtan sååsom the åro nw hår förekomē aff
Christo / såå scholom wij och skydda thm̄
wtaff oß ighen in påå honom / och letta och

förlossa wort samwet / hwilket skeer j såå
motto / når tw stadheligha troor ath thina
synder / woro wthi wårs herres sår och pi
no / och åro ther medh aff skrapat som pro=
pheten sågher / Herren gudh haffwer lagt Esa.53.
vpåå honom alles wores wrongheet / och
sancte Pedhē sågher j sin epistel / ath Chri=
stus bar wåra synder j sin krop på trådh / 1.Pe.2.
och sancte Pawel sågher / then som inghen
syndh giordt hadhe / honom giorde han till 2.Cor.5.
syndh påå thz ath wij scholom wara gudz
råttferdugheet j honom.

Och thz år allenast råtte wågen thē wij
bliffwe wåra synder qwitt medh / och når
wort samwet engier oß för synden schuldh /
ath wij såtie thē troo til / ath synderna wo=
ro oß afftaghna mz wårs herra pina och
dödh / thē thz ecke gör / han behöfwer ecke
troo / ath han medh noghon thē gerningh /
som han her på jordhena gör / kan bliffwa
syndena qwitt / ty samwetet kan aldrigh stil
la sich / och wara til fridz medh noghre aff
the gerningar / om hon ecke lithē in til Chri
stum / ath han haffwer bort taghit hennes
synder / annars åro synderna såå starka j
samwetet / ath the longt och widt öffwer=
L

gå wåra gårninga.

Men når wij medh trona see them wara laghda in påå Christum j hans pina och dödh / och sedhan medh hans wpstondilse öffwerwundna / och wij thz stadeliga troo / thå åra the och wisseligha dödha / och om intit giordha / som Paulus såghr / Roma.4. ath Christus år dödh för wara synder schuld / och wpstånden för wåra råttferdugheet schuldh / thå han wpstodh / och fick itt sådant lijff ighen / ath han sedhan wort odödhelighen / år jw klart noogh / ath han hadhe owerwunnet dödhen / och thr medh syndena / ty dödhen war wpkomen för syndena schuldh / och som han haffwer nw itt nytt och ewinnerlighit lijff / såå leffwa och wij j rettferdugheeten / och åra wordne nyia mēniskior / seende wåra synder offwerwūdna wara j Christo / som til itt ewogt lijff vp stōden år / om wij anners thz stadeliga troo

Hwar och nw hēde / ath noghō wore som ecke kunde kōma til sådana troo / såå år ho nō rådhelighit / ath han faller til ath bedhia gudh thr om / ath han geffwer honō troona effthr thn gåfwa år och frij / j aleenes gudz hender / år lekawel noghon öwing medh huilka tw måå förhopa ath gudh måå geffwa tich troona / först ath tw ey aleenest an=

seer vthwertes Christi pino / ty hon haff=
wer nw giordt thz henne tilhördhe / och för
sträckt tich som för är sagt / vtan gack no=
ghot nẽmare in til Christum / ath beskodha
hans kärligha hierta / som thina synder och
onda samwet werdigades tagha tich j frå
medh sin hårdha döddh och pino j såådana
motto får titt hierta en söthma / och vptän
des til ath troo påå honõ och elska honom

Sedhan tråd litit nẽmare frå christi hier
ta / och op til gudz hierta / och beskodha thz
ath christus hadhe thz ecke giordt vtã gudz
vilie vtaff hãs ewogha kärleck såå hadhe
belefuat / huilkõ christus aff all kärleck war
hörug / och så finner tw gudz hierta wisseli
ga wara tich itt fadhẽlighit hierta / och (så
som christus säghẽ) draghes tw thå genom
christũ til fadhren / och thå warder tw förne
mãdes / thz christus sadhe j Joãne Så haf Johã.3.
wer gud elskat werldena / ath han haffuer
vtgifwit sin eenda son / thz år retta kändzlan
til gud / och thẽ oss aldra nyttughast år / tha
man ecke kẽner honõ wnder thz nãpnet / ath
han år mektug eller wijs ty thz försträckier
vtan vnder thet nãpnet ath han år goodh /
barmhertug / och kärleghen / aff huilka tro=
on och förtröstning kõmer / och tw warder

L ij

thē medh som een nyföd mēniskia j gudhi.

När nw titt hierta sålledhes befestat är j Christo / ath tw är worden syndenes fiende aff kårleck / och ecke för ty ath tw rädhes för pinone / sedhan schal tw thå setia tich Christi pino före / annarlunda än tilförenna / her til haffwer tw satt tich henne före / ath tw haffwer besinnat huad hon hafwer werkat j tich / som är thin eghē kendzla och trona til gudh / Nw see til huad tw tagha kan ther aff tich till itt exempel / huad tw ther effthē göra skal / j såå motta.

När tich förtwngar noghon wärck eller siwkdoom / tänck vpå ath thz är lätt / räknande til törnacronā / och spikana som Christus leedh.

När tw nödhgas ath göra eller låta thz tich emoot är / tänck huruledhes Christus wort gripen och būden och leedder hijt och tijt hwart hans plåghare wille.

När tw freestas aff hoghferd / see på huru thin herre wort begabbat / och försmådt och wart stelter j bland röwara.

När tich kräselighet och cropsens loste rörer / tänck påå huad hwaßheet Christi kräseligha lekāme leedh medh hwdhstryck=

ning / och genomslaghningh ꝛc.

När tich åggiar haat / awnd / och begå rilse til ath hempnas / tänck medh huad tå rar och roop Christus badh för tich / och al la sina owener / påå huilka han heller medh rätta motte haffua hempnat.

¶ När tich betagher noghor motegong / el ler bedröffwilse / lekamlighen eller ändelig hen / styrck titt hierta och sägh / ay / skulle iach och ecke lidha noghon lithen bedröff-wilse / effthẽ min herre j yrtagårdhen swit tadhe bloodh för änxla / och bedröffwilse (skull.

Sy j såådana motta kan j Chri-sto finnas styrkia och segher emoot alla syn der och laster / och thz är rätteligha betenkia Christi pino som föresagt är.

Såådana kallas och Cristna mẽniskior som såå Christi nampn och lewerne bewij sa j sich sielff som sancte Pawel sägher / the som Christo tilhöra / the hafwa korsfest the res köt medh laster och begärilse medh chri sto / therföre schal Christi pina handlas ey aleenast medh oordhom och belätom / vtan medh gärningen och j sanninden / som san cte Pawel säghẽ / kõmer honom j hogh som såådana mooth säyelse leedh aff syndaro- Gala.5.

men emoot ſigh ſielff och förtröttens ecke
1.Pe.4. vthi edher ſinne / athi vpgiffwes / och S.
Pedher / effter Christus haffwer warit pij=
nadhē / wåpner och j edher medh teſſ åmin
nilſe / men ſåådana åminnilſe är nw mykit
affkomen / en doch badhe S. Pedhers och
S. Pawels epiſtole äro thē fulla wtaff / wij
j then ſtadhen haffwom taghit måladha
taflor och wäggiar / thet doch wäl oſtraffe
lighit är / när ſådana åminnilſe thē vth fölg
de ſom förſcriffwit är.

Therföre ſkola wij leggia oß thē win om
och bedhia ther gudh om / ath hans bittra
pina och dödh må warda innerligha ſcriff
wen j wort hierta / ath wij ther om altijdh
tilbörlich åminnilſe haffwa måghom / och
ther medh ſtörkias j troona / och wardha
niwtandes then fruct ſom aff hans werdu=
ga pino kōmer / thet är ſynderna förlatilſe
och ewinnerlighit lijff Amen.

Een vthlegning påå
the siw psalmer.

ESther thet såå wpkommet är aff itt almennelighit brwck j christenhetene ath then ther j någhon ängslan eller bedröff wilse kommen är j sitt samwit för sina synder schul / plåghar läsa och bidhia noghra Dauidz psalmer / j huilka stoor jemmer och klaghomål föregiffwas / vpåå thet gudh motte vpwäckias till barmhertugheet / see milleligha och nådheligha til honom / och förlossa hans schröpeligha och oroligha samwit / stella thet till fridz / och göra thet rolighit / förlåtandes synderne / som sååddana bedröffwilse affkomma / huilka saak samma psalmer och rätzligha påå röra / doch ecke the siw psalmer alleena / vtan äro och monga andra psalmer som samma saak påå rörandes äro / them man ecke heller rätzligha bedhia kan j sin eghin persona / medh mindre han är stadd j sååddana wedhermödho / som Dauid war / när han them badh / såå framt han ecke will mißbrwka the oordh ther innehållas /

L iiij

j thy han sågh̄r sich wara j såådana bedröf wilse / thr̄ han j sannindene ecke wthi är / ty the oordh thr̄ innehållas lydha vpåå en gråseligh jember och wedhermödho / som för öghon är / Then ther nw sina ondzsko och synd rätt kenna kan aff alt sitt hierta / aff huilka (som thz ey annars wara kan) han moste fåå stoor förskräckelse / sååsom Dauid haffde / kan han thå wäl bedhia samma psalmer j såådana sin eghen saak / män påå annars manz (som är) påå heele christenhetenes wägna må han thm̄ läsa e när han wil / såå effthr̄ thz thr̄ kan en lithen gudelighet wara medh / thr̄ man läås och bedhr̄ thz han ecke förstår syntes nytteligthit wara ath the vthsatta wordo mz en lithen wtlägning / för theres schul som ecke mykit äro förfarne j scriffte̅ne / ath the och må gha wetha huad grundh och mening j såå dana psalmer innehållas / thr̄ thm̄ sedhan noghon nytta och gangn affko̅ma må och effther thz the först påå Hebreisko giordhe wåro haffwer man här vthinnan mykit brukat thm̄ som vthi hebreiska måålit haff wa förfarne warit.

Och vpåå thz man komber här teste bä=

tre til förståndit / är merkiandes / ath j thē helga scrifft haffwer man mong exempel Besynnerligha aff Job / Dauid och Ezechia huru gudh vplyste theres hierta / ath the sågho then ondzska ther inne war / och haffwer hållit thē theres synder före / och sin strenga doom thēr offwer och ewinnerlighen döödh / som syndenes löön är / och förskräckte thē såå ther medh / ath the woro förskoffadhe j theres samwet / och förskräckte / och sågho sich ecke annat före än ewinnerlighen döödh / och ey rättare wiste / än ath the strax skulle haffwa störtz in j helwitit / ther theres eghit samwit gaff thē rätt medh / ath the såådana förtient hadhe / och gudh haffwer syntz thē grym och gråselighen / ath aff rätt förfärilse haffwer thē bååthe kööt och been förfalnat och förwijsnat / som j tesse psalmer clarligha vthtryckes / och hadhe wisseligha fallit j wāhop / om gudh hadhe ecke förwarat them / ty ath såådana gråselighet är menniskiōne omöghelighit ath draga aff sin eghin macht / Ecke kan heller någhon mēniskia såådana förskräckilse och rätzla noghōtijdh såå fulleligha vthtryckia som hon är / thz mā kan

L v

ther aff beſinna / ath Dauid haffwer ſåå
innerligha och höghligha förmanat gudh
om hielp och miſzkund / och ſåå inneligha
beclagat ſina nöödh / ſåå ath intit twiflan
des är ath hon haffwer warit oſäyeligha
ſtoor / then inghen menniſkia heller beſinna
kan / vthan then henne haffwer förſöcht /
ena ſåådana ſorg och bedröffwilſe hadhe
Mar.14. och Chriſtus när han ſchulle gåå j dödhen
ſåå ath han begynte båwa och änxlas / och
ſadhe ſina ſiäl wara bedröfda wti dödhn̄ /
och wart ſåå bedröffwat ath han ſwetta=
Lu.22. dhes bloodh / ſåå ath dropana lopo nidh
vpåå jordhena / och badh tree reſor ſin hē=
melſcha fadhr̄ / ath han ſchulle tagha then
drycken ſom war dödhen frå honō om ſåå
hadhe warit möglighit / och när han hēgde
påå korſet och war hart j ſitt yterſta / ropa=
dhe han aff rätta hiertans ſorg och bedröff
welſe til ſin fadher / och ſadhe / Min gudh
Matt.27. min gudh hwi haffwer tw offwergiffwit
mich / Såå ſtoor war thå bedröfwelſen ath
han ſadhe ſich wara offwergiffnan / Så=
dana förſkräckilſe ſorg och bedröffwilſe la
ther gudh ſtundom komma offwer menniſ
kiona / aff huilka hon ſina ondzſka och ſynd

skall kunna rätt förstå och bekenna / ath hon såå schall lära wetha / huad nådh och mißkund gudh gör medh henne / ty then thē ecke haffwer försöckt huad ondt är / han kan ecke wål besinna huad gott är / och inghen kan haffwa läkiaren käär vtan then som illa haffwer warit siwk och är läckter aff honom.

Försöker och gudh menniskiona tesslikes medh såådana bedröffwelse ath han will see till / hwar hon will haffwa tilflyckt till j sin nöödh / och ligger thå ther aldra största macht vpåå / ath hon inghē annan tilflycht söker j såådana jemmer och wedher möödho / vtan till honom alleena / ee huru wreedh han synes henne wara / och ee huru stoor jemmer hon vti stadd är / schal hon doch ropa til honom allena som Dauid gi ordhe / och haffwa sitt hop till honom ath han jw wardher görandes nådh medh henne / ty han är then samme som opfyller thē medh alt gott / som hungroghe äro / som jomfrow Maria ságher j sin loff sångh / Han är then samme som dragher menniskiona needh til heluites / thz är j alla största jemmer och bedröffwilse / han är och then 1.Reg.2.

som henne dragher vp ighen / han är then som hēne plåghar och dödhar / och han är thē som henne wedhrqweeker och göör leff wandes ighen / han gör henne fatigha och åthē rika ighen / sååsom Anna Samuelis prophetans modhē sägher.

Nw effther thz han är then alleena som alt thz bedriffwer som och mögestadz j scrif tenne bewijsas / moste man jw thå bedhia honom alleena om hielp j såådana saker / såå framt wij ecke vilia vpwäckia honom til någhō swårare bedröffwilse än wij thå vthi äre / Han är alleena gudh som all crea twr haffwer j sina hēder / och regerar thē effther sin vilia / ther wil han och ath wij schola holla honom alleena före / och haff=wer såå strengeligha förbudhit ath man schal ecke haffwa främande gudhar / thet är / ath wij intit tingh annat haffwa scho=la thē wij j ena måtto eller andra förtrösta oss vpåå / vtan påå honō alleena / och såå dana låre wij her j tessa psalmer / tesslikes Job Hieremias Ezechias och andra sååda na merkelighe men / som j gamla testamē tit woro / ath når the haffwa warit j alla största jemmer och bedröffwilse / thē gudh

Exo.20.

haffwer syntz thm för en hedzskan fiende/och grömmā och strengan domare / hafwa the lekawål ecke fallit j wanhop / ecke heller sö cht någhon annan hielp / vtan honom al= leena / och når han haffwer som mest plå= ghat thm och syntz thm wara wredh / haff wa the allermåst ropat vpåå honom / som scrifftē klarligha förtelier / thz oß alt år scrif uit til en kennedoom (som Paulus såghē) ath wij och såå göra schole j wåra nöödh och wedhēmödha / åå når oß såådana på komma kan / antighen j wår wålmacht el= ler j wårt ytersta / når döödhn nalkas oß / ath wij jw haffwe såådana exempel för ö= ghn / och sökie thē hielp som the haffwa sö cht hielp / och ath wij (wedh wår siels salig heet tilgörandes) ecke twisle thē vthinnan / ath gudh warder oß jw hörandes j wår nöödh / ån thå han synes dröya medh oß / och later oß en tijdh long lijdha jemmer och wedhēmödho / thz doch skeer för wort betz ta schul / vpå thz wår oonda begårilse scho la warda nedhētrycht / och hans helge wi lie schal warda vpråttet j oß ighn / ath wij såå genom en kort och lithen wedhēmödho måå wndhfly thn ewigha helwitis pino / Roma.15.

som är syndenes förtienta löön / och geffwom oß honom j wåld alleena / ty han som wiste huru han oß schapa schulle aff intit han weet och wål huru han schal oß förnyia / och reensa aff wåra synd / och göra oß reena / som wij iterlighare förfara måghom j psalmana / huilka wij nw werff frå werff ranssaka wilie.

¶ J then första psalmen / bedher Dauid ath gudh wille wända sina grymheet j frå honom / och tagha honom til nådh ighen / och beclaghar ath han är för swagh til ath lidha såådana jēmer och bedröffwilse som honom ther aff kommer ath han seer sich gudz strenga doom förestå / och vpåå thet gudh schal teste snarare höra hans böön / bär han honom före och sägher / ath j såådana dödz jēmer och gruffwilse är inghen som prijsar gudh / och loffwar han sedhan vth ath göra thet honom är omöghlighit / ther man kan besinna aff / huru stoor bedröffwilse han hafft haffwer Psalmen är såå lidhandes.

¶ Then första psalmen. Texten

Psal. 6. ACh herre straffa mich ecke j thinne grymheet / och näffza mich ecke j

thinne wredhe / Herre förbarma tich off=
wer mich för ty iach är swaghē / Heela mich
herre för ty min been äro förschräckt / Och
min siäl är swårligha förfårat / ach tw her
re huru lenge?

Vthlägningen.

Herr seer man ath Dauidz förschräckel=
se och bedröffwilse hafwer warit såå swår
ath han ecke haffwer hafft macht till ath
dragha sååđana jemmer / För then schull
sadhe han / Ach herre straffa mich ecke wti
thinne grymheet &c / som han wille såya /
Ach herre iach weet wål ath straff och nå=
ffzt moste iach jw lidha / för mina olydhna
schul / men ther bedher iach om ath tw ecke
straffa mich j thinne grymheet och wredhe /
förbarma tich offwer mich ty iach är för=
swagh ath lidha thina grymhetz och wre=
dhes nåffzt och straff / straffa mich ecke
som en hård och streng domare / vtan som
en mildher fadher / O herre heela mich ty
min been äro så förscräckt / ath inghē mak
cht är vthi thē / Ja ecke äro min been alee
na wanmechtugh och förskräckt wordhen /
vtan min siel är och gāska förfårat och gruf
wāde wordē / men tw herre / huru lēge schal

thet doch såå wara medh mich / schal thē
och inghen ånde komma vpå?

Fölier j texten.

Våndt tich om herre och frelsa mina siel
hielp mich för tina barmhertugheetz schul
För ty j döödhenom år inghen som tåncker
vpåå tich / hwar warder prijsandes tich j
helwite? Vthlågningen.

Medh tesse oordh wil Dauid vpwåckia
gudh til barmhertugheet j thz han geffwer
före ath gudz prijs j såådana swåra bedröf
wilse och helwitis nööd warder ecke haff
wandes sin framgång / thēföre seghē han /
Ach herre wendt tich doch om / bewijsa
mich ecke såådana strengheet och jemmer /
vtan frelsa mina siål som bedröffwat år /
hielp mich för thina barmhertugheetz schul
Jnga godha gårningar haffwer iach som
iach kan båra tich före / alleenast tånck vpå
thina barmhertugheet / huru hon warder
intit prijsat och loffwat / för ty j såådana
dödz twång och gruffwelse som min siål
nw år / kan inghen tånckia vpåå tich och
åra tich / eller hoo år thn̄ som tich kan prij=
sa når han år j helwite? låthē tw mich blif
wa j helwite thē får thin barmhertugheet

intit prijs eller loff aff mich / tånck för thß schul påå thina barmhertugheet / låt henne wardha åradha och prijsadha. Texten.

Jach haffwer arbetat medh minne sucken / hwaria natt wil iach twå mina sång och medh tårar wåta mina lågho / Mitt ögha år wordhet wanscapelighit aff wredhenne iach år gåmal worden j bland alla mina owener. Vthlågningen.

Her seer man huilkit itt swårt och omög lighit lyffte han gör ath han motte warda förlossat aff then wedhermödho han vthi war / han loffwadhe vilia såå mykit grå-tha / ath han ville twåå sina sångh j tåårar / eller som then hebreesche texten håller / han ville låtha sina sångh simma hwaria natt j tåårar / och göra sina lågho / ther han plågadhe liggia vthi weeka och wåta aff tåårar / O huilken en grwselighen jemmer moste wara j helwite thē Dauid ville såå swåra wedhēmödho lidha j thēne werldene / och såå stoora tåårar vthgiwta ath han motte förlossas aff then gruffuelse han wdhi war / Therföre sågher han / iach haffwer arbetat medh minne suckan / min suckan och gråt haffwer warit mich it stoort

M

arbete jemmer och wedhermödha / Frelsa mich aff thenne gråselighet / Jach will twåå mina sångh / och medh mina tårar wåtha mina lågho / och thz ecke ena reeso / Jach wil hwario natt göra thet När andre liggia j theres roo och hwilo will iach thet göra / alla werldhenes wedhermödho wil iach lidha / hielp mich man aff tesse gråseligheet / mit ögha och ansichte år wanscapelighit wordhit / haffwer mist sin rätta hāpn och fåghrind / aff then grymheet och gråseligheet mich föreståår O herre tw håller mich gråseligheet före / och mina owener huad the åro mera mēniskior eller dieflar / alle wātrösta och förskråckia the mich såå ath iach år gāmal wordhen j blād thm̄

Texten.

Gåår j fråå mich alle j som illa gören / ty ath herrē hafwer hördt mins grātz röst / Herren haffuer hördt mina förmanīg / herren haffuer anāmat mina böön / Alla mina owener må skēmas och förskråckia sich wånda sich om och skemma sich ganscha snarligha Vthlågningen.

Thenne åro the oordh / medh huilkō David bekenner sich wara hördan aff gudhi / och fröghdar sich emoot sina owener / som

honom wille wãtrösta påå gudz nådh och kõma honom til ath sökia annerstadz hielp än aff honom alleena / therföre säghẽ han / gåår j fråå mich alle ilgerninges män som mich willen dragha j fråå herran / ty herrẽ haffuer hördt mina gråtande röst / Herren haffwer hördt thz iach förmanadhe honõ om mißkund / Herren haffwer hördt mina böön / han haffwer ecke föractat mich som j gåffwe mich före / han är ännw thñ alleena som hielper thm̃ bedröffwadhe äro / Alla mina owener må skẽma sich och wara förskräckte wenda sich om och gåå j fråå mich / thet är ecke sant the haffwa mich sacht / at herrẽ schulle wara såå strenger / ath han ecke wille höra mich / och inghen mißkund bewijsa mich / vtan iach schulle sökia andro weghar til salugheetena / The må skẽma sich gãscha snarligha / herren är än nw then alleena / som för sina barmhertugheetz schul gefwer salugheetena / och the äro liwghare wordne.

¶ Then andre psalmen.

¶ J thñ andra psalmẽ geffs en vnderwijsning hwar aff syndernes förlåtilse kõmer / och huruledhes man syndena wedherkenna schal och är såå lydhandes.

M ij

Texten.

Psal.31. Wål år thẽm som brothen åro förlåtẽ / och thẽm sõ theres synder åro skyylta / Wål thẽ mãne som herren ecke förbrår syndena / j huilkens anda intit swik år.

Vthlågningen.

Aff tessa Dauidz oordh kan man merkia / hwar salugheten och syndernes förlåtilse aff kõmer / nemligh ecke för wåra förschyllan eller godha gårnĩgar schul / vtan ther aff ath gudh seer offwer medh oß / och förlåter oß wår brot / skyyll och ofwertecker wåra synder / och förbrååår oß ecke eller kastar oß icke före / ath wij haffwe giordt honom emoot / Såå ath syndernes förlåtilse kõmer ecke aff wår stora boot och båtring vtan alleena aff gudz mißkund / huilkẽ synderna aff plånar / Gudh år thẽ som taghẽ bortt wåra synd / och ecke wår plicht och boot / ty ath wåra synder gåå wijdt wijdt offwer wåra godha gårningar / therför år thet ecke möglighit / ath wår förskyllan kan aff plåna wåra synder / vtan gudz barmhertugheet moste thz alleena göra / som Pau-

Roma.4. lus och lårer til the Römerska / thẽ han och haffwer thẽne Dauidz oord förhender thẽ-

före sághr nw Dauid/wål år thm som bro ten åro förlåten/som han ville såya/ingen finner man / then som ecke haffwer synd / effther thet synden år gongen offwer heela mankönet/ therföre år ecke thn saligh som ingen synd haffwer / effther thz ingen sáå dana finnes/men the åro saligha som synderna åro förlåtna och skyylta/wål år thm manne/och saligh år then som herren förbrååår och förwijter ecke / ath han haffwer illa giordt / j huilkens anda intit swik år / såå ath han ecke haffwer annat j munnen och annat j hiertat/vtan som han år en syn dare såå bekenner han och thet. Texten.

Effther thz iach förtijghde förwanskadhes min been thå iach ropadhe heela daghen/För ty dagh och natt war thin hand swåår vpåå mich / iach omwendes til we dhermödho thå törnen mich inkrystes/Mina misgårningar kungiordhe iach och mina synd skyylte iach ecke iach sade / iach wil emoot mich/bekenna för herranō min brot/och tw förlååt mich mine syndes wrō gheet. Vthlågning.

Aff tesse oordh hafwer man ena saak för hwars skul gudh plåghar męniskiona mz

M iij

sååådana gråselighet som j then andra psal
men tilförenna berördt är / thz är vpåå thz
ath menniskian schal råtzligha bekēna sina
synd aff hiertat / så ath ther är intit skrym
terij och swick j hennes anda / när hon si=
na synder bekenner ath hon ecke någhot
wndan dööl / och plåghar gudh hēne liker
wijs som en ogerninges man / plåghar pij
nas then ecke will bekenna sina mißgernin
gar / aff pinone ropar han / men syndena ti
gher han / såå lenge han nödhgas bekenna
sina gerning / therföre sadhe nw Dauid /
Efter thz iach tijghde förwanskadhes min
been etc / som han wille såya / effter thz iach
tijghde och ecke wille bekenna mina synd j
hiertat war som tw wast begärādes / vtan
lätz haffwa stoora förschyllan när gudhi /
förwanschades min been thå iach ropadhe
heela daghen aff jemmer och bedröffwilse /
för ty dagh och natt war thin hånd swåår
och tung vpå mich plåghādes mich / iach
omwēdes til wedhērmödha thå törnē mich
inkrystes och stack mich / j thy iach förskrå
cktes för thin strenga doom / och gick medh
mich som medh thm plåghar gåå som wel
tras j törnen och stingas aff hēne / Beken=

de iach doch påå thz sijsta mina mißgernin gar / kungiordhe thm̄ / skyylte och dolde icke mina synd / iach sadhe mich wilia bekenna min brot / och strax förlååt tw mich mine syndes wrongheet. Texten.

För hēnes schul warder hwar och en he ligh bedhiandes tich j råttom tijdh / Ther= före når stoor watufloodh kōmer reckia the intit til honō. Vthlågningen.

Aff tesse oord haffwer man thz / ath in= ghen mēniskia år så heligh ath hon jw haf fwer synd / effther thz Dauid klarligha her såghr̄ ath hwar och en helig bedhr̄ til gudh för syndenes wrongheet ath hon honō förlå tas schal / och effthr̄ thz han såå bedhr̄ / når thn̄ stoora watufloodhen / som år jemmer och bedröffwelse / kōber / recker hon intit til honō / kan inghn̄ scada göra honō. Texten

Thw åst min tilflyckt j frå bedröffuilsen som mich kringhwerfuer / min frögd frelß mich aff thm̄ mich kringhwerffua.

Vthlågningen

Som han wille seya Tw åst alleena her re som mich beskermar j fråå min bedröff welse som mich påå kōma / andra hielp fö ker iach ecke vtan tich alleena.

Texten.

Jach will geffwa tich förstånd och wijsa tich wåghen tw gånga schal / iach will stedigt haffwa min öghon påå tich Varer ecke som hestar och mwlar the thz intit förstånd haffwa. Vthlägningen.

Thenne oordhen sägher Dauid j gudz persona ath gudh såå sägher til honō / iach wil gefwa tich förstånd och wara thin wåg wisare / och hafwa altijdh öghat vpåå tich ath tw ecke skal gåå aff weghen / sielff kan tw ecke gåå rått medh mindre iach regerar tich / warer doch ecke som oskälig dywr.

Texten.

Medh grima och beesl kryst theres kinboghar som ecke vilia nalkas tich / Syndarens gislan är mykin / men then som förtröster påå herran honom schal miskunden kringhuersua / Glädhiens j herranom och fröghdens j råttwise / och berömen edher alle som ären råttferdughe aff hiertat.

Vthlägningen.

Swarar Dauid herranom som bedher ecke wara som hestar och mwlar / som han wille säya / iach weet wål ath wij ecke kunna wara vtan som hestar och mwlar / vtan tw regerar oss / kryst och kläm för thy skull

theres kinboghar medh besl och grime som ecke vilia komma til tich / dragh och twinga thm̄ til tech / Syndarens gislan och plågha är mykin / men honō wedherfars mißkund som förtröster sich påå herran / thr̄fö re glädhiens och frögdens j rättwise / och prijsen idher alle som haffwe rättferdighet hierta / doch ecke j edher sielffwe vtan j herranom. ¶ Then tridhie psalmen.

¶ J thn̄ tridhie psalmē beklaghar och jembrar Dauid sich aff thn̄ sorgh bedröffwilse och förskräckelse som han haffwer för sina synder schul / ath han seer huru gräseligha nåffzt han förschyllat haffwer.

Texten.

ACh herre straffa mich ecke j thinne grymheet / och neffza mich ecke j thī ne wredhe / För ty thina pijlar äro feste j mich / och thin hånd är tryckt påå mich / Jngen helbröghda är j mina köthe för thi na wredhe schul / ingen fredh är j minō bee nom för mina synder schul / För ty mina mißgernīgar äro gångna offwer mit hoff wdh / som en swår byrda äro the swåra wordhna ofwer mich / Min såår äro luch tande och roten wordhen / för mina fåwitz Psal.37.

M v

sko schuldh / Jach böyer och buckar mich ganscha mykit / heela daghen gåår iach be dröffwat / För ty mina länder åro vpfylta medh gabberij och inghen helbrögdha är j mino köte / Jach är gāscha mykit plåghat och nedhertryckt / iach rööt aff mins hier= tes suckan / Herre för tich är al min åstun= dan / och min suckan är tich ecke fördoldt / Mitt hierta är försoffat min krafft haff= wer offwergifwit mich / och mine ögbons lyws thz är och ecke medh mich /

Vthlågningen.

¶ J tesse oordh seer man huilken dråpeligh klaghan och jēmer han haffuer för sina syn der schul och begierar ath gudh ecke wille näffza och straffa honō j sinne grymheet / för ty hans pijlar / thz är thn försärilse han haffwer latijd kōma offwer honō åro feste wthi honō som andra pijlar / och ath gudz hand är tryckt på honō / trycker och nedhr krämar honom / såå ath inghn helbröghda är j honom för gudz wredhe schul / och in= ghen fredh j hans benom / effther thet han seer sich wara full medh synd / såå ath syn= derna åro gångna honō ofwer hoffwdit / / och åro honō en twng byrda wordhen / och

ath hans sååt the han meente låcht wara begynte luchta och rottna / thz år / thē han meente sich inghē synd haffua hafft / ther begynte hon oppēbara sich för hans såwitz sko schul ath han sådana ecke tilförenna be sinna kunde / för ån the begynte lucta och lå tho see ath ther woro synder på ferdhom / han buckadhes och böghdes gāscha mykit han hadhe ena stoora synda byrda på halsen /. han moste slåå hoffwdhit needh och gåå heela daghen / thz år / altijdh / bedröff wat / ty hans lånder woro vpfylta mz gabberij / och inghen helbrögda war j hans köthe / thz år (snarast sagt) thē war intit gott wti honō / vtan synd alt samman / thēföre war och hans plågha och nedhertryckelse ganscha stoor / så ath han rööt aff sin suckā och gråt / ja hans angist war större ån han beklagha kunde / thēföre sadhe han / ath hās åstundan och suckan war för herranō icke dold / gudh wiste båtre hans nödh ån han sielff klagha kunde / hans hierta war försoffat hans macht war borta / och thz lyws hans öghon haffwa schulle war och j frå honō / såå ath aff sorgh war hans ansichte omwåndt och mörcht wordhet.

Texten.

Mina wener och frender nalkadhes emo ot mich och ſtodho / och mina näſte ſtigho longt j frää / Och the ſom ſöchte mina ſiäl giordhe mich ofwerwäld / och the mich ſö ckte oondt / taladhe fåfengeligheet / och dich tadhe heela daghen ſwick / Men iach hör dhe intit / ſååſom then ſom dööff är / och ſååſom en dumbe ſom ecke låther vpp ſin mun / Och iach war ſom en menniſkia thē intit hörer / och then ecke haffwer geenſäy elſe j ſinom mun / För ty herre iach förtrö= ſte mich vpå tich / tw herre min gudh war der mich hörandes / För ty iach ſadhe / mi= na fiender ſchola jw ecke fröghda ſich off= wer mich / och thå mina föther ſlunto tala dhe the ſtoort offwer mich / För ty / til gi= ſlan är iach giord / och min ſwedhe är altijd för mich / För ty mina mißgerning ſchall iach förkunna / och wardha ſorgfwl för mi= na ſynd / Men mina owener leffwa / och äro mechtoghe offwer mich / och the äro monge mich hata for orätt / Och the mich wälgerningar illa löna / förtaladhe mich / för ty iach foor effthē thz got war / Offwer giff mich ecke herre min gudh / gack ecke j

fråå mich / Skynda tich mich till wnsåtningh / minne helses herre.

Vthlågningen.

Först hördhe man huru Dauid beklagadhe sich offwer then plågha gudh hadhe kastat vpåå honom / för sina synder schul / motte thå någhor såya til honom / Dauid tw beklaghar tich storligha / haffwer tw doch inghen menniskio som tich kan hugh swala? Swarar han / Ney / vtan the woro honom och til plågho / För ty hans wener och frender som honō hwghswala scul le wore the sammo som stodho emoot honō och hans nåste som honom åkommande woro stigho j fråå honō / ther war inghē tröst / teslikes hans owener som söchte efter hās siel / och wille dråpa honō / giordhe honō offwerwåld / och the honō wille oondt / taladhe och dichtadhe lygn altijd vpåå honom / men han war som han hadhe warit döőff / låå tz intit horat / och som en dwmbe / swaradhe thē intit til / för ty han förtröste sich alleena vpåå herran / och ecke vpåå wener eller frender / eller någhot annat creatwr / vtan vpå herran alleena / ath han jw schulle höra honom / och sadhe han j sina

bőner / ath hãs owener jw ecke schulle frőg das / ther aff / ath thet schulle wara wthe medh honom / och thå hans főthẽ slwnto wndan honom / och han stoodh vpåå fallande foot / taladhe the stoort offwer honõ / och låtes sich thå wara wissa thẽ vpåå / ath theres saak war rått och hans orått / főr ty han war giordhẽ til gislan / tillreedder til pino och plågho / och schulle bekenna sina mißgårningar / thẽ gladdes hans owener aff / wordo mektughe offwer honom / och monge som honom hatadhe főr orått / och the thẽ plågha illa lőna / thz thm̃ gőrs wål / főrtaladhe honom / effthẽ thz han ecke hadhe såådana főr hånder som the / vtan sőkte thz gott war / thå nw hans owener woro mektughe emoot honõ / ropadhe han till gudh / ath han och ecke schulle offwergeffua honom / som hans wener och frẽder giordhe / vtan skynda sich honom till wnsåttning / ty han war hans helses herre / såå ath han war alleena thñ ther all hans wållfårdt påå hengde / och inghñ annan.

Och år thẽne psalmen (som och alle the andre) oß till en merkelighen lårdoom / thẽ wij see / ath når wij kõma j såådana dőődz

jemmer som Dauid war / haffuom wij in titt sätia vpåå wener eller frender / för ty the äro oß thå mera emoot än medh / thēfö re är rådhelighit ath wij såå göre som Da uid giordhe / och hålle oß alleena in til gud / han är alleena wår tröst och beskärm / thī ärat och loffwat wari till ewigh tijdh.

¶ Then fierdhe psalmen.

TJll ath komma till itt rätt förstånd j thenne psalmen / är thz granneligha merkiandes som ståår bescriffwit j konunga bokenne / hwrw Dauid bedreeff hoor medh Vries sin wnderdånes hustru Beth sabee / och låat sedhan slå Vriam j håål / och föröökadhe hooret medh mordhet / Aff huilkit gudh wart ganscha mykit förtörnat och sende för then schul Nathan propheten til Dauid / och straffadhe honom / aff huil kit straff han wort stoorligha förfärat och förskräkt / thēföre full han til fögha och beed des nådh aff gudhi / som thēne psalmen innehåller / thī j sāma saak dichtat war / och haffwer man her itt gräselighit exempel / at en såådana merchelighen och helig man som Dauid war / skulle såå skemmeligha 2.Reg.11. r.12.

falla j sååå grofwa synder / emoot gudh och
sin nästa / O huru skemeligha han bewijste
sich emoot then godha mannen Vrias / sin
troo wndersåta / förft besmittadhe han hās
elscheligha hustru / och kom henne medh
sich til ath bedriffwa hoor / och sedhan lät
slå honom j hååå som intit hadhe brutit ho
nom emoot / vtan bewijste honom sin troo=
tienist / som en trooman boordhe göra sin
herra / och toogh sedhan hans hustru sich
till hustru / huru skēmeligha lönte han sin
trootienare / O huilkit itt gruffweligt ex
empel är thz / huad menniskia kan nw no=
ghontijdh wara säker för syndenne / när en
såådana merkelighē man kunde ecke förwa
ra sich then gudh hadhe såå stoora wälger
ningar bewijst / ath han hadhe taghit honō
1.Reg.16. fråå hans fadhers hiord / och giordt honō
aff en fååheerdha til en konung offwer sin
almogha / och altijdh j hans nöödh besker
mat honom / och giffwit honō stoor seghē
offwer sina fiender / och än thē offwer loff
2.Reg.7. wat honom ath han wille låta sin son war
dha föddan aff hans slächte / thz en oseyeligh
stoor wälgerning war / doch kunde alt thet
intit hielpa / vtan han full lekawel j synde=

na / Ja / såå skemmeligha ath man måå
gruffwa therföre / her seer man huad fruct
som kommer wtaff menniskiones hierta /
når gudh thy ecke förtagher sina ondzsko /
therföre sadhe Christus Aff menniskionas Mar.7.
hierta vthgåå oonda tanckar / hoor moord
tiwffwerij etc / sådana fructer råcknar och
Paulus vpp til the Galater / Såå ath mẽ Gala.5.
niskionas hierta år såå förgiftogt aff oond
begierilse / ath thz år ecke möglighit ath mẽ
niskian kan wara sådana fructer förwtan /
om gudh ecke geffwer / eller j fråå tagher
hẽne / sina nådh emoot syndẽne / som man
seer her ath thz gick til medh konũg Dauid.

Therföre når wår nåste faller j någhon
synd / schole wij ecke försmålecka honom thẽ
aff / vtan heller önka oß offwer honõ / och
thz oß ståår til görandes kõma honom påå
råttan wågh ighen / och bedhia gudh han
wille geffwa honom sina helga nådh emo-
ot syndene / ty sadhe och Paulus / kåre brö- Gala.6.
dher om någhon menniskia wardher bekrå
ctat medh noghre misgerning / råtten thå j
som åndelighe åren henne vpp / vthi sakt-
modigheetenes anda / och see vpå tich sielff
wan ath tw och ecke frestat warder / inbyr-

N

dhes dragher hwar annars byrdho / och så
vpfylle j christi lagh / J tesse oord will jw
ecke Paulus / ath wij schola begabba hata
och försmådha then som faller (aff gudz til
ſtådhilse) j noghon synd / vtan heller medh
sachtmodigheet råtta honom vpp ighen /
och tenkia vpåå ath wij och skröplighe å=
re / och kunna ſåå snart / och till åwentyrs
snarare falla j synd ån han / om gudh oß j
fråå tagher sina helgha nådh / Saken hwi
gudh tilſtådhē ath hans vthkoradhe wener
falla stundom j oppenbarligha groſſwa
synder / som thz tilgick mz Dauid / år then
ne / j menniskiones hierta år en hemeligh
oondzska och wrongheet som nw sagt år /
then inghen schoda kan vtan gudh alleena
Hiere.17. som han sielff ſågher genom Hieremiā pro
pheten / och then han henne oppēbara wil/
når menniskian gåår för sich sielff / och me
nar alt ſtå wål till medh sich sielffwo / och
geffwer inghen acht vpå huru hēnes hier=
ta år ſtålt / thå dragher gudh henne en tijdh
long sina nådh j fråå / ath thz j hiertat år
får sprijdha sich vth / och strax kommer aff
then oonda rothenne en oond fruct / som år
hoor mandråp / och annat ſåådana / aff

hwilka fruct menniskian måå kunna merkia hurudana rothen är j hiertat som såådana fruct aff kommer / then hon tillförenna icke besinna kunde / ath hon sedhan må kunna falla til föghо och bedhas nådh / ath gudh wille förtagha henne såådana oondzsko / och scapa itt nytt hierta j henne / sååsom Dauid war begärandes / och thꝫ samma hemeligha oondzskan j hiertat (then menniskian aldrigh bliffwer slåt qwit såå lenge hon leeffwer) är saken hwi menniskian är alltijdh brotzlighen för gudhi / såå ath hon jw ecke kan prijsa sich aff stoora förschyllan och förtienist når gudhi / vtan jw altijdh moste bedhia gudh / ath han wille förlåta henne sina schuldh / Såå är nw thēne psalmē emoot samma oondzsko som wij nw wilia höra.

Texten.

GVdh förbarma tich offwer mich effther thina stoora mischund / Och effther thina ymnogha barmhertugheet affplåna mina wrongheet / och gör mich reen aff minne synd / För ty iach kenner min wrongheet och min synd är altijd för mich Psal.50.

sko schuldh / Jach böyer och buckar mich ganscha mykit / heela daghen gåår iach be dröffwat / För ty mina länder äro vpfylta medh gabberij och inghen helbrögdha är j mino köte / Jach är gāscha mykit plåghat och nedhertryckt / iach rööt aff mins hiertes suckan / Herre för tich är al min åstundan / och min suckan är tich ecke fördoldt / Mitt hierta är försoffat min krafft haffwer offwergifwit mich / och mine öghons lyws thz är och ecke medh mich /

Vthlågningen.

I tesse oordh seer man huilken dråpeligh klaghan och jēmer han haffuer för sina synder schul och begierar ath gudh ecke wille nåffza och straffa honō j sinne grymheet / för ty hans pijlar / thz är thn förfärilse han haffwer latijd kōma offwer honō äro feste wthi honō som andra pijlar / och ath gudz hand är tryckt på honō / trycker och nedhkrāmar honom / såå ath inghn helbröghda är j honom för gudz wredhe schul / och inghen fredh j hans benom / effther thet han seer sich wara full medh synd / såå ath synderna äro gångna honō ofwer hoffwdit / och äro honō en twng byrda wordhen / och

ath hans ſåår the han meente låcht wara begynte luchta och rottna / thz år / thr̄ han meente ſich inghn̄ ſynd haffua hafft / ther begynte hon oppēbara ſich för hans ſåwitz ſko ſchul ath han ſådana ecke tilförenna be ſinna kunde / för ån the begynte lucta och lå tho ſee ath ther woro ſynder på ferdhom / han buckadhes och böghdes gāſcha mykit han hadhe ena ſtoora ſynda byrda på hal= ſen /. han moſte ſlåå hoffwdhit needh och gåå heela daghen / thz år / altijdh / bedröff wat / ty hans lånder woro vpſylta mz gab= berij / och inghen helbrögda war j hans kö= the / thz år (ſnaraſt ſagt) thr̄ war intit gott wti honō / vtan ſynd alt ſamman / thr̄före war och hans plågha och nedhertryckelſe ganſcha ſtoor / ſå ath han rööt aff ſin ſuckā och gråt / ja hans angiſt war ſtörre ån han beklagha kunde / thr̄före ſadhe han / ath hās åſtundan och ſuckan war för herranō icke dold / gudh wiſte båtre hans nödh ån han ſielff klagha kunde / hans hierta war för= ſoffat hans macht war borta / och thz lyws hans öghon haffwa ſchulle war och j frå honō / ſåå ath aff ſorgh war hans anſich= te omwåndt och mörcht wordhet.

Texten.

Mina wener och frender nalkadhes emot mich och stodho / och mina näste stigho longt j fråå / Och the som söchte mina siäl giordhe mich ofwerwåld / och the mich sö(c)te oondt / taladhe fåfengeligheet / och dich tadhe heela daghen swick / Men iach hör dhe intit / sååsom then som dööff är / och sååsom en dumbe som ecke läther vpp sin mun / Och iach war som en mennisskia thē intit hörer / och then ecke haffwer geensäy else j sinom mun / För ty herre iach förtrö=ste mich vpå tich / tw herre min gudh war der mich hörandes / För ty iach sadhe / mi=na fiender schola jw ecke fröghda sich off=wer mich / och thå mina föther slunto tala dhe the stoort offwer mich / För ty / til gi=slan är iach giord / och min swedhe är altijd för mich / För ty mina mißgerning schall iach förkunna / och wardha sorgfwl för mi=na synd / Men mina owener leffwa / och äro mechtoghe offwer mich / och the äro monge mich hata for orätt / Och the mich wälgerningar illa löna / förtaladhe mich / för ty iach foor effthē thz got war / Offwer giff mich ecke herre min gudh / gack ecke j

fråå mich / Skynda tich mich till wnsåtningh / minne helses herre.

Vthlågningen.

Förſt hördhe man huru Dauid beklagadhe ſich offwer then plågha gudh hadhe kaſtat vpåå honom / för ſina ſynder ſchul / motte thå någhor ſåya til honom / Dauid tw beklaghar tich ſtorligha / haffwer tw doch inghen menniſkio ſom tich kan hugh ſwala? Swarar han / Ney / vtan the woro honom och til plågho / För ty hans wener och frender ſom honõ hwghſwala ſculle wore the ſammo ſom ſtodho emoot honõ och hans nåſte ſom honom åkommande woro ſtigho j fråå honõ / ther war inghē tröſt / teſlikes hans owener ſom ſöchte efter hãs ſiel / och wille dråpa honõ / giordhe honõ offwerwåld / och the honõ wille oondt / taladhe och dichtadhe lygn altijd vpåå honom / men han war ſom han hadhe warit dööff / låås intit horat / och ſom en dwmbe / ſwaradhe thē intit til / för ty han förtröſte ſich alleena vpåå herran / och ecke vpåå wener eller frender / eller någhot annat creatwr / vtan vpå herran alleena / ath han jw ſchulle höra honom / och ſadhe han j ſina

böner / ath hãs owener jw ecke schulle frög das / ther aff / ath thet schulle wara wthe medh honom / och thå hans föthẽ slwnto wndan honom / och han stoodh vpåå fallande foot / taladhe the stoort offwer honõ / och låtes sich thå wara wissa thẽ vpåå / ath theres saak war rått och hans orått / för ty han war giordhẽ til gislan / tillreedder til pino och plågho / och schulle bekenna sina mißgårningar / thẽ gladdes hans owener aff / wordo mektughe offwer honom / och monge som honom hatadhe för orått / och the thẽ plågha illa löna / thz thm̃ görs wål / förtaladhe honom / effthẽ thz han ecke hadhe såådana för hånder som the / vtan sökte thz gott war / thå nw hans owener woro mektughe emoot honõ / ropadhe han till gudh / ath han och ecke schulle offwergeffua honom / som hans wener och frẽder giordhe / vtan skynda sich honom till wnsåttning / ty han war hans helses herre / såå ath han war alleena thñ ther all hans wållfårdt påå hengde / och inghñ annan.

Och år thẽne psalmen (som och alle the andre) oß till en merkeligthen lårdoom / thẽ wij see / ath når wij kõma j såådana döödz

jemmer som Dauid war / haffuom wij in
titt sätia vpåå wener eller frender / för ty
the äro oß thå mera emoot än medh / thẽfö
re är rådhelighit ath wij såå göre som Da
uid giordhe / och hålle oß alleena in til gud /
han är alleena wår tröst och beskärm / thn̄
ärat och loffwat wari till ewigh tijdh.

¶ Then fierdhe psalmen.

TIll ath komma till itt rätt förstånd j 2.Reg.11.
thenne psalmen / är thz granneligha z.12.
merkiandes som ståår bescriffwit j konun=
ga bokenne / hwru Dauid bedreeff hoor
medh Vries sin wnderdånes hustru Beth
sabee / och lååt sedhan slå Vriam j hååll /
och förööktadhe hooret medh mordhet / Aff
huilkit gudh wart ganscha mykit förtörnat
och sende för then schul Nathan propheten
til Dauid / och straffadhe honom / aff huil
kit straff han wort stoorligha förfärat och
förskräkt / thẽföre full han til fögha och beed
des nådh aff gudhi / som thẽne psalmen in=
nehåller / thn̄ j sāma saak dichtat war / och
haffwer man her itt gråseligthit exempel /
at en såådana merchelighen och helig man
som Dauid war / skulle såå skemmeligha

falla j ſåå grofwa ſynder / emoot gudh och
ſin nåſta / O huru ſkemeligha han bewijſte
ſich emoot then godha mannen Vrias / ſin
troo wnderſåta / förſt beſmittadhe han hãs
elſcheligha huſtru / och kom henne medh
ſich til ath bedriffwa hoor / och ſedhan låt
ſlå honom j hååal ſom intit hadhe brutit ho
nom emoot / vtan bewijſte honom ſin troo=
tieniſt / ſom en trooman boordhe göra ſin
herra / och toogh ſedhan hans huſtru ſich
till huſtru / huru ſkẽmeligha lönte han ſin
trootienare / O huilkit itt gruffweligheit ex
empel år thz / huad menniſkia kan nw no=
ghontijdh wara ſåker för ſyndenne / når en
ſåådana merkelighñ man kunde ecke förwa
ra ſich then gudh hadhe ſåå ſtoora wålger
ningar bewijſt / ath han hadhe taghit honõ
1.Reg.16. fråå hans fadhers hiord / och giordt honõ
aff en fååheerdha til en konung offwer ſin
almogha / och altijdh j hans nöödh beſker
mat honom / och giffwit honõ ſtoor ſeghñ
offwer ſina fiender / och ån thẽ offwer loff
2.Reg.7. wat honom ath han wille låta ſin ſon war
dha föddan aff hans ſlåcte / thz en oſeyeligh
ſtoor wålgerning war / doch kunde alt thet
intit hielpa / vtan han full lekawel j ſynde=

na / Ja / sãå skemmeligha ath man måå
gruffwa therföre / her seer man huad fruct
som kommer wtaff menniskiones hierta /
når gudh thy ecke förtagher sina ondzsko /
therföre sadhe Christus Aff menniskionas Mar.7.
hierta vthgåå oonda tanckar / hoor moord
tiwffwerij etc / sådana fructer räcknar och
Paulus vpp til the Galater / Såå ath mē Gala.5.
niskionas hierta är såå förgiftogt aff oond
begierilse / ath thz är ecke mögelighit ath mē
niskian kan wara sådana fructer förwtan /
om gudh ecke geffwer / eller j fråå tagher
hēne / sina nådh emoot syndēne / som man
seer her ath thz gick til medh konūg Dauid.

Therföre når wår näste faller j någhon
synd / schole wij ecke försmäleka honom thē
aff / vtan heller önka oß offwer honō / och
thz oß ståår til görandes kōma honom påå
rättan wägh ighen / och bedhia gudh han
wille geffwa honom sina helga nådh emo=
ot syndene / ty sadhe och Paulus / käre brö= Gala.6.
dher om någhon menniskia wardher bekrå
ctat medh noghre misgerning / rätten thå j
som åndelighe åren henne vpp / vthi sakt=
modigheetenes anda / och see vpå tich sielff
wan ath tw och ecke frestat warder / inbyr=

N

dhes dragher hwar annars byrdho / och så vpfylle j christi lagh / J tesse oord will jw ecke Paulus / ath wij schola begabba hata och försmådha then som faller (aff gudz til ståbhilse) j noghon synd / vtan heller medh sachtmodigheet råtta honom vpp ighen / och tenkia vpåå ath wij och skröplighe åre / och kunna såå snart / och till åwentyrs snarare falla j synd ån han / om gudh oß j fråå tagher sina helgha nådh / Saken hwi gudh tilståbhē ath hans vthkoradhe wener falla stundom j oppenbarligha groffwa synder / som thz tilgick mz Dauid / år thenne / j menniskiones hierta år en hemeligh oondzska och wrongheet som nw sagt år / then inghen schoda kan vtan gudh alleena

Hiere.17. som han sielff sågher genom Hieremiā propheten / och then han henne oppēbara wil/ når menniskian gåår för sich sielff / och menar alt stå wål till medh sich sielffwo / och geffwer inghen acht vpå huru hēnes hierta år stålt / thå dragher gudh henne en tijdh long sina nådh j fråå / ath thz j hiertat år får spriijdha sich vth / och strax kommer aff then oonda rothenne en oond fruct / som år hoor mandråp / och annat såådana / aff

hwilka fruct menniskian måå kunna merkia hurudana rothen är j hiertat som såådana fruct aff kommer / then hon tillförenna icke besinna kunde / ath hon sedhan må kunna falla til fögho och bedhas nådh / ath gudh wille förtagha henne såådana oondzsko / och scapa itt nytt hierta j henne / såå-som Dauid war begärandes / och thsi samma hemeligha oondzskan j hiertat (then menniskian aldrigh bliffwer slät qwit såå lenge hon leeffwer) är saken hwi menniskian är alltijdh broslighen för gudhi / såå ath hon jw ecke kan prijsa sich aff stoora förschyllan och förtienist när gudhi / vtan jw altijdh moste bedhia gudh / ath han wille förlåta henne sina schuldh / Såå är nw thēne psalmē emoot samma oondzsko som wij nw wilia höra.

Texten.

GVdh förbarma tich offwer mich effther thina stoora mischund / Och eff- Psal.50.
ther thina ymnogha barmhertugheet afflåna mina wrongheet / och gör mich reen aff minne synd / För ty iach kenner min wrongheet och min synd är altijd för mich

Emoot tich alleena haffwer iach syndat
och illa giordt för tich / vpåå thet tw schal
wara rätt j thin oordh / och offwerwinna
när tw dömes / Sy / j wrongheeter är iach
födder / och j synder haffwer min modher
afladh mich / Sy tw hadhe lost til sanninge
na / owis och thins wijßdooms fördolda
tingh haffwer tw oppenbarath mich /
Stänck mich medh hysop ath iach war=
der reen / twåå mich ath iach warder hwi=
tare än snyöö / Lååt mich fåå höra glädhi
och frögd / och benen som nedherslaghen ä=
ro wardha sich fröghdandes.

Vthlägningen.

Her seer man huru Dauid haffwer rätt
lärdt kenna then ondzsko som war j hans
hierta / såå ath han inghen tröst wiste an=
nan än gudz stoora barmhertugheet / ty thz
war ecke annat än oondt vthi honom / synd
fan han j sich thē han förskräcktes aff / men
intit sågh han j sich thē han kunde haffwa
någhō tröst aff / thēföre flydde han til gudz
stoora nådh och mißkūd / och sadhe / Gudh
förbarma tich offwer mich / thz är inghen
ringa synd iach haffwer / then medh en rin
ga barmhertugheet förlåtas kan / vtan min

synd är ganscha grooff och stoor / therföre
forbarma tich offwer mich / effther thinne
stoora mißkund / och aff plåna mina synd
effther thinne ymnogha och marghfålleli-
gha barmhertugheet / Twåå mich wål /
lååt thß orenligheet j hiertat är aff sköliäs
För ty iach kēner min wrongheet / then oon
do rotena j mitt hierta / haffwer iach lärdt
kenna / aff then fruct thz aff kom / som är
hoor och moord etc / Såå ath min synd är
mich altijdh för ögonen / görandes mich
bekymber j mitt samwit / annars mādz mis
gerningar kan iach ecke döma / mina eegh-
na synder äro altijdh för mich / Emoot tich
alleena haffwer iach syndat och illa giordt
vpåå thz tw schal wara rätt j thin oordh /
offwerwinna när tw dömes / Jach beken
nes mina synd j hiertat som är alleena emo
ot tich / och rätta rothen thz alt oondt aff-
kommer / än thå hon lönligh är för mennis
kiomen / är hon lekawål synd emoot tich al-
leena / thz bekenner iach vpåå thz tw schal
haffwa tillfelle ath låta skijna thina miß-
kundt offwer mich / och bewijsa ther medh
ath tw är rätt och sanferdugh j thin oordh /
och (tich til äro) håller thz tw lofwat haff

wer / än thå ath monge mena ath tw ecke
schal wara såå redhaboen til barmhertug
heet som tw sagt haffuer / vtan wilia medh
theres skrymterij söka andra wäghar till
salugheetena / medh theres eeghna gärnin=
gar och annat säädana / j huilkit the dö=
ma tich lygnactugh som vthloffwat haff=
wer / ath tw wilt läta skina thina barmher
tugheet offwer syndarena / och göra them
salugha aff thinne mißkund / Såå beken=
ner iach nw mina synd och begärar miß=
kund som tw vthloffwat haffwer / ath tw
schal synas wara san j thin oord / och win=
na them offwer som tich lygnactugh dö=
ma / wore iach ecke en syndare / hwarest blif
we thå thñ prijs thin barmhertugheet schul
le haffwa för mina schul / effther thz mich
giordhes inghen mißkund behooff? / nw be
kenner iach mich en syndare / ath tw schal
läta skina thina barmhertugheet / och off
werwinna thm̃ tich döma / Sy iach beken=
ner mich wara föddan och afladhan j synd
Såå ath j frää topp och til tå är iach full
mz synd / och thz bekẽner iach / För ty tw haf
wer lost och wilia til sannindena / och will
ath man schal sädana bekẽna sich som han

är / och må ecke lidha skrymterij / Men kūna såådana besinna och bekenna / haffwer iach ecke aff mich sielff / effthē thz är menniskiomen owist och fördoldt / men tw effther thin wijßdoom / mich thz oppenbarat

Nw effthē thz iach är såå ful (hafuer. medh oreenligheet / är iach wisseligha ånde ligha spetälsk / Såå stänck tw mich mz hysop åndeligha som tw hadhe befalt presterna göra schulle thm̄ spethelske warit hadhe lekamligha / lööß mich aff mina synder / twå och gör mich reen aff min oreenligheet lååt mich såå höra glädhi och frögdh thet är godh hughswalelse ath synderna äro mich förlåthna / ath min been som aff jemmer och bedröffuilse nedhēslaghen äro mågha wedherqweekias och fröghdas. Leui.14.

Texten.

Wändt titt ansichte j fråå mina synder och affplåna alla mina mißgärningar / Gudh scapa itt reent hierta j mich / och förnyia en rättan anda j mina inälffwer / Kasta mich ecke j frå titt ansichte och tagh ecke thin helgha anda j fråå mich / Lååt mich ighen såå thin helses fröghd / och stadhfest mich medh en frij anda /

Jach wil låra the wrånga thina wåghar / och the ogudhachtige schola wēdas til tich Gudh minne helses gudh frelsa mich / j frå blodhomen / och min twnga schal prijsa thi na råttferdugheet.

Vthlågningen.

Våndt titt ansichte j frå mina synder / som han wille såya / Beschodha intit mina synder / kom thm̄ intitt j hogh / vtan see off wer medh mich / och scapa itt reent hierta j mich / Jach weet ath mitt hierta år fult medh ondzska / therföre åro och alla mina gerninga oonda / och kan ecke annars wa= ra sÅå lenge hiertat år oondt / therföre / O gudh scapa tw som alleena machtena haff wer it reent hierta j mich / och förnya en råt tan anda j mina inelffwer / kasta mich ecke j fråå tich / låát mich ecke gåå effther mitt eghit sinne / tagh ecke thin helgha anda / som mich regera schal / j fråå mich / ty thet år strax vthe medh mich / låát mich ighen fåå thin helses frögd / låát mit samwit blif wa rooligbit och gladt ighn̄ j Christo / som råtta helsan år / och ath iach ecke åther fal= ler / stadhfest mich medh en frij anda / ath iach kan hafua tich för öghon / ecke för råsl

eller eghit begta schul / vtan aff it frij mood
och goodh wilia / bekēna och prijsa titt na=
mpn / och när tw så haffwer stadhfest mich
will iach lära thē som wronge och ogud=
hactighe äro / huad barmhertugheet tw haf
uer giordt medh mich / ath the schola och
wendas till tich / ath thin barmhertugheet
schal och såå warda prijsat j thē / o gudh
minne helses gudh frälsa mich j frå blodho
men / frels mich aff the onda begier och oo=
renligheet som är j min bloodh / thz är ecke
en reen blodhdrope j mitt lijff / vtan mitt
köth och blodh alt är fult medh synd / fräls
mich thē j frå / scapa itt reent hierta j mich /
och när tw såå giordt haffwer schal min
twnga prijsa thina rättferdugheet / ecke thē
rätferdugheet aff mina gernīga kōma kan
vtan thē tw mz thin helgha anda mich in=
geffuer / thē schal min tunga prijsa. Textē

Herre vplät mina läppar / och min mwn
schal förkunna titt loff / Ty om tw hadhe
welet offer / hadhe iach jw gifwit thz / brād
offer warder tich intit behaghandes / En be
dröffuat ande är gudhi offer / itt bedröfuat
och nedhēslaghit hierta warder tw / o gudh
ecke förachtādes / Herre göör wäl widh Siō

N v

effther thin godha wilia / och lååt Hierusa lems mwrar warda vpbygda / Såå war dher tw haffuandes lost till rättferdugheetenes offer / offer och brandoffer / thå scho la the läggia oxar påå titt altare.

Vthlägningen.

Herre vplåt mina läppar etc / Jach weet herre ath tw wilt iach schal prijsa och loffwa thina barmhertugheet / men såådana kan iach ecke göra / medh mindre tw geffuer nådhena ther til / och vplåter mina läppar / når tw thz gör såå förkunar min mwn titt loff / prijsar och tackar tich / effther thin wilia / för ty om tw hadhe welet hafft offer hadhe iach jw giffwit thz / mich hadhe warit en ringa ting offra en oxa geet eller lamb / men j såådana brandoffer haffwer tw intitt behaagh och elschar thz intit / men itt bedröffwat hierta och sorghfull ande är gudhi behagheligthen / then begierar han / itt bedröffwat och nedherslaghit hierta föractar gudh ecke / vtan wil gerna höra thet sucken och grååt ther aff kommer thz är honom tacknemelighit offer / men sådana kunne wij intit offra aff wåre macht / therföre O herre gör wål widh Sion / gör wål widh

titt wtkoradha folk thina försambling och christenheet / thet the ecke sielffue göra kunna / giff tw nådh till effthẽ titt godha behagh och wilia / Lååt Hierusalems mwrar warda vpbyghda / lååt rätta predicara kõma j thina christenheet ath hon wpbygdt warder medh rättom lärdhom / aff huilkit titt loff warder förkunnat Såå warder tw haffwandes lost till rättferdugheetenes offer / thå tw haffwer giordt wäl widh Sion / och vpbygdt Hierusalem / gifwit nådh och lärdoom j thina församblingh och wtkoradhe folck / thå får tw lost till offer och brandoffer / thå schola the läggia oxar på titt altare / thz är / thå får tw thz rätta offer som tich behagheligit är / thet är tack loff prijs och åra / som är rättferdugheetenes offer / för thin stoora barmhertugheet och goodheet / och sådana äro the oxar tw begärar offras vpåå titt altare / Såådana oxar får tw och när tw sielffwer geffuer nådhena ther til / loffwat och ärat warde tw.

Then femte Psalmen.

¶ J thēne psalmen beklaghar Dauid först offwer then stoora jemmer han lidher j sitt samwet / sedhan talar han om gudz stoora nådh som thm̄ som bedröffwadhe åro plåghar wedhēfaras / psalmē år såå lydhādes

Texten.

Psal.101. HErre hòòr mina bòòn / och låt mitt roop komma til tich / Våndt ecke tit ansichte j frå mich / j nòdhenes tijdh bògh til mich thin òron / Når iach roopar vpåå tich såå hòòr mich snart / För ty mina daghar åro förswunne som en ròòk / och min been haffua brunnet som itt tort trää / Mit hierta år nedherslaghit som grääß och för tòrkat / för ty iach haffuer förgåtit åta mit bròòdh / Aff mīne suckans ròst haffuer mit been wedherludhit mino kòte.

Vthlågningen.

Tesse Dauidz oord hålla clarligha inne/ ath thz haffwer warit en osåyelighen jemmer och wedhermòdha j hans hierta / når han thm̄ sadhe / och ropadhe såå hògheligha til gudh om hielp / och lågger thē såå mongh oordh vpåå och såghē / Herre hòòr mina bòòn / lååt mit roop komma til tich/ Våndt ecke j frå mich titt ansichte / når nò

dhen gåår vpåå / böög thin öron til mich / når iach ropar vpåå tich hör mich snart / Her brwkar han jw mong oord / alleenast thē vpåå ath gudh schal höra honom / och sågher sakena före / för ty hans daghar wo ro förswunne som en röök / förgangne j få=fengeligheet vtan fruct / och hans been ha=dhe mist theres krafft / woro förtörkat och förbrånd / såå ath thē han största machtena haffwa schulle war inghen macht / hans hierta war förtörkat som thz grääß affhug git år / ty ath aff sorg och jemmer förgatt han åta sitt bröödh thē han schulle haffua wedhēqwekilse aff och såå stoor war hans suckan och grååt ath hans kööt och been krumpo j hoop / och thē naturligha wådz=skan förswan och borttorkadhes. Texten.

Jach år lijka som en pelican j öökneñe iach år som en natskåffwa j ödhen rwm / Jach wakadhe och år som en sperff ensam påå taket / Hela daghē förswådde mich mi na owener / och the mich begabbadhe swo ro emoot mich / För ty iach ååt ascho som bröödh / och bemångde min dryck mz grååt För thīne wredhe och ohyllest effthē thz tw vpliffte och sloo mich nidh / Mina daghar

åro affweckne som en skugge / och iach år förtörkat som grååß.

Vthlågningen.

Jach år lijka som en Pelican j öknenne / som han wille såya / iach år som then fogh len som år altijdh j öknenne och törß ecke låta see sich / och som en nathskåffwa som ecke torß wara frãme om daghen / vtan år j ödhes hwß thẽ intit folk wankar / och såsom en sperff thẽ altijdh ensammer år / och altijdh sitter rådder påå taket och torß ecke soffwa / heela daghen / thet år / altijdh förſmådadhe mina owener mich / och the som mich begabbadhe / sworo sich j förbundh emoot mich / effther thet iach föractadhe theres kråselighheet och wållost / och ååt ascha för bröödh / som aschan lodde wedh brödhit såå ååt iach henne / scrapadhe henne intitt aff / och min dryck bemångde iach medh grååt / För ty thin wredhe och ohylleſt war offuer mich / så ath tu lyffte mich vpp och sloo mich emoot markenne ighen och sönder krosadhe mich / Och medh såå oord seyandes / mina daghar åro affweekne om intit bliffne / som en skugge / och iach år förtörkat som gråset förtörkas.

Texten.

Men tw herre bliffuer ewinnerligha / och thin åminnilse slåct effther slåct / wille tw doch vppstå och förbarma tich offwer Sion / ty thz är tijdh ath tw förbarmar tich offwer henne / ty tijdhen är komen / För ty hennes steenar äro thinom tienarom beha ghelighe / och the schola yncka sich offwer hennes mull / och heedningana schola frucꝛta titt nampn och alla konungar påå jordhenne thina herligheet Effther thz herren warder wpbyggiandes Sion / och schal synas j sinne herligheet / Han sáågh till theres böön som offwergiffne woro / och försmådde ecke theres böön / Thetta schall be scriffuas till the effterkõmande / och folkit som scapat warder / schal prijsa herran / för ty han sågh aff sina högha helighо / herren sågh aff hẽmelen påå jordhena / vpåå thet han höra schulle fångarnes suckã / och lösa dödzens barn / Ath the schola förkunna j Sion herrans nampn / och hans prijs j Hierusalem / När folken församblas j hoop och konungana til ath tiena herranom.

Vthlågningen.

Som han wille såya / mina daghar åro förgångne som en skugge / och iach år förtörkat som grååß / men så år thz ecke medh tich herre vtan tw bliffwer ewinnerligha / och thin åminnilse warar man effthē man j all creatwr / wille tw doch forbarma tich offuer Sion / thz år / offuer titt vthkoradhe folch och forsamblīg / för ty nw år tijdh ath tw thz göör / Förbarma tich offwer Sion för ty hennes steenar (thet år) folkit j thinne forsambling / åre behagheligħe tinom tienarom som åre / prophetar / apostlar / och predikare / the see gierna ath the forbåtras / och the schola ynka sich offuer hēnes mull / the schola forbarma sich thē offuer ath hon schal wardha fortryct och nedherslaghen / medh falsk lårdoom och annat henne kan wara schadelighit / Herre / tha tw nw såå forbarmar tich ofuer titt folch / schola heed ningana fructa titt nampn / och konungar påå jordhenne schola fructa tina herligheet Effter thz herren forbarmar sich offuer Sion / och opbygger hēne medh sin oord / och synes j sin herlighett / Han sågh till theres böön som offwergiffne woro / och aff sin stoora barmhertugheet / forsmådde han ecke

theres bóón / än thå ath the woro beſwä=
radhe medh ſynder / Thet ſchal beſcriffuas
the effterkōmande til tróſt / och folkit ſom
ſchal wardha ſcapat / thet nw ecke til är /
ſchal prijſa herran / För ty han ſågh wtaff
ſina högha helighо / aff ſitt högha tempel
herren ſågh aff hēmelen på jordhena / vpå
thz han höra ſchulle theras ſuckā och grååt
ſom woro j ſyndernes fengilſe / och lööſa
dödzens barn / the dödhenō ämpnat woro /
Ath the ſchola förkunna j Sion herrans
nampn / och hans prijs j Hieruſalem / the
ſchola predica och förkūna hās ſtoora nådh
och barmhertugheet / j Sion och Hieruſa=
lem / j gudz chriſteligha förſamblingh / når
folken förſamblas j hoop / och konunganar
til ath tiena herranom.

Texten.

Han nedhertrycte mina krafft påå wä=
ghen / han förkortadhe mina daghar / iach
wil ſäya / min gudh / tagh mich icke bort j
halffdeelen aff mina daghar / thin åår wa
ra ſläct effther ſläct / J begynnelſen / her=
re / haffuer tw grundat jordhena / och him
blana äro thin handa wärch / The ſchola
förgååß men tw bliffwer / alla ſcholo the

O

åldras såsom itt clådhe / Och såsom it clå-
dhe förwandlar tw them / och the wardha
förwandladhe / men tw åst jw thē samme /
och thin åår haffwa inghen ånda / Tines
tienares barn scholo bliffwa / och theras
såådh schal blifwa beståndādes j thin åsyn

Vthlågningen.

Han nedhertrycte mina krafft påå wå-
ghen / förtoogh mich ath iach inthet hadhe
j thetta leffwernet förtrösta vpå / Han för
kortadhe mina daghar / ty the förswūno som
en röök / Jach schal såya / Min gudh tagh
mich ecke bort j halffdelenom aff mina da
ghar / når iach ån menar mich schola len-
ge leeffwa / vtan lååt mich förstå hwrw
korte mina daghar åro / the doch ganscha
fåå åro / Men thin åår wara slåct effther
slåct / ther år inghen ånde vpå / ån thå ath
werlden förgååß / ty j begynnilsen haffuer
tw grundat jordhena / och himblana åro
titt håndawårck / the föråldras och tw för
wandlar them / men tw förwandlas inthz /
vtan åst jw altijdh then samme / och thin
åår haffwa inghen ånda / Tina tieneres
barn schola bliffua / och theres såådh schal
bliffwa beståndandes j thin åsyn / the som

haffwa wedhertaghit thina propheters / apostlers / och predicares lårdhoom / the schola ecke fôrgåß / vtan wara beståndẽ des til ewig tijdh j thin åsyn.

¶ Then siette psalmen.

¶ J thenne psalmen ropar och Dauid til gudh j sin jemmer och fôrmanar honõ om nådh och sågher.

Texten.

WTaff diwpeth herre ropadhe iach til tich / herre hôôr mina rôst / Låât thin ôron achta vpå mina fôrmanelses rôst Herre om tw geffuer acht vpå mißgårnin gana / herre hwar kan thå bliffwa beståndende? Fôr ty når tich år fôrlåtilse / ath man schulle fructa tich / J hans oordhe fôrbida dhe min siål / min siål fôrhopadhes vpåå herran / J från morghon wechtene och in til nattena / schal Jsrael fôrhopas på herran / Fôr ty når herranõ år mischund / och når honom år mykin fôrlosning / och han schal fôrlossa Jsrael aff alla hans mißgårningar. Psal.129.

Vthlågningen.

O herre iach kẽner mich wara diupt diupt nedhrẽstôrtan j från tich fôr mina syndꝰ schul /

O ij

doch faller iach ecke j wanhop vtan ropar till tich aff thet diwp och gråseligheet iach vthikomē år / Herre lååt mitt roop ecke wara fåfengt vtan höör mina böön / Lååt thin öron achta vpåå huru höghligha iach föřmanar tich om hielp See offuer medh mine synder / föř ty om tw geffuer acht vpåå mißgerningana / hwar kan thå bliffua beståndāde / om tw wil alt grant achta huad som görs / förwita och näffza thet illa görs hwar kan thet någhon tijdh lidha / hwar kan bliffwa ståndandes för thin doom / För ty effter thine rettwises ransakan war der alt synd thet menniskian haffwer medh fara / See för then skull offwer medh mich för ty når tich år förlåtilse / stoor mißkund haffwer tw och mykit gott haffwer tw mich loffwat / vpåå thet man schall frucrta tich / åra och prijsa titt nampn / som synderna förlåter / J hans oordhe förbidadhe min siål / åstundadhe och trånctadhe effter syndernes förlåtilse som han lofwat hadhe / Min siål förhopadhes vpåå herran hadhe sina tröst till honom j fråå morghon wåchtenne / thet år / j fråå bittidha om morghonen / och in till nattena / altijdh / schal Js=

rael gudz vthwalda folck / förhopas vpåå herran / För ty når herranom år mißkund / han år then ene som hielpa kan / och når ho nom år mykin förloßning / Och han schall förlossa sitt folk Israel j fråå sina mißger= ningar / affplåna theres synder och göra them reena.

Then siwnde psalmen.

❧ J thenne psalmē som och j the andra be klaghar Dauid sin nöödh och wedhermö= dho / och geffwer före ath han inghen an= nan tröst haffwer vtan gudz barmhertug heet / then gudh haffwer altijdh j förtidhen bewijst them som haffwa fallit in til ho= nom / Psalmen lydher såå. Texten.

HErre höör mina böön / förnim medh thin öron mina förmaning för thi= na sannindz schul / höör mich för thina rett ferdugheetz schul / Och gack ecke till råtta medh thin tienare / för ty inghen leffwan= des warder råttferdugh j thin åsyn / För ty owenen haffwer förfölgdt mina siål / han haffwer nedherslaghit mit lijff till jordhe= na / haffwer lagdt mich j mörkret / sååsom the döölha på werldenne / och min ånde år ånxe offwer mich / j mich år mitt hierta be Psal.142.

O iij

drööffwat / Jach kom j hogh thet foordoms-dags war / tenckte vpå all thin wärck / och begrundadhe hwad thina hender giordt ha dhe / Jach vthrächte mina hender til tich / min siäl war till tich som en torr jord / Hör mich snart herre / min ånde är förgången / Vendt ecke titt ansichte j frå mich / ath iach ecke warder them lijk / som nedhkfara j gro pena / Låt mich bitijdha höra thina barm hertugheet / ty iach förhopadhes vpå tich / gör mich wäghen kunnogh som iach gåå schal / för ty iach wplyfte mina siäl til tich / Herre frelsa mich j frå mina fiender / för ty til tich hafuer iach mina tilflyct / Låår mich göra thin wilia / ty tw äst min gudh / thin godhe ande leedhe mich påå jempna mar-kenne / herre gööр mich lijffactugh för titt nampn schul / wthleedh mina siäl aff be-dröffuilsen / för thina rättferdugheetz schul / och förgöör them alla / som bedröffua mi-na siäl / för ty iach är thin tienare.

Vthlägningen.

O herre förachta mich ecke / höör mina böön / förnim mz thin öron / och geff acht v-påå mina högheligha förmaning / ecke be-

gårar iach ath tw schal höra mich för mi=
na förskyllan schul / vtan för tina sannindz
schull / tenck vpåå ath tw haffwer loffuat
them syndernes förlatilse / som falla till fö=
gho lååt thz bliffua sant / gör och såå medh
mich / höör mich för thina rättferdugheetz
schull / Jach haffwer intit båra tich före /
ther iach kunde beweka tich till mißkundh
medh / ty thz år alt synd iach hafwer medh
fara / therföre bår iach tich thin eghin san=
nind och rättferdugheet före / will tw wa=
ra san j thin oordh / såå höör mich som tw
loffwat haffwer / gör nådh och mißkund
medh mich / och gack ecke till rätta medh
thin tienare / gör ecke emoot mich som iach
haffwer fortient / Jach bedhes nådhena /
och ecke rätten / för ty om tw schall brwka
thina rättwijso / thå bliffwer inghen leff=
wandes rättferdugh j thin åsyn / vtan al=
le wardha beslaghne medh synd / och kun=
na ecke lijdha thina strengheet / gack för
then sckull ecke till rätta medh mich / vtan
höör mich och brwka nådhena medh mich
för ty owenen / thet år dieffwlen och syn=
den haffwer forfolgt mina siål / Han haff
wer nedherslaghit mitt lijff till jordhena /
O iiij

och lagt mich j mörkret sååsom the som dö
dhe äro påå werldene / han haffuer slaghit
mich needh / fååt mich j sitt wåld / kastat
mich j mörk hektelse / som thet plåghar wa
ra medh thm̄ som dödhen haffwa förschyl
lat påå jordhenne / aff såådana mörk häch
tilse wart min ånde ånxe för mina schull /
och mit hierta wart bedröfwat j mich / ath
iach j såå swår fengelsse kōmen war / ther
iach ecke sielff kunde hielpa mich wt / thå
kom iach j hogh thet foordomdags war /
tenchte vpåå all thin werck / och begrunda
dhe huad thina hender giordt hadhe / tenck
the och begrundadhe på thina stoora good=
heet / thē tw så ärligha al ting scapat hadhe
så ath thin stoora goodheet skijn offwer all
thin creatwr / och kom j hogh / huru tw al=
tijdh tilförenna haffwer hulpit them / som
haffua kallat vpåå tich / och fich en tröst
thē aff ath tw schulle och wål hielpa mich
therföre vthråchte iach mina hēder til tich /
förhopadhes ath tw och schulle låta skijna
thina goodheet vpåå mich / och bewijsa
mich mißkund som tw hadhe giordt thm̄ för
mich warit hadhe / och min siel war til tich
som en torr jordh / som wådzska och regn

begårar / så astundadhe min siål hielp aff tich / hör mich snart herre / min ånde år förgången / j thenne swåra håcktilsen haff wer min ånde giffwitz opp / låat nw thin ånda komma mich till hielp / och vtan thet skeer snart / år thz vthe medh mich / Våndt icke titt ansichte j frå mich / hör mich snart annars warder iach thm lijk som nedhrfara j gropena / til helwitis j ewinnerligh fördömelsse / schal thet ecke wara vthe medh mich / så låat mich bitijdha få höra thina barmhertugheet / effter thet iach hopadhes påå tich / gör mich wåghen kunnogh then iach gå schal / annars far iach wil / war tw min leedhsaghare / för ty iach vplyffte mina siål til tich / begårendes hielp aff tich al leena / Herre frelsa mich j frå mina fiender tw åst min tilflyct / tw åst min gudh / låår mich göra thin wilia / Thin godhe ande / leedhe mich påå iempna markene thr iach ecke stöter mich / ecke såsom min ande / som mich leedde ther oiempt och stenogt war / thrföre stötte iach mich och full needh / låat för then schull tw then helgha anda leedha mich påå slåtta wågen / thr iach wandrar effter thin wilia / Herre gör mich lijfactugh

O v

för titt nampn schull / ath thet warder prij=
sat / Vthleedh mina siäl aff bedröffwelsen /
för thina rättferdugheetz schul / ecke för mi
na vtan för thina rättferdugheetz schul / och
forskingra mina owener / ecke för mina for
skyllan / vtan för thina barmhertugheetz
schull / och förgöör alla them som bedröff=
wa mina siäl / för ty iach är thin tienare /
Saken geller tich medh vpåå / the wilia
wända mich j frå tich och bedröfua mich /
men ifrådh tw thz ecke til / vtan gör thm om
intit / behållandes jw mich j thinne tienist.

AF thesse siw psalmer / låre wij huru
wij schola jw haffwa wåra tillflyct
till gudh j wåra bedröffuilse / såsom Da=
uid giordt haffwer / och intit twifla vpåå
hans nådh och barmhertugheet / vtan hol
la oß wedh hans löffte / han haffwer loff=
wat oß barmhertugheet / åå huru store syn
dare wij äre / thet warder han och oß wål
hollandes / han ryggier intit sin oordh för
wåre synder schul / åå huru monga the wa
ra kunna / vtan sååsom han haffwer loff=
uat oß barmhertugheet / såå håller han oß
och barmhertugheet / om wij annars wi=
lia förlåta oß vpåå hans oordh / Honom

skee loff och prijs / åra och tack till ewigh tijdh.

Såå haffwer tw nw christne låsare j thẽ ne litzla book / huru erligha menniskian sca pat war effther gudz belåte / och till ewogt lijff / om hon ecke syndat hadhe / och huru ledhes hon thet førsågh medh synden / och wort plichtogh till ewinnerlighen dødh / och huru gudh gaff hẽne sin lagh / aff huil ka hon besinna skulle hurudana hon war wordhen aff syndenne / såå ath hon jw fan sich wara annerlunda skickadha ån laghñ sadhe / och behøffde før then schul ath gudh skulle gøra barmhertugheet medh henne / Sedhan haffwer tw om troona till gudh j såå motto / ath effther menniskian kunde besinna sina oondzsko wtaff laghen / ath hon wtaff sich sielff them ingalunda fulborda kunde / och år før then schul laghbråkare / och plichtugh till dødhen / faller hon thå til gudh medh en stadhelighe troo / ath han will gøra barmhertugheet medh hẽne effther som han loffwat haffwer j scrifftenne ath han gøra will medh allom them som troo på honom / før huilka saak schull han och haffwer wthsendt sin eenda son /

genom huilkes pino och dôôdh mēniſkian
ſchulle bliffua frelſt / och ſåå ewinnerlighit
lijff / Haffwer tw och om bônena til gudh /
och annoꝛ mong nyttugh ſtycke / ſom allom
chꝛiſtnom menniſkiom bôôꝛ ath weta / och
år rådhelighit ath alt ſådant offta och grā
neligha offwerlåſes / och retteligha begrun
das / och om ſåå hende ath någhot her vtin
nan funnes thet ecke ſtrax faller tich j ſin=
net fôꝛ titt ofôꝛſtånd ſchul / eller thē aff ath
tw till åwentyrs ecke mykin vnderwijſning
wan år om ſåådana ſtycker / ſåå war ecke
fôꝛhaſtugh til ath fôꝛacta thz / vtan ſee vpå
the ſåå oꝛd ſom j bꝛedderna ſtå / fôꝛ ty the
wijſa tijt j then helgha ſcrifft / thē ſåådant
alt klarligha bewijſas huilken ſcrifft beſyn
nerligha thz nyia teſtamentit / tw och nåſt
gudz hielp få ſchal på wårt ſwenſt mål /
innan en koꝛt tijdh / aff huilko / alle the ſom
ſwenſka låſa kunna / mågho ſielffwa my=
kit fôꝛnema aff gudz lårdhom / doch ſchola
wij altijdh bedhia gudh / ath han werdhes
lata komma ſin helgha anda medh oꝛdhen
och gôꝛa thm̄ fructſam / ath thē måå effter
fôlia itt chꝛiſtelighit leffwerne her på werl=
dene / och ſedhan ewinnerlighit lijff j hem=

melrike / huilkit oß allom wnne gudh fadhē och son och then helghe ande / Amen.

Er och hår någhon stycke fårseedt och orått prentat får fårswmelse schull / såå ath någhre bookstaffuar syllaber och oordh an nerlunda vthsatte åro / ån som actat war såå som j thenne efftherscriffna punctar finnes.

B j. på andre sidhan j nittonde radhn står (gudz) ther schal tw låsa gudh

B iij. på fårsta sidhan j xxj radhn står (nå sta) ther låß nåsta / så går och allestadz ther så finnes

C vij. på fårsta sidhon j xx radhen schall wara itt dragh eller virgula emellom thet oordhet / gagn / och thet oordhet (ther) får ty ther begynnas ny sensus

G j. på fårsta sidho j xxiiij radhen står na dhinie / ther låß nådhene

G iij. på fårsta sidhon j xvj radhen står / så / låß få

G iiij. på andre sidhon j xxj radhen står en sallugha / låß enfallugha

L vij. på fårsta sidhon och fårsta radhen står wer / låß haffwer

M ij. på första sidhon j xxj radhen står / salugheerena / läß salugheetena.
M iij. på första sidhon j xij radhen står / baffuer / läß haffuer
M iij. på andre sidhon j xiij radhen står / ach / läß iach.
M vi. pää andre sidhon j fierdhe radhen står / föcte / läß sööcte
N viij. på andre sidhon j xiiij radhen står mwl läß mull
Kan och wål henda ath någhre flere försumelse finnas på oordhom sillaber bookstafwer eller punctering / doch hwar man seer vpå the oordh som före och effter gåå / kan thå wål besinnas huru thz boordhe wara / och sedhan råttas om så behöffwes.

Prentat j Stocholm åår effther gudz byrd. M. D.xxvj. pää sancti Sigfridz affton.

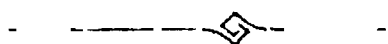
Esaie xl.
Verbum domini manet in aeternum.

Inledning och Glossar

till

Een nyttwgh Wnderwijsning.

SKRIFTER UTGIFNA AF SVENSKA LITERATURSÄLLSKAPET. 11: 3

Inledning och Glossar

till

Een nyttwgh Wnderwijſning.

veriges boktryckerihistoria har under sina första årtionden endast få och mera tillfälliga utöfvare af Guttenbergs konst att uppvisa. Dessa voro dels kringresande utländningar, som för kortare tider uppsatte sina tryckerier här i landet, men förmodligen snart funno värksamhetsfältet för litet och drogo hem »med thet the her förwerffuet» — såsom biskop Brask skrifver till konung Gustaf till försvar för sitt eget boktryckeri —, dels några få inhemska tryckerier af ringa betydenhet och kort bestånd. Först med Gustaf I inträder ett nytt skede genom det af konungen »med swaar kost» upprättade, »med all deel vel besörgda» tryckeriet, det första fullt bofasta i vårt land, hvilket allt ifrån början utvecklade en högst betydande värksamhet, och hvilket fört en oafbruten tillvaro allt intill våra dagar[1].

Att konung Gustaf förstod att för sina syften begagna sig af boktryckerikonsten, hade han visat redan år 1523, då han i en på tyska i Rostock tryckt flygskrift inför hela kristenheten försvarar sin sak emot Kristian II. Man kan blott förvåna sig däröfver, att han icke med dess hjälp vände sig äfven till det svenska folket tidigare än som skedde. År

[1] Sedan 1613 i det Akademiska boktryckeriet i Uppsala.

1525 förbereddes och anlades konungens eget tryckeri — strax i början af 1526 finna vi detsamma i full gång och redan då försedt med den nyinköpta stilen —, men före 1526 har det utan allt tvifvel icke börjat sin värksamhet.

Förstnämnda år funnos som bekant två katolska tryckerier i landet, biskop Brasks i Söderköping och lybeckaren Jurgen Richolffs i Uppsala. Det förra förbjöds efter en lång och å båda sidor lika envis skriftväxling emellan konungen och biskopen[1], det senare förenades med konungens eget, hvars förste föreståndare Richolff blef. Huruvida konungen inköpte Richolffs från Uppsala medförda stilförråd, kan väl icke med visshet afgöras, men all sannolikhet talar därför. Visserligen försvinner denna stil ur våra tryckalster med 'Een nyttwgh wnderwijsning', och man kunde på den grund förmoda, att Richolff medfört densamma, då han snart därefter lämnade landet. Men å andra sidan har jag icke kunnat återfinna den i något af denne utomlands senare tryckt arbete; och då hans rubrikstil, initialer och ornerade träsnittsbokstäfver fortforo att tillhöra det kungliga boktryckeriet äfven efter hans afresa, så är det antagligt, att det hela inköptes, fastän corpus-stilen icke vidare kom till användning, sedan de nya och vackrare stilarne gjort densamma obehöflig. Äfven anbringandet af det kungliga boktryckaremärket (samma riksvapen som i 'Thet Nyia Testamentit') å titelbladets baksida i den här aftryckta upplagan af 'Een nyttwgh wnderwijsning' talar för samma antagande.

[1] Se *Samlaren*, 12, sid. 70 ff.

'Een nyttwgh wnderwijsning' blef reformatorernas första af trycket utgifna skrift, liksom den var det kungliga boktryckeriets första alster. Att dess tryckning påbörjades i Stockholm år 1526, framgår däraf, att redan den nyupptäckta äldre upplagan af första arket, hvilken längre fram skall utförligare omtalas, på titelbladet bär nämnda årtal, tryckt med typer från den nya stil, hvarmed 'Thet Nyia Testamentit' trycktes, hvilken stil också återfinnes i 2:a och 3:e raderna samt i årtalets två första bokstäfver på vårt originals titelblad; och detta titelblad kan, såsom tillhörande bokens första ark, icke vara tryckt först sedan densamma var färdig, såsom nu är vanligt. Redan den 14 februari — »sancti Sigfridz affton» — afslutades tryckningen af den här ånyo utgifna upplagan; utom densamma har på årets 6 första veckor tryckts om ock säkerligen icke hela den ofvannämnda äldre upplagan, så åtminstone det bevarade första arket däraf — ett kraftprof af tryckeriet, som är så stort, att säkerligen intet mera under den korta tiden kunnat medhinnas. Att den lilla skriften 'Een skön nyttugh vnderwisningh' (16 sidor i liten oktav), hvilken också bär årtalet 1526, är af senare datum än den föreliggande, är redan framhållet i 'Sveriges bibliografi 1481—1600', sid. 156 f. Till båda dessa skrifter har nämligen användts samma i trä skurna titelram. Den vertikalt tudelande linien och skuggningen, hvilka synas i skölden å föreliggande upplagas fotografiskt återgifna titelblad, saknas i 'Een skön nyttugh vnderwisningh' och måste således ha bortskurits mellan de båda böckernas tryckning, hvaraf åter framgår, att den senare är yngre än vårt original. Icke

häller under år 1525 kan tryckeriet hafva frambragt någon äldre, nu okänd produkt. Efter den 26 september, då Faber afslutade tryckningen af 'Statuta provincialia Upsaliensis provinciæ', trycktes nämligen af hans efterträdare Richolff i Uppsala åtminstone 5 ark af 'Horæ beatæ Virginis'[1] samt den svenska Tideboken, 11 ark, summa åtminstone 16 ark. Lägger man härtill, att tryckeriet därefter flyttades från Uppsala till Stockholm, så kan man icke tilltro detsamma någon ytterligare värksamhet under dessa tre månader, under hvilka dessutom julhälgen inföll.

Den skrift, för hvilken reformationens förkämpar i vårt land sålunda först togo boktryckarekonsten i anspråk, var icke, såsom man måhända kunnat vänta, någon stridsskrift. Ingen sådan känna vi från 1526, under hvilket år de 2 nämnda kateketiska skrifterna, 'Thet Nyia Testamentit' och säkerligen också en psalmbok sågo dagen. Det var, såsom de föregående årens händelser visa, icke meningen att allt för öppet och tvärt bryta med den gamla ordningen i landet. Ännu sedan förolämpande ord sagts å ömse sidor, se vi, huru reformatorerna för deras skull, »som ännu svage äro», ålägga sig en anmärkningsvärd moderation i uttrycken. Det följande årets stridsskrifter framtvingades af omständigheternas makt mer än af stridslystnad.

'Een nyttwgh wnderwijsning' är en uppbyggelsebok såväl som en lärobok i den kristna religionens hufvudstycken, hvilka af ålder legat till grund för

---

[1] Se *Sveriges Bibliografi*, sid. 148, not 2.

den kateketiska undervisningen — en katekes[1], ehuru icke i frågeform —, och, såsom titeln anger, i främsta rummet afsedd att undervisa det i allmänhet på en mycket låg bildningsgrad stående prästerskapet, »som sådant plichtoghe äre theras almogha ath lära», en lärobok för prästen själf såväl som för hans menighet. Huru Luther ville, att hans Betbüchlein — före-

[1] Ordet »catechismus» är såsom benämning på en bok först upptaget af Luther, hvilken genom sin lilla katekes, 1529 fastslagit detsamma i den betydelse, det ännu har; äfven frågeformen — visserligen förut använd — erhöll genom samma bok sin fixering. För första gången uppträder ordet i den nämnda betydelsen 1525 i tre Luthers bekanta bref till Hausmann: »Jonæ et Eislebio mandatus est catechismus puerorum parandus», »Catechismum differo, vellem enim uno opere omnia dissolvere» (*Luthers Briefe*, utg. af de Wette, 2, sidd. 621, 635, och 3, sid. 30). Då Luther i företalet till 'Deutsche Messe' år 1526 fällde sitt bekanta yttrande »ist aufs Erste im deutschen Gottesdienst ein grober, schlechter, einfältiger, guter Catechismus vonnöthen» (Erl.uppl., 22, sid. 231), hade han utan tvifvel sin i det anförda brefvet såsom uppskjuten betecknade katekes i tankarne. Innan Luther 1529 utgaf någon bok med denna titel, hade densamma emellertid 1528 upptagits af två andra reformatorer, af Joh. Lachmann i 'Catechesis oder Unterricht für Kinder' och af Andr. Althammer i 'Catechismus, das ist Unterricht zum christlichen Glauben', båda ånyo utgifna i Jul. Hartmanns 'Aelteste katechetische Denkmale der evangelischen Kirche', Stuttgart 1844 — Unterweisung, Unterricht, Præceptorium o. s. v. voro vid denna tid synnerligen vanliga boktitlar; Luther gaf sin bok samma titel med det grekiska namn, som af ålder i den kristna kyrkan användts för att beteckna den muntliga undervisningen i den kristna tron. I vår literatur uppträder boktiteln Catechismus första gången i Olavus Petris Postilla af 1530: 'Catechismus eller vnderuisning på the stycke som en Christen lerdom mest påhenger'. Olavus bifogade liksom de båda nämnda tyska författarne och Luther i första upplagan af den lilla katekesen det förklarande »eller undervisning».

bilden för vår 'Undervisning' — skulle begagnas, se vi af hans företal till 'Deutsche Messe': Läraren borde undervisa i de 3 hufvudstyckena »nicht alleine also, dass sie die Wort auswendig lernen noch nachreden, wie bisher geschehen ist, sonder von Stuck zu Stuck frage, und sie antworten lasse, was ein iglichs bedeute, und wie sie es verstehen». Och sedan han gifvit prof på sådana frågor och svar, fortsätter han: »Solche Fragen mag man nehmen aus unsern Betbüchlein, da die drei Stuck kurz ausgelegt seind, oder selbs anders machen»[1]. De icke obetydliga utläggningar, som författaren själf tillagt i vår 'Undervisning', äro måhända tillkomna med särskild hänsyn till prästernas eget behof af undervisning; och huru välbehöflig sådan var, därom hafva vi flere intyg. Öfversättningen af Luthers postilla, som började utgifvas 1528, måste afbrytas, emedan den befanns för svårbegriplig, samt »i then mening at man inna en stackot tijdh må låta vthgå en annor slätt postilla på Euangelien öffuer hela året, then ther huar man tiena må, och aff huar man förståås kan, och ther the swagha som minst aff förarghas kunna». I företalet till denna utlofvade postilla — 'Een lijten Postilla' af Olavus Petri, 1530 — meddelar författaren, att »thet enfolligha Clerekrij hafft the claghemåål, at texten [i Nya Testamentet] haffuer warit them oforstondelighen, än thå at han haffuer warit vtsatt på Swensko, så at the icke haffua kunnet tagha thet grund ther vth som thet boorde . . . Och haffuer

[1] Erl.uppl., 22, sid. 232 f. — Betbüchlein är som bekant icke uppställd i frågor och svar; Luther menar, att prästen själf borde anordna lämpliga frågor därtill.

ther warit een stoor forsumelse medh, at wij icke haffue öffuat woro Clerker j gudz ordh, förra än wij haffue skickat them vth for kyrkio prester, Ey haffua heller gudz ordh wordhet brukat j skola stughurne som behooff hadhe giordz, . . . och ther före haffuer then mening vpkommet, at strax en haffuer kunnet läsa och siwnga ena messo, så haffuer han warit godh noogh til ath blijffua kyrkioprest, än thå at han platt intet haffuer wetat aff gudz ordh, ther största machten på ligger j thetta ämbetet . . . Och haffuer man gått thenne Postille j genom eenfoldeligha nogh epter thet man henne icke haffuer scriffuit for theras skuld som forstondighe äre, vtan for theras skul som än nw föglio grund haffua j scrifftene, ath the mågha sich mz thet första här medh behielpa . . . Ja giffue gudh at woro Clerker kunde så mykit forbettra sich at the intit skulle henne behöffua . . . Och haffue wij (som oss hopes) medh thenne Postille ää huru ringa hon är, slaghit then vrsegt nidh, at woro kyrkioprester icke skola kunna seya at the icke forstå texten, och weta for then skul ey hwad the predika skole». — Ja, det ser till och med ut, som om Olavus nätt och jämnt tilltrodde alla präster att kunna läsa: »Här är meningen — fortsätter han — så eenfolleligha vthsatt, at om man än låse thet vth aff bokenne for folkena så skule thet än thå icke wara vtan frucht, Thet moste iw wara en oforstondigh Cleric som thet skulle icke kunna göra, och honom borde ingelund sittia widh noghot geld for kyrkioprest». Närmaste anledningen till Luthers katekes var som bekant den okunnighet i religiösa ting, som han vid kyrkovisitationer' i Kursachsen fann hos prästerna

såväl som hos menigheten. Den lilla katekesen anger sig på titelbladet vara skrifven »fur die gemeine Pfarherr vnd Prediger».

Grundstommen i den kateketiska undervisningen har af ålder i den kristna kyrkan utgjorts af trosbekännelsen och Herrans bön. I dessa stycken undervisades och förhördes de, som skulle döpas, häri fordrades, sedan barndopet uppkommit, kunskap af faddrarne, hvilka åter voro skyldiga att däri undervisa sina gudbarn. Först senare tillkom dekalogen, som genom den allbehärskande biktinstitutionen på 1400-talet utvecklade sig till kristendomsundervisningens viktigaste medel. Snart sagdt otaliga äro de utläggningar af tio Guds bud, som äro bevarade, ämnade endels till »syndaspeglar» för den kristna menigheten af alla åldrar, endels till handböcker för biktfäder[1]. Äfven Luther har ännu i inledningen till sin Betbüchlein uppfattningen af buden såsom en »christliche Form und Spiegel die Sünden zu erkennen»; han bibehöll sålunda däri det traditionella uppräknandet af öfverträdelser mot hvarje särskildt bud, liksom af de goda gärningar genom hvilka det uppfylles. Mönckeberg[2] synes också vara af

[1] Af Antonius Florentinus 'Confessionale' t. ex. uppräknar Hain 73 före år 1500 tryckta upplagor, och dock är Hains förteckning på långt när icke fullständig, enligt Geffcken, *Bildercatechismus des funfzehnten Jahrhunderts*, 1, sid. 34. Uppräknande och klassificerande af synderna var öfverhufvudtaget under medeltiden ett älsklingstema; man får till och med se själfva buden ersatta af uppräknade synder och goda gärningar.

[2] *Die erste Ausgabe von Luther's kleinem Katechismus*, 2:te Ausg., Hamb. 1868, sid. 71 f. Det där anförda uttrycket om de två

den meningen, att Luthers Betbüchlein var såsom de gamla »biktspeglarne» till stor del afsedd för den af honom under andra former och regler bibehållna bikten[1]. Den bearbetning af buden, som ingår i Betbüchlein, var i alla händelser särskildt afsedd därför, såsom den latinska titeln visar (se nedan sid. XV). Utom de tre nämnda hufvudstyckena[2] omfattade medeltidens kateketiska literatur en mängd andra, olika hos olika författare. Ave Maria intog bland dem ett i hög grad framstående rum; äfven Magnificat och botpsalmerna äro ganska vanliga. Särdeles intressanta och lärorika för denna fråga äro de »Beilagen», som Geffcken utgifvit tillsammans med sin lärda undersökning om 1400-talets 'Bildercatechismus'.

Äfven i Sverige voro medlen för medeltidens kristendomsundervisning de samma. Oafsedt barnaundervisningen, rörande hvilken flere äldre påbud äro kända, ålades prästerna att i predikningar bibringa församlingen kunskap i de kateketiska hufvudstyckena. Biskop Petrus Tyrgilli föreskref omkring midten af 1300-talet för Linköpings stifts präster följande: »De his, quæ ad Salutem animarum pertinent, subditis suis prædicent, exponendo eis singulis diebus dominicis Orationem dominicam et Symbolum apostolicum, cum Ave Maria et aliis, quæ Dei clementia ministravit»[3]. I synodal-

sista buden, att de »höra icke till bikten», uteslöts dock ur Betb. redan 1523; det förekommer icke i 'Undervisningen'.

[1] Jfr v. Zezschwitz, *System der christlich kirchlichen Katechetik*, 2: 1, sid. 267. 322.

[2] Denna först senare uppträdande benämning användes icke af Luther, som i stället begagnar »Theile» och »Stücke».

[3] *Statuta synodalia veteris ecclesiæ Sveog.*, ed. Reuterdahl, sid. 45.

statuter för samma stift från 1300-talets senare hälft, utfärdade af biskop Nicolaus Hermanni, föreskrifves, att prästerna skulle predika för menigheten och om söndagarne utlägga »oracionem dominicam et Symbolum Apostolorum cum Ave Maria et x precepta cum septem operibus misericordie et alia que vobis dei clemencia ministraverit»[1]. På synoden i Söderköping 1441 beslöts under 13:e punkten, »quod transferatur Pater noster, Ave Maria et Credo in lingvam maternam, que translatio per curatos singulis diebus dominicis et festis coram populo recitetur»[2]. Samma påbud finna vi upprepadt med utsatt vite af 3 mark[3]. Schefferus[4] meddelar, att en Christophorus Archidiaconus Upsaliensis vid midten af 1400-talet skrifvit en ännu på Schefferi tid bland Vadstena-manuskripten befintlig bok, som innehöll »Orationem Dominicam, Symbolum Apostolicum, Ave Maria, Decem præcepta cum explicatione»[5]. I de få från vår medeltid beva-

---

[1] *Stat. synod.*, sid. 57 f.

[2] *Stat. synod*, sid. 127. Jfr Nettelbla, *Schwedische Bibliothec*, St. 2, sid. 193.

[3] *Stat. synod.*, sid. 188.

[4] *Svecia literata*, sid. 14.

[5] Af denna öfversättning finnas Ave Maria, Fader Vår och tron (utan utläggningar) i en codex Upsal. C 50, fol. 125. Öfverskriften anger den nämnde »doctor» Christoffer såsom öfversättare. Buden fattas där. Texten är tydligen densamma som Tidebokens med jämförelsevis obetydliga ändringar; häraf torde man kunna sluta, att Christoffers text lästes utantill i ärkestiftet ännu 1525. — Cod. C 381 innehåller på första bladet en öfversättning från 1300-talet af Fader Vår och tron (utg. af Schröder i *Ecklesiastik tidskrift*, h. 6 (1848), sid. 130). — I cod. C 27, fol. 279, förekommer en öfversättning af Fader Vår, Ave Maria och tron, nedskrifven i slutet

rade förteckningar på böcker förekommer äfven icke så sällan Psalterium.

Det var således redan förut i allmänt bruk varande lärostycken, som Luther upptog i sina första kateketiska arbeten, 'Kurze Form' och 'Betbüchlein', i hvilken senare vi hafva den direkta förebilden för vår 'Undervisning', och ur hvilken stora delar af densamma äro hämtade. Reformationen införde intet nytt innehåll i katekesen, men af Luther skapades dock, såsom v. Zezschwitz kallar den lilla katekesen, »normalboken»[1]. Lika litet som medeltidens läroböcker hade något visst bestämdt innehåll, fanns i dem någon fastställd inbördes ordning emellan de stycken, som de upptogo. Fixerandet af en medveten, motiverad sådan — Dekalogen, Symbolum, Fader Vår — är den egentligen genomgripande förändringen, som Luther införde i uppfattningen af katekesen, och denna ordning framställer han i förordet till 'Kurze Form' så, att Guds bud skola visa oss, att vi äro syndare, trons artiklar hvar vi skola finna nåden, och bönen huru vi skola bedja om densamma[2]. Dessa

af 1400-talet, hvilken — om jag icke misstager mig — är en kontamination af Christoffers text och den i C 381 inskrifna — I Birgitta Andersdotters bönbok i Kongl. Bibl. (omkr. 1520), fol. 202 f., finnas tron, Fader Vår och Ave Maria på svenska; texten öfverensstämmer närmast med C 50 och Tideboken.

För ofvanstående uppgifter angående texternas förekomst står jag i förbindelse hos Professor H. Schück.

[1] Angående det nya, som Luther infört i behandlingen af katekesens hufvudstycken, kan ses i v. Zezschwitz anf. arb. på vederbörliga ställen; jfr äfven Köstlins å nästa sida anförda arbete, 2, sid. 59 ff.

[2] Jfr sidd. 4 och 219 i vår 'Undervisning'.

tre delar betraktade Luther såsom grunden för och hufvudsumman af all kristendomsundervisning. I dessa tre, säger han i det nämnda förordet, innefattas grundligt och rikligt allt, som står i Skriften, och hvilket alltid skall predikas, ja, allt som är en kristen af nöden att veta. Samma uttalande möter oss äfven på andra ställen i Luthers skrifter, såsom i företalet till 'Deutsche Messe' och 'Tischreden'[1].

Redan tidigt ägnade sig Luther med lifligt intresse åt den kateketiska undervisningen. I företalet till sina 'Propositiones' skrifver han 1538, att han redan i början af sin reformatoriska värksamhet »med icke ringa framgång undervisat i katekesen»[2]; 1519 skrifver han till Spalatin, att han hvarje afton förklarade buden och Fader Vår för barn och olärde[3]. I predikningar förklarade han för menigheten i Wittenberg Fader Vår[4] och buden 1516 och 1517.

Luthers fastlagspredikningar 1517 öfver Fader Vår sammanfattades efter det muntliga föredraget och utgåfvos 1518 af en Luthers lärjunge Joh:s Schneider (den bekante Agricola) under titel: **Außlegũg vnd Deutũg. des heyligẽ vater vnsers. durch den Erwirdigen vnd Hochgelarten hern Martin Lutther . . . zu Wittẽbergk. Im M. D. vñ xvij iar gepredigt. in der Fasten. vnd seyner schuler einen zusammen gesatzt. Hat gedruckt**

[1] Erl.uppl., 58, sid. 239 ff.

[2] 1:a upplagan, Wittemb. 1538, fol. A 3.

[3] de Wette, *Luthers Briefe*, 1, sid. 239.

[4] Redan 1515 enligt v. Zezschwitz, anf. arb., 2: 1, sid. 316, och Löscher, *Vollständige Reformations-acta*, 1, sid. 214. Köstlin, *Martin Luther. Sein Leben und seine Schriften*, 4:e Aufl., Berlin 1889, nämner, så vidt jag kunnat finna, intet tidigare år än 1517.

Melchiar Lotther zu Leipzk. M. D. xviij. 4:o. 25 blad[1].

Redan samma[2] eller följande år utgaf Luther själf sin egen, omarbetade text: Außlegung deutsch des Vater vnnser fuer dye einfeltigen leyen Doctorꝫ Martini Luther ... Nicht fur die gelerten. Aus Melchiar Lotters druckerey zu Leypzk. Utan år. 4:o. 36 blad[3].

En annan utläggning af Fader Vår utgaf Luther 1519, hvilken enligt Schneiders[4] uttryckliga uppgift är den samma, som senare intogs i 'Kurze Form'.

---

[1] Erl.uppl., 21, sid. 156. — Vid hänvisning till Luthers skrifter anföres i det följande i regeln endast Erlangen-upplagan af 'Luther's sämmtliche Werke', hvilken alltid meddelar, hvar en skrift är utgifven i de föregående Luther-upplagorna. Weimar-upplagan af 'Luther's Werke' har först sedan denna inledning var uppsatt kommit mig till handa. De tillägg, till hvilka den ger anledning, meddelas i slutet. Betbüchlein, som i Weimar-uppl. skall utgifvas af G. Koffmane, har tyvärr däri ännu icke utkommit.

[2] Så Jena-uppl. 1560, 1, fol. 67; Walch, *Luthers Sämtliche Schriften*, 7, Vorrede sid. 12; Irmischer i Erl.-uppl., anf. st.; v. d. Hardt, *Autographa Lutheri*, 1, sid, 72; Panzer, *Zusätze zu den Annalen d. ält. deutsch. Lit.* (1802), n:o 896 b. — Köstlin, anf. arb. (dock ännu icke i 1:a uppl.), 1, s. 124, och Schneider, *Martin Luthers kleiner Katechismus*, Berlin 1853, sid. XVIII, uppgifva 1519 såsom första upplagans år. Som Luther själf den 11 december 1518 skrifver till Wenc. Link »Orationem Dominicam sub incudem revocavi vernacule edendam» (*de Wette*, anf. arb., 1, sid. 193), synes mig den senare uppgiften vara den sannolikare. Därför talar ock, att Luther först i april 1519 sänder den till sin vän Joh. Lange (ib., sid. 256), till hvilken han redan i manuskript hade sändt sina predikningar öfver dekalogen både på latin och tyska (ib., sid. 60 f.).

[3] Erl.uppl., 21, sid 157 ff. — Dess 'Vorred' ingår i Chr. Pedersens öfversättning af Betb

[4] Anf. arb., sid. XIX, not. 2.

Schneider tyckes uteslutande stödja sin uppgift på Panzer, som i sina 'Zusätze zu den Annalen' (1802)[1] under n:o 932. zz anför följande honom själf tillhöriga bok, med tillägg att den synes vara originalupplagan: **Eyn kurtz form das Pater noster zu vorsteen vnd zu bethen. fur dye Jungen kinder im Christenglauben. M. L. Getruckt zu leipßgk durch Wolffgãg Stockel: xix. iar.** 8:o. 10 blad. I uttrycket »originalupplagan» ligger väl, att Panzer år 1802 ansåg den vara en annan än 'Auslegung deutsch', som han förut anfört under 1518. Men hans uppgift i 'Entwurf' sid. 18, jämförd med sid. 9 ff., visar emellertid, att han 1791 trodde den sistnämnda skriften vara endast en annan upplaga af den ofvannämnda 'Auslegung deutsch'. Äfven Mönckeberg[2] meddelar titeln på en i hans ägo befintlig Augsburg-upplaga af 1520, 'Ein kurtze Form, daz Pater noster zu versteen vnd zu beten für die jungen kinder im christen glauben D. M. L. Augustiner', hvilken han anför såsom blott en annan upplaga af 'Auslegung deutsch'. Skillnaden i storlek mellan Luthers 'Auslegung deutsch' och Panzers exemplar gör det likväl mycket troligt, att vi här hafva en före 'Kurze Form' utgifven upplaga af den däri ingående utläggningen af Fader Vår.

Såsom ett bihang till sin 'Auslegung deutsch' utgaf Luther 1520 hos Melchior Lotter i Leipzig en liten skrift **Kurtz begreyffung vnnd ordenung aller vorgeschriben** (Bitten)[3], hvilken han sedan upptog i sin

[1] Jfr Panzers *Entwurf e. vollst. Gesch. d. deutsch. Bibelübersetzung Luthers*, 2:e Ausg., 1791, sidd. 536 o 18.

[2] Anf. arb., sid. 68.

[3] Aftryckt i Erl.uppl., 45, sid. 203 Titeln är hämtad från ett i Uppsala Univ. Bibl. förvaradt ex. af 'Auslegung deutsch', Leipzig, Lotter, 1520. 4:o.

Betbüchlein, och hvilken därur öfversattes i vår 'Undervisning', hvarom mera i det följande.

Ännu en liten utläggning af Fader Vår utkom 1520: **Ain kurtze vnd gute außlegung des hailigen vatter vnsers, für sich vnd hinder sich,** äfven den utgifven såsom bihang till 'Auslegung deutsch'[1].

Sina predikningar öfver de tio buden nedskref Luther själf på latin och tyska. Den latinska texten utgafs med Luthers samtycke 1518[2], och en öfversättning därifrån till tyska utkom 1520[3].

En annan, kortare skrift öfver de tio buden framträdde på latin 1518 under titel **Instructio pro confessione peccatorum abbrevianda, secundum Decalogum. Autore D. M. L. Anno M.D.XVIII**[4], samt senare på tyska i två i hufvudsak tämligen nära öfverensstämmande bearbetningar, af hvilka den ena, som har titeln[5] **Die zehen gepot gottes. mit einer kurtzen außlegung jrer erfullung vnd vbertretũg. von Doctor Martinus Luther Augustiner gemacht,** 4:o, 4 blad, står den nämnda 'Instructio' närmare, den andra åter enligt Irmischer[5] och Walch[6] är samma redaktion, som af Luther intogs i hans 'Kurze

---

[1] Erl.uppl., 45, sid. 208 ff.; Panzers *Entwurf*, sid. 11, n:o 4.

[2] *Decem Præcepta Wittẽbergẽsi predicata popvlo. Per. P. Martinvm Lvther Avgvstinianvm.* Wittenb. 1518.

[3] Köstlin, anf. arb., 1, sid. 123; Walchs uppl., 3, Vorrede § 7. Den latinska texten är utgifven i Jena-upplagan af Luthers latinska skrifter, 1 (1579), fol. 117 ff., den tyska i Walchs uppl., 3, sp. 1692 ff.

[4] Lat. Jena-uppl., I, fol 175 ff. — 'Kurze Unterweisung, wie man beichten soll' (Erl.uppl., 21, sid. 245) är en af annan person gjord bearbetning.

[5] Erl.uppl., 36, sid. 145

[6] Walchs uppl., 3, Vorrede § 8.

Form'. Den förra af dessa tyska redaktioner föres af Irmischer till 1519, af Walch till 1520, af båda med tvekan[1]; den senare förmodas af Walch vara den, som af v. d. Hardt[2] anföres under 1519. De delvis obestämda, delvis hvarandra motsägande uppgifterna om dessa båda tyska redaktioner har jag icke varit i tillfälle att kontrollera[3], och det synes mig knappast ådagalagdt, att den senare värkligen utkom som själfständig bok[4]. I alla händelser är sannolikt den latinska redaktionen den äldsta, och af de tyska är den förstnämnda otvifvelaktigt den äldre, enär den senare sist bland hvarje buds öfverträdelser har tillagt sådana, som saknas i den förstnämnda, under det att de under de olika buden först uppräknade öfverträdelserna med ett par undantag äro ordagrant lika.

Efter dessa kateketiska förarbeten utgaf Luther 1520 den betydelsefulla sammanfattning af de tre

---

[1] Den i *Luther-Bibliothek des Paulus-Museum der Stadt Worms* under n:o 56 upptagna upplagan tyckes vara den samma som den ofvan efter Erl.uppl. anförda; den anses i Luther-Bibl. vara tryckt 1520. Denna såväl som den sammastädes under n:o 53 anförda är af den förra redaktionen; jag har jämfört båda.

[2] *Antiqua literarum monumenta, Avtographa Lutheri aliorumque celebrium virorum,* 1, Braunschw. 1690, sid. 88.

[3] Jfr Erl.uppl., anf. st.; Walch, 3, Vorrede § 8; Köstlin, 1: 313.

[4] Panzer uppger väl i *Entwurf*, sid. 18, att han ägde en upplaga af 1520 af 'Kurze Forms' afdelning af buden »einzeln»; men hans uppgift förtjänar icke obetingad tilltro, enär han rörande Fader Vår tydligen misstagit sig i samma stycke. De båda ifrågavarande redaktionerna af buden äro hvarandra för öfrigt så lika, att en förväxling vid flyktigt påseende lätt är möjlig. T. o. m. Walch har gjort sig skyldig därtill (Th. 10, s. 182, noten).

första hufvudstyckena, som i sin grundåskådning var en förelöpare till hans odödliga skapelse katekesen, och hvilken för vår undersökning har det största intresset såsom utgörande utgångspunkten för hans Betbüchlein, nämligen:

Eyn kurcz form der zcehen gepott. D.M.L. Eyn kurcz form des Glaubens. Eyn kurcz form deß Vatter vnßers. ANNO, M, D, XX. I slutet: **Gedruckt czu Wittenbergk durch Johannem Grunenbergk nach Christ gepurt tausent funff hūdert vñ Zwenczigstem Jar.** 4:o. 14 blad[1].

v. Zezschwitz kallar denna skrift Luthers »grösster und entscheidendster Schritt vorwärts» i hans kateketiska författarskap. De kateketiska skrifter, som härefter utgåfvos af andra före Luthers katekes, voro alla mer eller mindre beroende af 'Kurze Form'. Rörande dess betydelse hänvisas till v. Zezschwitz *Katechetik*, 2: 1, sid. 265 ff.

Denna lilla skrift hann under två år utgå i ett ganska stort antal upplagor, innan Luther 1522 utgaf densamma med åtskilliga tillägg under titel[2]:

---

[1] Erl.-uppl., 22, sid. 1. Panzers *Entwurf*, sidd. 17 ff. och 536, och *Zusätze z. d. Ann.*, sid. 178 f.

[2] Titeln är hämtad från Panzers *Entwurf*, sid. 537, där denna upplaga uppgifves vara den första; jfr ib., sid 21; Erl. uppl., 65, sid. 266. — Huruvida »Gruenberg» är tryckfel hos Panzer eller i originalet, kan jag icke afgöra.

En af Bugenhagen till lågtyska 1521 öfversatt upplaga af 'Kurze Form' hade redan på titelbladet haft tillägget »Solck allernütteste vnd heilsamste Böckeschen solde billick ein jeglick Christ

Eyn bett buchlin Der zehen gepott. Des glawbens. Deß vater vnßers. Des Aue Marien. Vnnd ettlich verdeutschte Psalmen. D. Mar. Luthers. I slutet: Gedruckt zu Wittemberg durch Johann Gruenberg. M.D. xxii. 8:o. 40 blad (det sista tomt?).

Utom de i titeln nämnda tilläggen Ave Maria och 8 Davids psalmer (af hvilka endast ps. 50 — vår ps. 51 — tillhör de s. k. botpsalmerna) innehöll denna upplaga äfven episteln till Titus.

Luthers Betbüchlein[1] vann en sällsynt stor spridning. Den sista upplagan skall hafva utkommit 1610. Så vidt jag kunnat finna, ingå de tre första hufvudstyckena och Ave Maria såsom själfva grundstommen i dem alla, ehuru innehållet för öfrigt växlade rätt betydligt i olika upplagor, därigenom att en eller annan afdelning tillades eller utelämnades. Intill år 1526 — den tidsgräns som för denna undersökning är af särskildt intresse — uppträda i olika upplagor utom de nyss nämnda delarne följande: 'Dr. Caspar Güttels offen Beycht', Romarbrefvet med företal, brefven till Timoteus, Petri och Judas epistlar, Manasses bön, Galaterbrefvet, en betraktelse öfver Kristi lidande och död, om bikten, om sakramentet, en undervisning för anfäktelsens tid (»Tessaradecas consolatoria»), en förklaring af den rätta tron, ett

---

vor ein Bedeböck by sick dragen, vnde degelicks gebrucken». v. d. Hardt, anf. arb., 1, sid 126, och Möckeberg, anf. arb., sid. 70.

[1] Se Panzer, *Entwurf*, sid. 20 ff., 537 ff., och Mönckeberg, anf. arb., sid. 70 ff.

kort Fader Vår, i hvilket själen talar med Gud, »Eine christliche Vorbetrachtung, so man will beten das Vaterunser», en undervisning om en rätt kristlig bön med dess förhållanden, om bevistande af messan, om anfäktelsen i döden, om den kristliga friheten samt Mattheus kap. 5 och 6. Under de följande åren intill Luthers död utkommo dessutom ofta förändrade upplagor; efter hans död synes Betb. hafva förblifvit oförändrad.

Luthers närmaste afsikt med Betbüchlein torde hafva varit dels att tjäna som underlag för kristendomsundervisningen (hufvudsakligen i dess förra, ur 'Kurze Form' upptagna del)[1], dels och särskildt att uttränga de särdeles talrika katolska bön- och andaktsböcker, som voro i omlopp. Företalet är i det senare afseendet synnerligen upplysande. Han uttalar däri en skarp förkastelsedom öfver de »Betbüchlein, darinn so mancherlei Jammer von Beichten und Sündeerzählen, so unchristliche Narrheit in den Gebetlein zu Gott und seinen Heiligen, den Einfältigen eingetrieben ist, und dennoch mit Ablasz und rothem Titel hoch aufgeblasen, dazu künstliche Namen darauf geschrieben: Eines heiszt **Hortulus animæ**, das andre **Paradisus animæ**, und so fortan; dasz sie wohl würdig wären einer starken guten Reformation, oder gar vertilget wären. Welches Urtheil ich auch fälle über die Passional- oder Legenden-bücher, darinn auch viel Zusatz der Teufel eingeworfen hat». Tills han kunde åstadkomma en bättre bok, borde

[1] Se det ofvanföre, sid. VI, ur 'Deutsche Messe' anförda, hvilket afser de tre första hufvudstyckena.

man »diese einfältige christliche Form und Spiegel, die Sünden zu erkennen, und zu beten, vorhalten, nach den zehen Geboten und dem Vater Unser», och han uppmanar, att »Jedermann wolle sich der Brigittischen Gebete und aller andern, die mit Ablasz oder Zusagung ausgemalet sind, entwöhnen, und wiederum auf diesz gemeine, einfältige, christliche Gebet (Fader Vår) gewöhnen». De talrika, växlande tilläggen till själfva kärnan i Betbüchlein torde finna sin hufvudsakliga förklaring just i Luthers åstundan att ersätta de brukliga katolska bönböckerna, efter mönster af hvilka Betbüchlein utan tvifvel är sammanställd, vare sig Luther härvid mera omedvetet leddes af invanda föreställningar, eller han afsiktligt ville taga hänsyn till tidens smak och allmänhetens vana vid ett omväxlande innehåll i andaktsboken. Sådan var säkerligen också i någon mån anledningen till, att han däri upptog det med den katolska kulten så nära förbundna Ave Maria, visserligen utlagdt i protestantisk anda.

De upplagor, som för jämförelse stått till mitt förfogande, äro följande: Af Kurze Form har jag begagnat aftrycket i Erlangen-upplagan af Luthers Werke, B. 22, sid. 3 ff. (1:a orginalupplagan, Wittenberg, Johan Grünenberg, 1520)[1]. — Af Betbüchlein: en Augsburg-upplaga af 1522, tillhörig det store Kongelige Bibliothek i Köpenhamn (pergam.-ex.);

---

[1] Med denna öfverensstämmer till innehållet den i *Luther-Bibliothek des Paulus-Museum* under n:o 55 upptagna, af mig jämförda Augsburg-upplagan af 1520 (Erl. uppl. n:o 5), undantagandes endast att de fyra första budens öfverträdelser följa den förstnämnda af de båda ofvan (sid. XV) anförda tyska redaktionerna

en lågtysk Hamburg-upplaga af 1523, hvilken tillhör Uppsala Universitets Bibliotek[1]; en Jena-upplaga af 1524, tillhörig Kongl. Biblioteket i Berlin, och en Augsburg-upplaga af 1524, tillhörande Kongl. Biblioteket i München. Dessutom två danska öfversättningar af 1526 och 1531 samt en i Wittenberg-uppl. af Luthers skrifter Th. 6 (1559), fol. 103 ff., aftryckt odaterad Betb., hvars original icke kan vara tryckt tidigare än 1534, emedan i densamma förekommer 'Ein einfeltige weise zu beten, fur M. Peter Balbier', hvilken är författad nämnda år[2] och enligt Panzer[3] intogs i Betb. först 1538. Dessa upplagors titlar lyda så:

Ain betbůchlin | Der zehen gepott. | Des glaubens. | Des vatter vnsers. | Vnd des Aue Marien. | D. Martini Lutheri. | I slutet: **¶ Gedruckt ym zwey | vnd zweyntzigi= | sten Jar.** | [Augsburg, Hans Schönsperger.] Liten 8:o, 96 blad, däraf de 3 sista sidorna tomma. Utom det i titeln angifna innehåller denna upplaga 8 Davids psalmer, Episteln till Titus och »Doctor Casper Güttels offen Beycht».

Ein schone | beedebock. | dar veele nut= tes din/ | ghes (ßo de ander | syth negestuolgē |

---

[1] Den enda upplaga som — så vidt jag kunnat utröna — finnes i vårt land. Aminsons *Bibl. Templi Cathedr. Strengnes.*, sid. 416, upptar en Wittenberg-uppl. af 1545; detta exemplar torde hafva gått förloradt. Äfven i Tyskland äro upplagor af denna skrift mycket sällsynta.

[2] Köstlin, anf. arb., 2, sid. 305 f.

[3] *Entwurf*, sid. 32.

de vthwyseth) | inne is bogre | pen enem islikē Christen | minschen noedich | to weeten.| S M L | Gedruckt to Hamborgh | int Jar M D.xxiii. | Liten 8:o, tryckt i halfark, 88 blad. Innehåller: buden, tron, Fader Vår, ett kort Fader Vår i hvilket själen talar med Gud, Ave Maria, om en rätt kristlig bön, om bikten, om åhörande af mässan, om gående till sakramentet, de 8 psalmerna, Manasses bön, Episteln till Titus, Petri epistlar och en undervisning mot anfäktelse i döden.

Ein betbuch= | lein. | Der zehen gepot. | Des glawbens | Des vatter vnsers | Des aue Maria | Vnnd ettlicher vor= | teutschten Psalmē. | D. M. Luther. | Jhen. 1524. | 8:o, 40 blad. Innehåller utom det i titeln angifna: Judas epistel.

Ain bet= | büchlin | Vnd Leßbüchlin | Mar. Luther | Gemert vnd gebessert. | Wittenberg | M·D·XXIIII [sic!] | I slutet: Getruckt zů Augs= purg Durch | Hainrichen Steyner 1524 | 8:o, 148 blad. Innehåller: buden, tron, Fader Vår, Ave Maria, de 8 psalmerna, Romarbrefvet med dess företal, brefven till Timoteus och Titus, Petri och Judas bref samt betraktelsen öfver Kristi lidande och död.

En sannolikt 1523[1] tryckt upplaga öfversattes

[1] Paulus Eliæs original kan svårligen hafva varit tryckt senare än 1523. I sin den 15 juni 1526 daterade dedikation säger han nämligen, att det — om han mindes rätt — var på tredje året, sedan Luthers Betb. kom till Danmark, där den med stor hast och ifver utsåldes; till sist kom äfven honom ett exemplar till handa.

af Paulus Eliæ till danska och trycktes i Rostock[1] 1526 under titel:

Een Cristelig vnderwijßningh paa the thij Gudz budord, Then menige Cristen kirkis tro ock loffue. Wor herris bønn Pater noster, oc huore Jesu Christi død oc pijne schulle rettelige begaas oc tracteris.

Den är omtryckt af Secher[2]. Det faller genast i ögonen, att Ave Maria fattas, ehuru boken vill vara anti-luthersk. Det lider intet tvifvel, att Paulus Eliæ uteslutit en eller flere af sitt originals afdelningar. Hans upplaga är för öfrigt fritt och talangfullt öfversatt; af uteslutningar finner man icke många, ehuru han i företalet säger sig vilja »sckelne thet gode fraa thet onde»[3]. I framställningens gång följer han Luther helt och hållet. För vår 'Undervisning' erbjuder denna danska — utom i några öfverensstämmande enskilda uttryck[4] — intet annat af intresse än den

[1] Se Bruun, *Den danske Literatur til 1550*, 1, sid. 342.

[2] I *Povel Eliesens Danske Skrifter*, 1 (1855), sid. 1 ff.

[3] Se vidare om Paulus Eliæs öfversättning Engelstofts *Paulus Eliæ* i *Nyt historisk Tidsskrift*, 2 (1848), sid. 92 ff., och *Chr. Pedersens Danske Skrifter* utg. af Brandt, 4, 592 ff.

[4] T. ex. sid. 18, r. 20: »aff huilkom alt gott kommer», P. El. »som alth godt affkommer», Betb. »der do alles Gutis gebe»; sid. 19, r. 2: »fremmande gudhar», P. El. »andre oc fremmende», Betb. »andere», Vulgata »alienos»; sid. 20, r. 9: »fruktan», P. El. »redsle», saknas i Betb.; sid. 163, r. 8: »vptändes til ath tro», P. El. »thyn fromme troo sckal optendis», Betb. »die Zuversicht des Glaubens (wird) gestärkt».

här nedanföre, sid. XXXVI, påpekade öfverensstämmelsen samt den i ögonen fallande likheten i titeln[1].

Christiern Pedersen utgaf i Antverpen 1531 en öfversättning af Betbüchlein under titel **Den rette vey till Hiemmerigis Rige . . .**, omtryckt i 4:de delen af Brandts upplaga af Chr. Pedersens Danske Skrifter. Denna öfversättning innehåller buden, tron[2], 'Vorred' till den ofvan sid. XIII nämnda 'Auslegung deutsch des Vater unsers', Fader Vår, 'Kurzer Begriff' (se ofvan sid. XIV) samt Ave Maria. Hvilken tysk upplaga Chr. Pedersen begagnat, är icke kändt. Hans öfversättning är mycket fri. Ehuru den säkerligen icke står i något direkt förhållande till vår 'Undervisning', företer den dock några anmärkningsvärda öfverensstämmelser i uttrycket med densamma gentemot de andra af mig jämförda upplagorna, såsom t. ex. sid. 25, r. 14—16, sid. 109, r. 10 och sista raden.

Denna Luthers Betbüchlein är, såsom A. Chr. Bang i sin lärda festskrift[3] till den Svenska Kyrkan

---

[1] Huruvida Paulus Eliæ begagnat eller ens känt till den svenska 'Undervisningen', därom vågar jag icke hafva någon mening. Den senares författare åter kan på sin höjd hafva sett någon af de befintliga afskrifterna af Paulus Eliæs öfversättning (se sid. LXVI, not 2). Att ingendera är den andras original, är säkert. Möjligen hafva båda haft tyska original af någon mig obekant redaktion, därifrån titeln likväl icke torde vara hämtad.

[2] Midt i denna afdelning är inskjuten Urb. Rhegius 'Vorklarynge der twelff Artikel des Christliken louen'.

[3] *Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker.* 1. Univ. Program, Christiania 1893, sid. 91.

vid Jubelfesten 1893 redan har meddelat, 'Een nyttwgh wnderwijsnings' förebild. Att detta dock icke är förhållandet i den utsträckning, som Bangs ord synas innebära, skall längre fram utförligare framhållas. Först vilja vi underkasta bokens skilda delar ett närmare skärskådande.

De två första afdelningarna Om menniskiones ärligha scapelse och Om menniskiones fal äro, så vidt jag kunnat finna, alldeles självständiga; åtminstone förekomma de icke i någon upplaga af Betbüchlein, hvilket är så mycket mera förvånande, som de utgöra den logiska inledningen till de tre följande afdelningarna enligt den af Luther själf i 'Kurze Form' framställda uppfattningen af det inbördes förhållandet dem emellan[1]. En nära samtidig, sällsynt skrift af Gotschalck Kruse 'Van adams vnd unsem valle vnd wedder vperstandinghe', 1522 m. fl. upplagor, företer väl en och annan likhet, men har icke varit vår författares förebild[2]. Äfven under medeltiden var ämnet naturligtvis föremål för behandling, t. ex. af Gerson[3]. Huruvida författaren

---

[1] Se ofvan, sid. XI.

[2] Skriften har godhetsfullt varit mig tillsänd från Furstl. Stolbergska biblioteket i Wernigerode.

[3] *Opusculum tripartitum de preceptis decalogi, de confessione et de arte moriendi.* Dess första del är indelad i kapitel på följande sätt:

Cap. 1 affirmat mundum a deo fuisse creatum — Cap. 2 ostendit humanum genus propter primorum parentum transgressionem et peccatum multiplicem incurrisse miseriam. — Cap. 3 declarat qualiter a deo redempti fuerimus. — Cap. 4 manifestat quod deus nobis obseruandum precepit enumerans x precepta decalogi. — I kapp. 5—14 följa de tio buden. — Cap. 15 ostendit qualiter in his decem preceptis velut in mundo quodam speculo faciem

tagit de båda marginalhänvisningarna till Eusebii Chronicon och Josephi Antiquitates Judæorum å sid. 16 ur sin egen fatabur, kan jag icke afgöra.

Nästa afdelning handlar Om gudz lagh och bodh. Denna del är i väsentliga stycken hämtad ur Betbüchlein. Budens indelning är den traditionella, sådan den bibehölls af Luther: budet mot bilddyrkan, den reformerta kyrkans 2:a bud, ansågs innefattas i det första och är därför icke särskildt upptaget i katolska kyrkan och hos Luther, hvilka i stället låta 9:e och 10:e buden utgöra två, men i 'Undervisningen' liksom i Betbüchlein med gemensam förklaring. Texten följer Luthers formulering i Betbüchlein ordagrant med tre undantag: i 1:a budet har Betb. »andere Gotter», i det 2:a har den icke »Herrans»[1], och det 3:e är där så formuleradt: »Du sollt den feyertag heyligen». Vår text ansluter sig således på alla dessa ställen närmare till Exodus[2].

Från vår medeltid äga vi flere texter af de tio buden på svenska: Sv. medelt. Bib. arb., 1, sidd. 330 ff. och 459 f., samt i Själens tröst, sid. 535 och på flere ställen. I Cod. Ups. C. 50, fol. 156, finnas buden på svenska i förkortad form. Att buden icke ägde någon »textus receptus» på svenska under medeltiden, torde kunna slutas däraf, att alla dessa

conscientiarum nostrarum debemus inspicere; etc. — Det behöfver icke tilläggas, att Gersons utläggning är en annan än vår 'Undervisnings'.

[1] Finnes i den ofvan (sid. XV) nämnda Luthers tyska formulering, hvilken icke intogs i 'Kurze Form'. Erl.uppl., 36, sid. 147.

[2] De formuleringar, jag känner från medeltiden, öfverensstämma icke med Underv. i något af dessa afseenden.

formuleringar äro sinsemellan, ofta betydligt, divergerande. Tideboken 1525 har en rimmad framställning af budorden[1].

Luthers uppställning i 'Kurze Form'[2] och Betbüchlein är följande: 1) De tio budens textord, delade i två taflor, och hvarje bud (liksom ock hvarje tafla) föregånget af en kort sammanfattning af hvad det lärer; 2) »Kurzer Beschlusz der zehen Gebot»: det s. k. naturbudet »hvad I viljen, att människorna skola göra Eder, det gören I ock dem»; 3) »Die Ubertretung derselben». »Wider das erst», o. s. v., samt därpå de under medeltiden vanliga syndgruppernas hänförande till olika bud och till sist om den rätta kärleken såsom Lagens fullbordan; 4) »Die Erfullunge derselben». »Des ersten», o s. v.; samt 5) såsom afslutning en hänvisning på dubbelbudet om kärleken till Gud och nästan såsom Lagens innehåll. — Vår 'Undervisning' har redigerat om detta så, att hvarje bud behandlas helt och hållet i ett sammanhang: sammanfattningen af budets innehåll, dess textord, de stycken i hvilka det varder »retzlighan hollit» och de, i hvilka däremot »wardher brutit»[3]. Räkningen af buden inom hvardera taflan för sig följer Betb. i 1) här ofvan. Det s. k. naturbudet är flyttadt till slu-

[1] Klemmings upplaga, sid. lxxviij.

[2] Erl.uppl., 22, sid. 5 ff. Walchs uppl., 10, sid. 182 ff. Jfr v. Zezschwitz, anf. arb., 2: 1, sid. 332 ff.

[3] Samma uppställning af den å sid. XV nämnda tyska redaktionen förekommer i en skrift af Caspar Güttel 'Ein fast fruchtbar buchlein von Adams wercken, vnd Gottes genaden . . .' Leipzig, Lotter, 1518, 4:o. Se Weimar-uppl., 1, sid. 247 ff. Denna skrift innehåller för öfrigt intet gemensamt med vår Underv.

tet, sid. 36 f., och därpå följer afslutningen om kärleken till Gud och nästan.

Det inledande stycket i Underv. (sid. 17) återfinnes icke i Betb., men den i vår författares enkla och direkta framställningssätt annars icke förekommande, ännu hos Luther ej sällsynta, allegoriserande tolkningen i styckets slut torde vara hämtad från annat håll. Första budets inledning (sid. 18) är delvis ordagrant från Betb., sid. 19 åter finnes icke där; sidd. 20 och 21 äro bearbetade efter Betb. i något förkortad form: öfverträdelserna följa stycke efter stycke i samma ordning som där, men Betb. uppräknar några fler trolldomskonster än Underv. Så äro ock de följande budens inledningar, uppfyllelser och öfverträdelser delvis fritt, delvis ordagrant öfversatta ur Betbüchlein med jämförelsevis obetydliga ändringar; de uppräknade öfverträdelserna följa, på ett par omflyttningar när, i alldeles samma ordning som i Betb. Denna del af Underv. är således en tämligen lindrigt bearbetad öfversättning från Luther. Styckena »Uedh thetta bodhordit» å sid. 24 f. och »Först är merkiandes» å sid. 27 återfinnas icke i Betb., men de öfverensstämma med Luthers uttalanden på andra ställen.

De båda styckena å sidd. 35 och 36, hvilka närmast föregå och efterfölja budens rekapitulerade textord, äro en delvis ordagrann bearbetning af Luthers nyssnämnda »Kurzer Beschluss». Styckena »Ther före» och »Ytherligare», sid. 37—39, äro ock till stor del ordagranna bearbetningar af kärlekens dubbelbud, hvilket afslutar afdelningen om buden i Betb. Det följande, sid. 39—46, är utan tvifvel

självständigt tillagdt af vår författare; jag har åtminstone icke kunnat återfinna det annorstädes, om också tankegången naturligen är den samma, som vi finna i den tyska reformationsliteraturen. Frågan om de goda gärningarna är, såsom vi se, behandlad på rent lutherskt sätt; likaså sid. 115 ff. rättfärdiggörelsen genom tron — själfva grundtanken i reformationen.

Den följande afdelningen Om Troona är likaledes delvis hämtad ur Betbüchlein. Hvad texten beträffar, så har den, liksom den hufvudsakligen härmed öfverensstämmande formen i Olavus Postilla af 1530, behållit mycken likhet med den, som finnes i Tideboken af 1525[1]. Underv. och Postillan hafva t. ex. liksom Tideboken »lekamsens uppståndilse», Luther »des fleisches», hvilket uttryck som bekant var föremål för klander[2]. Anmärkningsvärdt är, att Tidebokens »j», Betb. »in», ändrats till »vpåå» (Jach troor vpåå), ehuru Luther i Betb. särskildt betonar »in» såsom den rätta prepositionen[3]. Denna afvikelse torde hafva berott på språkliga skäl[4], liksom ock »på» Guds Faders högra hand, motsvaradt i Tide-

---

[1] Klemmings upplaga, sid lxxviij.

[2] Cod. C. 27: »kiotsins».

[3] I sin lilla katekes 1529 öfvergår Luther till »an». På ett annat ställe berömmer han de Bömiska Brödernas katekes, som har »in», och som i fråga om tron på Maria säger, att man icke skall tro »in sie», utan »von ihr». Latinska symbolum har »in». Äfven symbolum i Cod. Ups. C 27 har »j», utom på ett ställe »a»; Cod. C 381: »a»; Birg. Andersdotters bönbok både »a» och »j».

[4] Vi finna nämligen äfven i »Een skön nyttugh vnderwisningh' »på», samt därstädes det i föregående not ur Böm. Br. kat. anförda stället öfversatt med »tro på» i motsats till »tro om«.

boken af »til», hos Luther af »zur»[1]. Then helgha »christeligha» kyrkio är från Luther; Tideboken har »almenneligha» (= katolska).

De af mig kända svenska medeltidstexterna af Symbolum äro nämnda å sid. X, not 5.

Till inledningen, sid. 46—59, har jag icke kunnat finna någon förebild. Det, som följer efter de 12 artiklarnes text till midt på sid. 61 »såsom Petrus giorde . . .», är en bearbetning af Betb.; det därpå följande till 1:a artikeln å sid. 63 återfinnes däremot icke där. Utläggningen af 1:a artikeln är en bearbetning eller fri öfversättning, i allmänhet icke ordagrann, i nära anslutning till Betb.; det samma är förhållandet med de öfriga artiklarnes utläggningar. Det förefaller, som om de vore gjorda ur minnet af en person, som kunde Betb. tämligen väl utantill. Artiklarnes traditionella numrering till 12 saknas i Betb.[2]; indelningen i artiklar stämmer icke häller fullt öfverens med densamma. »Amen» med dess förklaring är från Betb., ehuru icke ordagrant[3]. Sid. 70 »och thetta är summa summarum» till sidans slut saknas i Betb., så ock utläggningen af begreppet kyrka[4], sid. 75—83, samt »En kort summering aff thet före sagt är», sid. 83—90. I den lågtyska Hamburg-upplagan slutar Tron med 'Ene vorklaringe

---

[1] Se glossaret under *På*.

[2] I en del upplagor äro textorden utsatta framför hvarje stycke, men utan numrering.

[3] Jfr Erl.uppl., 21, sid. 225 »Von dem Wörtlin Amen»; äfven v. Zezschwitz, anf. arb., 2: 1, sid. 318.

[4] Påminner i några punkter om Luthers skrift 'Von dem Papstthum zu Rom' (Erl.uppl. 27).

des rechten gelouen'; väl är tankegången däri på ett ställe den samma som i Underv., men någon invärkan därifrån kan man åtminstone för öfrigt icke spåra.

Nästa afdelning Om bönen visar genast sin släktskap med Betb. genom det hvarje böns utläggning inledande »Meningen är thenna», Betb. »Die meynung (ist)». Utläggningarnas böneform är också hämtad därifrån. Texten i Fader Vår öfverensstämmer närmast med Betb.[1]. På fornsvenska finnes texten i de ofvan (sid. X, not 5) nämnda Uppsala-codices samt i Tideboken[2], hvilken företer åtskilliga olikheter mot 'Undervisningen'. 'Thet Nyia Testamentits' två texter, Matth. 6 och Luc. 11, afvika äfven, likaså i ett par punkter Messan 1531 och Messan 1548; Postillan 1530 öfverensstämmer i det aldra närmaste med Matth. 6[3].

'Undervisningens' inledning till hufvudstycket om bönen, sid. 90--96, återfinnes icke i Betb., men påminner i åtskilligt om Luthers 'Vorred' och 'Anfang' till hans ofvan (sid. XIII) nämnda 'Auslegung deutsch des Vater vnnser fuer dye einfeltigen leyen'. Utläggningen af invokationen har visserligen användt Betb., men är starkt bearbetad; den påminner också om den nyssnämnda 'Anfang'. Utläggningarna af bönerna äro bearbetningar eller efterbildningar af

---

[1] Afvikelser: »j himblom», Betb. »ym hymel», och »skuldh», Betb. »schulde».

[2] Klemmings upplaga, sid. 1.

[3] Då det förhåller sig på ett liknande sätt med dekalogen och symbolum, så framgår häraf, att våra tre första hufvudstycken i katekesen under reformationstiden ännu icke erhållit en fullt fixerad form.

Betb., icke rena öfversättningar, ehuru de ibland ordagrant följa förebilden; något är uteslutet, annat är tillagdt; ordningsföljden de olika styckena emellan är nästan alltid densamma. »Vårt dagliga bröd» uppfattas liksom i Betb. i meningen vår andliga spis.

Afslutningen om bönen, sid. 113—118, är tydligt påvärkad af en afdelning, som i Hamburg-upplagan af 1523 följer efter Ave Maria och har följande rubrik: 'Hyr na volghet eyn schone vnderrichtinge van dem rechten waraftigen vnde christliken gebeede vnde wat vmmestendicheit dar tho hörenn'. Den är indelad i fem »conditien efte vmmestendicheit» och upptager 11 sidor. Med vissa uteslutningar och tillägg är gången af det hela och stundom äfven enskilda ord och uttryck de samma. Den förekommer icke i denna form i någon af de andra af mig jämförda upplagorna af Betb., men hufvudsakligen samma innehåll återfinnes i den 'Sermon von dem Gebet', som i den i Wittenberg-upplagan af Luthers skrifter[1] intagna Betbüchlein föregår Vater Unser. Ett och annat däri påminner äfven om afslutningen 'Von dem Wörtlin Amen' i nämnda 'Auslegung deutsch'. Luthers ofvannämnda (sid. XV) lilla skrift från 1520 'Ain kurtze vnd gute auszlegung des hailigen vatter vnsers, für sich vnd hinder sich' tyckes också hafva föresväfvat författaren, å sid. 112 f. — Tankegången återfinnes delvis äfven i för-reformatoriska arbeten[2].

[1] Th. 6 (1559), fol. 109 f. Af Mönckeberg, anf. arb., sid. 73 f., att dömma, förekommer 'Sermon von dem Gebet' i Betb. först 1527.

[2] Se t. ex. Wellers *Altes aus allen Theilen der Geschichte*, 2 (1766), sid. 798 ff., 802 ff.

Vi hafva således funnit, att själfva utläggningarna af textorden till de tre första hufvudstyckena nära ansluta sig till Luthers Betbüchlein, att de troligen äro gjorda ur minnet, men med ett exemplar af densamma för ögonen såsom ledning för framställningens gång — och härpå tyder äfven det förhållandet, att styckenas början stundom företer större likhet än deras slut —, under det att de allmänna betraktelserna eller afhandlingarna öfver hvarje särskildt hufvudstycke äro vår författares egna tillägg, likväl så att såväl grundåskådningen som stundom enskilda uttryck igenkännas från den tyska reformationsliteraturen, exempelvis sidd. 57—58 och 60 jämförda med Urbanus Regius 'Vörrede' till 'Eyne vorklarynge der twelff Artikel des Christliken louen'.

Den därpå följande afdelningen En gudheligh åâtanke om förberörda böön fadher war är en öfversättning af den ofvan (sid. XIV) nämnda lilla skriften 'Kurtz begreyffung vnnd ordenung aller vorgeschriben' (Bitten)[1], hvilken är införd i Hamburg-upplagan af Betbüchlein[2] och äfven i 'Layen Biblia'[3].

[1] Erl. uppl., 45. sid. 203 ff.

[2] Med rubrik: 'Ein Pater noster gantz kort begrepen seer schone, darinne de sele reedet mitt gade, vnd wedderumme godt mit der sele'. — Den ingår äfven i Chr. Pedersens öfversättning.

[3] Om *Layen Biblia*, hvars första upplaga utkom 1524 eller senast i början af 1525, och hvilken äfven innehöll annat ur Betbüchlein, se v. Zezschwitz, anf. arb., 2: 1, sid. 320 (äfven 2: 2: 2, sid. 42), där äldre arbeten om denna bok anföras, samt Hartmann, anf. arb, sid. 10 ff., där en beskrifning på innehållet meddelas. Att ifrågavarande behandling af Fader Vår skulle vara egendomlig för 'Layen Biblia' — hvilket ännu v. Zezschwitz uppger —, är, såsom af ofvanstående framgår, ett misstag.

Ehuru vår öfversättning följer sitt original nästan ord för ord, är den dock utförd med en anmärkningsvärd frihet i valet af uttryck och vändningar.

Ave Maria är fritt behandladt efter Betb., hvars afdelning i fråga är lånad från en Luthers predikan på Marie Bebådelsedag[1].

Indelningen i paragrafer är den samma som i Betb., men i utläggningarna igenkänner man endast samma tankegång, och det egentligen blott i de tre sista. De två första styckena, sid. 127—129, finnas icke där, men stycket »Her aff är klart noogh» å sid. 129 är till sitt innehåll hämtadt därifrån. Det inledande stycket i Betb., hvilket framhåller, att man icke skall ställa sin tillförsikt till Maria, utan till Gud, att man skall prisa Gud för den nåd han bevisat henne, och henne endast genom Gud, är utelämnadt i Underv. Man kunde här misstänka fruktan för att angripa Maria-kulten, om icke Magnificat följde omedelbart efter, däri den rent protestantiska ståndpunkten är på det tydligaste framhållen. Ett annat Betb:s stycke är icke häller upptaget i Underv., däri »judar och papister» nämnas såsom de där förbanna Marias lifsfrukt genom att förbanna evangelium och tron.

Texten hafva vi på fornsvenska i Cod. Bildst. (sid. 893) utan tillägget »välsignad är din lifsfrukt». I Tideboken (sid. j) förekommer den i hufvudsakligen samma form som i Underv.; i Postillan är den oförändrad.

Magnificat förekommer, så vidt jag kunnat ut-

[1] Erl.uppl., 15, sid. 297 ff.; Köstlin, anf. arb., 1, sid. 611 f.

röna, icke i någon upplaga af Betbüchlein, men redan år 1521 hade Luther från Wartburg sändt sitt 'Magnificat Vorteutschet vnd auszgelegt' till trycket, och senare predikade han flere gånger öfver samma tema[1]. Utläggningen i Underv. är vår författares eget värk; den är till formen fullt oberoende af Luther, ehuru den är hållen i strängaste lutherska anda. Ja, författaren undviker till och med sådana om katolskt åskådningssätt vittnande uttryck, som ännu förekomma i Luthers första utläggning. Afslutningen, sid. 141—153, motsvarar delar, som hos Luther återfinnas hvar under sin rubrik. Texten är alldeles ordagrant hämtad från det först ett halft år senare tryckta 'Nyia Testamentit', Luc. 1, med det enda undantaget »frå slect och vthi slecter» (Nyia Test.: »frå slecte j slecte»)[2]. Indelningen i paragrafer är hufvudsakligen den traditionella, äfven af Luther upptagna.

Någon äldre svensk text af Magnificat än den i Tideboken[3] känner jag icke. Från den senare afviker den här föreliggande ganska mycket.

Een vnderwijsning huruledhes man skal haffwa ååminnilse wtaff wår herres pino och dödh framställdes af Luther i en långfredagspredikan 1519 och trycktes särskildt samma år i Leipzig hos Lotter med titel 'Eyn Sermon von der Betrachtung

---

[1] Erl.uppl., 45, sid. 211; 6, sidd. 299, 310, 326; 15, sidd. 403, 412. Köstlin, anf. arb., 1, sid. 477 f.; Panzer, *Entwurf*, sid. 37 ff.

[2] Sid. 148 i Underv.: slect effther slect. Afvikelsen kan ju bero på en senare ändring i Nyia Test.

[3] Klemmings upplaga, sid. xxiij.

des heyligen leydens Christi'[1]. Den intogs i Betb. redan 1523[2]. Till jämförelse hafva varit mig tillgängliga utom aftrycket i Erl.uppl. 11 den nämnda upplagan af 1519, en likaledes Kongl. Biblioteket i Köpenhamn tillhörig, odaterad (tydligen hos Schönsperger i Augsburg tryckt) upplaga, den ofvannämnda Augsburg-upplagan af Betbüchlein af 1524, Wittenberg-upplagan af Luthers skrifter (se ofvan sid. XXI) samt Paulus Eliæs och Chr. Pedersens danska öfversättningar (se ofvan sid. XXIII f.). De tyska upplagorna förete inga nämnvärda afvikelser utom de i noterna i Erl.uppl. anförda; med de båda danska öfversättningarna hvar för sig tyckes den svenska i enstaka uttryck öfverensstämma närmare än med den tyska texten, ehuru den i Erl.uppl. intagna i det hela är följd. En märklig öfverensstämmelse med Paulus Eliæ föreligger i berättelsen om S. Bernardus, sid. 155 f., hvilken återgifves på samma sätt hos honom och i Underv., men i alla de andra jämförda upplagorna är betydligt kortare[3]. Huruvida

[1] I Erl.uppl., 11, sid. 144, uppgifves den såsom »geschrieben im Jahr 1521.» Denna sedan ofta upprepade uppgifts oriktighet bevisas af den anförda, i det store Kongel. Bibliothek i Köpenhamn förvarade upplagan.

[2] Se Panzer, *Entwurf*, sidd. 26 och 29, där upplagor från 1523 med denna afdelning anföras. Mönckeberg, anf. arb., sid. 73, tyckes mena, att den intogs i Betb. först år 1524.

[3] Alldeles samma redaktion i tydligen ren afskrift från Paulus Eliæ förekommer i den danska öfversättningen Köpenhamn 1544 och sannolikt äfven i den danska öfversättningen (Magdeburg) 1531, om hvilken det icke lyckats mig att erhålla uppgift från Karen Brahes Bibliotek i Odense. (Bruun, anf. arb., 2, sidd. 27 och 270.)

den ena öfversättningen hämtat denna berättelse från den andra, eller båda tagit den från annat håll [1] (möjligtvis från någon tysk upplaga med denna redaktion?), kan jag icke afgöra. Vår öfversättning är i afseende på innehållet i det hela trogen, dock med några uteslutningar och med tillägg af de sista 12 raderna å sid. 166: »thet doch wäl ostraffelighit är . . .»; i formen är den ganska själfständig.

Ämnet var särdeles omtyckt i den katolska uppbyggelseliteraturen; det är t. ex. föremål för de s. k. Birgittas femton böner. Jfr nästa stycke.

De sju botpsalmerna upptogos aldrig i Luthers Betbüchlein; det är ofvanföre anmärkt, att af de åtta Davids psalmer, som ofta förekomma däri, endast en tillhör de s. k. botpsalmerna (den 4:e). I de katolska bönböckerna stodo de i högt anseende. I en lågtysk bönbok, tryckt i Lübeck af Gothan 1485, hvaraf ett exemplar förvaras i Stadtbibliothek i Lübeck, heter det (fol. ð. 5 v:o): »hvar och en människa må veta, att näst Pater noster, Ave Maria och betraktandet af Kristi bittra lidande finnas inga bättre böner på jorden än dessa psalmer» [2]. »Kan du icke få tid att läsa dem dagligen, så läs dem åtminstone tre gånger i veckan med ditt hjärtas andakt».

Det förefaller, som om de icke från början varit ämnade att ingå i vår 'Undervisning', ty i den bevarade 1:a upplagan af dennas 1:a ark förekomma

---

[1] I den hel. Bernhards skrifter har jag icke kunnat återfinna den; men jag anser dock icke osannolikt, att den finnes däri.

[2] Denna bönboks afdelning 'eyne sote dechtnisse van dem lidende Christi' är naturligtvis en helt och hållet annan än Luthers. Dess 'seuen Psalme' äro parafraserade. Boken har ingen titel.

de icke i innehållsförteckningen. Jfr i det följande sid. CIII. De måste i alla händelser hafva varit nedskrifna på svenska tidigare, ty på de veckor, som förflöto emellan de båda upplagornas tryckning, kan ett så pass betydande arbete svårligen hafva medhunnits.

Redan 1513 hade Luther börjat föreläsa öfver Psaltaren[1]; 1517 utgaf han 'Die Sieben puszpsalm mit deutscher auszlegung nach dem schrifftlichen synne', som 1525 följdes af en ny bearbetning[2]. Texten i den senare är hämtad från Luthers 'Psalter deutsch'[3] af år 1524, utläggningen åter är till en del den samma som 1517, delvis helt och hållet ny.

Den svenske författaren har lämnat ett till såväl text som utläggning självständigt arbete af icke ringa värde. Texten har han själf konstituerat efter rent filologisk metod. Det visar sig nämligen, att han begagnat icke blott Luthers texter af 1517 och 1524 utan äfven Bugenhagens[4] och Vulgata. Att han äfven användt Felix Pratensis latinska öfversättning af Psaltaren[5], synes mig mycket sannolikt; det är dock möjligt, att de ställen, som öfverensstämma med Felix gentemot andra öfversättningar, äro hämtade

---

[1] Köstlin, anf. arb., 1, sid. 110.

[2] Erl.uppl., 37, sid. 340 ff., där båda bearbetningarna meddelas.

[3] Erl uppl., 37, sid. 104 ff.

[4] *In librvm psalmorvm interpretatio, Vuittembergæ publice lecta*, hvars första upplaga utgafs i mars 1524. Jag har användt en Nürnberg-upplaga af samma år.

[5] *Psalmorvm liber, ad Hebraicam ueritatem diligentissime ad uerbum ferè tralatus, Felice Pratensi interprete.* Titeln är hämtad från den af mig begagnade upplagan, Basel 1524; 1:sta uppl. utgafs i Venedig 1515.

från Bugenhagen, som i sina förklaringar ägnar en särskild afdelning åt angifvandet af de läsarter hos Felix, hvilka afvika från hans egna. Någon för den svenska texten egen öfverensstämmelse med Reuchlins ordagranna öfversättning från hebreiskan har jag icke funnit [1]. Med ett par undantag i de två första psalmerna följer textens indelning i stycken Bugenhagen. Att vår öfversättare icke själf kunde hebreiska, kan man sluta af hans meddelande pä sid. 168, att han »mycket brukat dem, som uti hebreiska målet hafva förfarne varit» [2]. Uttrycket sid. 177 »som then hebreesche texten håller» bevisar i detta afseende ingenting; det är utan allt tvifvel taget från Luthers utläggning af 1517, som på samma ställe hänvisar till hebreiska textens lydelse.

Utläggningarna äro i det hela taget själfständiga, men det visar sig, att författaren användt Luthers utläggning af 1517 och i synnerhet Bugenhagen. Det är af vikt att konstatera, att jag på intet ställe funnit uttryck, som äro egendomliga för Luthers utläggning i upplagan af 1525 [3]. Då de icke få öfver-

---

[1] Jac. Faber Stapulensis 'Quincuplex Psalterium' och Aug. Justinianus 'Psalterium octaplum' har jag äfven jämfört, utan att finna något, som vår text behöfver hafva hämtat därifrån.

[2] Att icke häller Luther i början af sitt uppträdande var särdeles förtrogen med hebreiskan, är bekant. Se Köstlin, anf. arb., 1, sid. 115.

[3] Det enda vore uttrycket »Som han wille säya» öfverst å sid. 208. Luthers uppl. af 1525 börjar utläggningen af textens »iach är förtörkat som gräsz» med »Als sollte er sagen»; men denna vändning är allt för vanlig, för att något skulle kunna byggas därpå.

De icke sällsynta reminiscenserna från äldre glossatorer, så-

ensstämmelserna med denna i själfva texten kunna härleda sig från Luthers Psaltare af 1524, möter således harifrån intet hinder att förlägga tiden för författandet till sistnämnda år[1]. Stilen och framställningssättet utmärka sig genom sin nästan barnsliga enkelhet. Ehuru författaren var förtrogen med mycket djupsinnigare utläggningar, har han ej låtit förleda sig att bli lärd; allegoriserande tolkningar söker man förgäfves.

I Tideboken 1525 ingår en öfversättning af de sju botpsalmerna — den enda tidigare som jag känner —, hvilken är alldeles olik 'Undervisningens'. Gersons latinska 'Super septem salmos expositio' trycktes i Uppsala hos Griis 1515, hela Psaltaren hos densamme 1510.

Ofvanstående framställning gifver vid handen, att Luthers Betbüchlein varit vår författares förebild. Dock icke uteslutande, ty liksom Luthers mönster säkerligen var de katolska bön- och andaktsböckerna, så var detta utan allt tvifvel också till en viss grad förhållandet med vår författare. Vi hafva sett, att han upptagit tre afdelningar, som icke funnos i Betb., nämligen om människans ärliga skapelse och om hennes fall, Magnificat och de sju bot-

---

som Hugo Cardinalis, Nic. de Lyra (hos hvilka äfven kyrkofädernas tolkningar anföras), Jac. Faber Stapulensis, kunna härleda sig från Luther eller Bugenhagen.

[1] Luthers Psaltare, 250 sidor oktav, utgafs i åtminstone 3 upplagor 1524. Den första upplagan kan således icke vara tryckt mot slutet af året.

psalmerna[1]. Af dessa afdelningar äro de två senare mycket vanliga i den nämnda katolska literaturen; de ingå t. ex. både i 'Horæ beatæ Virginis' och i den s. k. Tideboken — båda tryckta i Uppsala föregående år — ehuru utan utläggningar. Man kan därföre på goda grunder antaga, att dylika böcker utöfvat något inflytande på författaren i fråga om valet af de afdelningar, af hvilka hans bok skulle sammanställas. I afseende på innehållets behandling har han däremot ingenting med dem gemensamt; den är i intet afseende specifikt katolsk.

Det vill synas, som om Bang tillerkände Betb. en alltför dominerande invärkan på 'Een nyttwgh wnderwijsning'. Han säger[2] om den senare: »Heller ikke dette skrift er noget originalt arbeide, men en paa sine steder fri og selvstændig, paa andre steder endog bogstavret gjengivelse af Luthers Bethbüchlein i redaktionen af 1524», d. v. s. att den svenske författaren endast återgifvit en upplaga af Betb., i vissa delar troget, i andra åter fritt och självständigt.

Härvid är först att märka, att tillvaron af någon upplaga af Betb. med samma sammansättning som

[1] År 1523 utgafs i Speier 'Ein Christenlich nützpar Betpüchlein...', hvilken ur Luthers Betb. upptagit afdelningen om tron. Den innehåller vidare, utom utdrag ur evangelierna och Pauli epistlar (i annan öfversättning än Septemberbibelns) m. m., en bearbetning af Luthers utläggning af 1517 af de sju botpsalmerna. Denna redaktion af botpsalmerna, som äfven är utgifven självständigt (Uppsala Univ. Bibl. äger en Erfurt-upplaga af 1524), erbjuder intet af intresse för vår Underv. Ofvannämnda 'Betpüchlein' omtrycktes i Augsburg 1524. Se Wellers *Repertorium typographicum*, 2359 och 2786.

[2] Anf. arb., sid. 91.

Underv. icke är uppvisad och säkerligen aldrig funnits, ja, att tre stora afdelningar i den senare, så vidt kändt är, öfverhufvudtaget icke förekommit i någon upplaga af den förra, under det att Underv. icke upptagit någon af de Nya Testamentets böcker, som Luther med sådan förkärlek offentliggjorde genom sin Betbüchlein. Vidare, att äfven afdelningar i Underv., som äro upptagna ur Betb., dels i allmänhet icke äro ordagranna öfversättningar, dels innehålla betydliga tillägg, till hvilka Betb. icke har någon motsvarighet, såsom förhållandet är med de inledande och afslutande afhandlingarna till de tre hufvudafdelningarna buden, tron och Fader Vår, liksom äfven Ave Maria är mycket självständigt behandladt. Det visar sig, att mer än hälften af boken är självständig i förhållande till Betb. Och att icke häller någon upplaga af denna funnits, däri de nämnda afdelningarna varit behandlade på samma sätt som i Underv., framgår med till visshet gränsande sannolikhet af den omständigheten, att alla de af mig jämförda upplagorna af Betb. — och ibland dem finnes äfven en från 1530-talet — äro sinsemellan mycket nära öfverensstämmande. De förekommande textolikheterna äro af en för vår fråga oväsentlig art och inskränka sig hufvudsakligen till enskilda uttryck eller satser; framställningens gång är däremot alldeles den samma i dem alla.

Men huru nära öfverensstämmande de olika upplagorna än äro, har den anställda jämförelsen dock kunnat gifva vid handen, att ingen af dem varit den, som begagnats af vår författare.

Icke häller har något annat utländskt arbete med samma innehåll, ännu mindre med samma titel, kunnat anträffas. Allt sökande efter ett sådant i den historiska teologiska literaturen och i bibliografier såväl som i in- och utländska bibliotek har varit fruktlöst; och det är all anledning att antaga, att ett sådant arbete, om det funnits, icke skulle hafva undgått de senaste århundradenas många, flitiga och lärda forskare på detta område. Hvad särskildt de sju botpsalmerna angår, så äro de, såsom vi sett, resultatet af en för sin tid allt erkännande värd själfständig forskning. Öfversättarens ord på sid. 168 kunna icke tolkas annorlunda, än att texten är hans egen. Om också denna afdelning af Underv. icke skulle hafva varit från början ämnad att ingå i densamma, så har det för boken i dess nuvarande sammansättning ingen betydelse.

Enligt mitt förmenande äro också stilen och framställningssättet kännetecknade af den flärdlösa enkelhet och lättfattlighet samt den fridsamhet, som utmärka de flesta af våra öfriga reformationsskrifter. Uttrycket i företalet »Ther före är thenne wnderwijsning gjordt och wthdraghen aff then helge scrifft» gör icke häller intryck af att vara skrifvet af en blott öfversättare. Af en sådan skulle man väntat ett tillägg »och utsatt på svensko», såsom vi finna det t. ex. i företalet till »Een liten ingong».

Det kan därföre på goda grunder anses som ett säkert resultat, att boken i sin föreliggande form är ett svenskt original, hvars förebild var Luthers Betbüchlein samt — i afseende på dess sammansättning — till en viss grad äfven de katolska bönböckerna,

och hvilket ur Betb. direkte öfversatt eller bearbetat väsentliga delar af sitt innehåll. Att äfven andra Luthers och de tyska reformatorernas skrifter begagnats af författaren, är likaledes i det föregående uppvisadt. Bangs uppfattning af Undervisningens förhållande till Betb. synes mig lättförklarlig. Hans intresse har förnämligast sträckt sig till de tre afdelningar, som ingå i katekesen såsom dess tre första hufvudstycken, och inom dessa i främsta rummet till själfva textorden och deras utläggningar; med afseende på dessa delar äga hans ord sin fulla tillämplighet.

Bang uppger vidare, att det är Betbüchlein i »redaktionen af 1524», som legat till grund för Underv. Det är att beklaga, att de grunder, på hvilka detta påstående stödjes, icke meddelats. Någon väsentlig förändring i »redaktionen af 1524» har jag mig icke bekant. Det är väl möjligt, att det året någon upplaga af Betb. uppträdde med en eller annan förut icke däri intagen afdelning, men de afdelningar, som Underv. har gemensamma med Betb., förekommo alla i den senare redan 1523. Hvad åter angår sådana ändringar af texten som kunna uppträda i Betb fr. o. m. 1524, så är det all anledning att antaga, att de äro så obetydliga, att man svårligen kan tala om någon ny »redaktion» af boken från det året. De båda af mig jämförda upplagorna af 1524 förete intet anmärkningsvärdt. Två nämnvärda förändringar i Betb:s text äro gjorda i början af 3:e och i slutet af 4:e budets öfverträdelser; båda äro följda af Underv., och båda uppträda redan i Hamburg-upplagan af 1523. Uteslutningar, som äro

gemensamma för Underv. och senare upplagor af Betb., kunna ingenting bevisa, ty vår författare har med så stor frihet behandlat sitt original, att han självständigt uteslutit många uttryck och hela stycken äfven ur sådana delar, som han i det hela ganska troget öfversatt, hvarpå jag i det föregående lämnat några exempel. Endast förekomsten i Underv. af sådana ställen, som uppträda i Betb. först det nämnda året, vore härutinnan bevisande. Någon betydelse kan därföre icke tillmätas den omständigheten, att Underv. i utläggningen af femte bönen saknar den bekanta passus om skärselden, som förekom i äldre upplagor af Betb., men hvilken Luther uteslöt därur 1524[1]. — Från år 1523 uppträder däremot Betb. i en ny, icke obetydligt utvidgad gestalt, hvad dess sammansättning angår[2]; men i fråga om de olika afdelningarnas behandling sträcka sig ändringarna icke utöfver enskilda uttryck eller satser. Att en upplaga af denna utvidgade form varit vår författares förebild, är påtagligt.

Den enda omständighet, som kunde gifva anledning till tvekan angående bokens egenskap af svenskt original, vore de hänvisningar till några i vårt land sannolikt mycket litet kända arbeten[3], hvilka före-

[1] Enligt Mönckeberg, anf. arb., sid. 73. Jfr Engelstofts uppsats om *Paulus Eliæ* i *Nyt historisk Tidsskrift*, 2 (1848), sid. 97, noten. — Skulle denna Möckebergs uppgift tillsammans med den ofvanföre (sid. XXXVI, not 2) såsom oriktig bevisade hafva ingifvit Bang tanken på en »redaktion af 1524» såsom Underv:s förebild?

[2] Redan under samma år med olika sammansättningar.

[3] I de från vår medeltid bevarade bokförteckningarna har jag icke återfunnit dem.

komma i marginalen, nämligen till Eusebii Chronicon och Josephi Antiquitates Judæorum å sid. 16 samt till Augustini Epistolæ å sid. 82. De kunde väl vara hämtade ur andra arbeten, utan att Underv. därföre behöfde vara öfversatt från dessa, men det är naturligtvis icke häller omöjligt, att vår författare själf kände till de ifrågavarande citaten, hvilket likväl vore bevis på en för sin tid i vårt land sällsynt lärdom. Förunderligt nog äro de i Betb. förekommande, jämförelsevis få hänvisningarna till bibelställen icke alltid upptagna i Underv., hvilken åter är ganska rikligt försedd med sådana, som icke finnas i Betb., och hvilka således måste antagas vara hämtade ur författarens eget lärdomsförråd.

I hvilket syfte skrefs 'Een nyttwgh wnderwijsning'? Vi hafva ofvanföre framhållit, att den anger sig själf som en lärobok. Den tjänade också ett annat ändamål, uppbyggelsebokens. Författaren var ju icke främmande för Luthers i företalet till Betb. uttalade afsikt med densamma[1]. Och i båda dessa egenskaper hade den naturligen äfven till uppgift att införa protestantismens dogmer och protestantismens åskådningssätt hos det svenska folket, att drifva protestantisk propaganda — den var en reformationsskrift, hvarom mera i det följande.

Angående författaren till denna mycket litet kända bok har mig veterligen ingen uttalat sig före

[1] Se ofvanföre, sid. XIX f.

Reuterdahl[1], som på grund af arbetets lugna ton är mera böjd att tänka på Laurentius Petri eller snarare Laurentius Andreæ (se noten) än på »den liflige» Olavus. Klemming[2] förmodar, att den sistnämnde författat boken. Mera bestämdt yttrar sig Schück[3] för samme författare. Häremot har Steffen[4] såsom sin åsikt uttalat, att 'Een nyttwgh wnderwijsning' »svårligen kan vara af Olavus Petri». Hans bevisföring lämnar dock det intrycket, att han i själfva värket bestämdt frånkänner Olavus författarskapet, under det att han är mera benägen att tillerkänna Laurentius Andreæ detsamma.

Tyngdpunkten af sin bevisning förlägger Steffen påtagligen till de resultat, som den rent språkliga undersökningen gifvit honom. Jag har i min inledning till 'Een skön nyttugh vnderwisningh'[5] i korthet framställt min mening om åtminstone de hittills framlagda språkliga kriteriernas otillräcklighet på grund af den tidens synnerligen skarpt framträdande godtycklighet i såväl formlära som ortografi. Reformatorerna och i främsta rummet Olavus Petri hafva visserligen inlagt odödliga förtjänster om vårt språk, men målet kunde af dem lika litet som af en Luther

[1] *Sw. kyrkans hist*, 4, sid. 276. — En randanmärkning af P. F. Aurivillius hand i Uppsala Univ. Bibl:s exemplar å sid. 220 hänvisar, liksom äfven Reuterdahl, till Laurentius Andreæ såsom den då allmänt antagne öfversättaren af 'Thet Nyia Testamentit'.

[2] *Ur en antecknares samlingar*, 1:a uppl., sid. 164 ff.

[3] *Svensk Literaturhistoria*, 1, sid. 229, samt *Öfwersättaren af Thet Nyia Testamentit af år 1526*, sid. 9.

[4] *Våra första reformationsskrifter och deras författare* i *Samlarens* extrahäfte för 1893 med anledning af Jubelfesten, sid. 18 ff.

[5] Sid. XXI, XXV f.

nås liksom genom ett trollslag[1]. Öfvergångstiden sträckte sig, såsom vi veta, långt utöfver deras dagar. Det är min afsikt att vid ett annat tillfälle utförligare behandla den nämnda frågan, men jag kan likväl icke underlåta att här framdraga ett exempel, som är hämtadt ur 'Een nyttwgh wnderwijsning' själf, emedan det står i nära sammanhang med ett annat af Steffen mot Olavus författarskap åberopadt skäl. Det rör återgifvandet af de tio budorden i denna 'Undervisning' och i 'Een lijten Postilla' af 1530, hvilken på sista bladet meddelar desamma i en text, som öfverensstämmer med 'Undervisningens', men som afviker från den å fol. 202 i Postillan meddelade.

Då det ligger vikt uppå, att Steffens mening i denna fråga blir fullständigt gendrifven, tillåter jag mig att ordagrant aftrycka sid. 26 i hans uppsats. Den lyder så:

"Då vi jämföra de här meddelade olika redaktionerna af de tio budorden, så finna vi det märkvärdiga förhållandet, att den som står på sista bladet i 1530 års postilla icke är Olavus' egen, sådan som han har den några få sidor förut, utan att den är väsentligen densamma som i 'Een nyttugh wnderwijsning', men vi se också det, att den icke är direkt afskrifven, utan att förändring har skett så att den ålderdomliga formen 'ecke' utbytts

[1] Om Olavus Petris värkliga språkbruk äga vi tyvärr endast ett autentiskt intyg, nämligen hans under åren 1524—29 skrifna 'Tenkiebock'. Steffen, som förmodligen användt endast de korta och mindre noggranna utdrag ur densamma, som Troil meddelat i 2:dra delen af sina 'Skrifter och handlingar', tillmäter i sin anförda afhandling (sid. 21) en allt för ringa betydelse åt detta af 265 folioblad bestående dokument. En granskning af detsamma ger vid handen, att Olavus språkbruk under dessa år värkligen i vissa afseenden förändrades. T. ex. haffde, lagde, sagde > hade, lade, sade; -ug (-og) > -ig; Pawal, Peder, Joan; m. m.

mot det tidsenligare 'icke', hvaremot formen 'skalt', som 1526 års redaktion endast har en gång. här är den talrikare förekommande. Olavus' egen redaktion har däremot konsekvent 'skal'. Hade nu Olavus velat återge 1526 års formulering sådan den fans i 'Een nyttugh wnderwijsning', så borde han antingen ha skrifvit af den fullständigt eller moderniserat dess språk fullständigt, men ingendera delen har skett. Ehuru redan det är oförklarligt, att han ej skulle följa sin egen i samma arbete gjorda formulering, så är det ännu underligare, om han skulle gjort den omtalade förändringen. Den enda resonliga mening jag kan få ur detta förhållande är den, att sista bladet i postillan af 1530 är tillagdt af någon annan och troligen då af samme man som författat 'Een nyttugh wnderwijsning', hvilken kunnat sin egen formulering utantill och i allt väsentligt återgifvit densamma sådan som den då förekommer. Om Olavus skulle återgifvit 1526 års formulering, hvilket i och för sig är otroligt, då han själf strax förut gifvit en annan, så borde han åtminstone följt sitt språkbruk. Nu veta vi, att bakom 1530 års postilla stå rikets prelater d. v. s. Laurentius Andreæ. Det är då ej otroligt, att det har kunnat vara han, som lagt till[1] detta sista

[1] Ehuru det naturligtvis icke kan vara Steffens mening, att bladet blifvit tillfogadt till Postillan, sedan det öfriga var färdigtryckt, vill jag dock för tydlighetens skull påpeka, att bladet tillhör bokens sista ark. Tillfogandet måste således hafva skett redan till manuskriptet.

Jag begagnar detta tillfälle att i korthet beröra Steffens not å sid. 20. Den tyckes säga: 'Undervisningens' författare vänder sig mot kättarne och ber Gud bevara sig för kätteri; den för kätteri anklagade Olavus kan således icke vara bokens författare. — För den händelse någon skulle däri finna ett dylikt argument mot Olavus, må påpekas, att ordet kättare på det åsyftade stället i 2:a budet är hämtadt från Luthers Betbüchlein, liksom Luther i sina öfriga skrifter mycket ofta vänder sig mot kättarne, till hvilkas tal hvarken han eller de andra reformatorerna räknade sig. De ansågo sig ju tvärtom renlärigare än andra. Äfven på det andra af Steffen anförda stället (i 1:a bönen, sid. 101) är ordet hämtadt från Betb., dessutom ock på sid. 72.

blad, och då skulle detta äfven peka åt det hållet, att han skulle hafva författat 'Een nyttugh wnderwijsning' . . ."

Till att börja med menas icke Laurentius Andreæ med »rikets prelater[1], som stå bakom 1530 års postilla». Det är alldeles obestridligt, att därmed förstås kyrkomötet i Örebro 1529, hvilket påbjöd obligatorisk predikan i första rummet. I den af Tegel[2] omtalade kallelsen till mötet användes just uttrycket »Kyrckiorners Prelater», och den Postillan bifogade 'Catechismus' är likaledes tillkommen på grund af samma mötes beslut. Om också Laurentius, som på ärkebiskopens vägnar presiderade vid mötet, utan all fråga intog en ledande ställning vid detsamma och äfven hade en stor andel i tanken på utgifvandet af en postilla, så förefinnes likväl icke den minsta anledning att antaga, att han på något som hälst sätt lagt hand vid utförandet. Det skall visa sig, att författaren i slutet af sin 'Catechismus' endast sammanfört på ett ställe de olika hufvudstyckenas textord i den form, i hvilken de lärdes utantill.

Steffen finner bevis för sin åsikt, att Postillans sista blad är tillagdt af annan hand, dels i budens formulering dels i språkformen.

Hvad först formuleringen[3] af buden å fol. 202 f. i Postillan angår, så är den ingalunda »Olavus

---

[1] I företalet till Postillan heter det, att »werdighe fädher kyrkiones prelater och formän her j riket haffua samtycht och beleffuat, at een lijten Postilla skulle göras . . .»

[2] *Gustaf I:s historia*, 1, sid. 216.

[3] Hufvudstyckenas texter hade visserligen icke ännu fått någon fullt stadgad formulering, såsom ofvanföre (sid. XXXI) är anmärkt. Men i detta fall äro afvikelserna så stora, att man måste tala om två alldeles skilda formuleringar, inom hvilka man dock icke behöfver taga hänsyn till mindre skiljaktigheter i uttrycket.

egen», utan den är ordagrant återgifven »eenfolleligha epter texten som Moses them bescriffuit haffuer» i Exodus 20[1], såsom Olavus själf anger, men med den inom katolska kyrkan vedertagna uteslutningen af förbudet mot bilddyrkan och ett par andra, likaledes vedertagna uteslutningar af sådant, som icke egentligen tillhör budens textord. Den i 'Undervisningen' åter förekommande är ju, såsom ofvanföre är visadt, ordagrant Luthers, blott med ett par närmare anslutningar i uttrycket till Exodus. Det må från pedagogisk synpunkt bedömas såsom olämpligt att i samma katekes ge två[2] formuleringar af en text, som skall läras utantill; Olavus har dock — liksom för öfrigt Luther — gjort detta, och han har själf dragit försorg om, att han icke skulle bli missförstådd, i det att han på förra stället omtalar, att han anför texten, sådan den förekommer i Exodus, för att förklara just den, under det att han på det senare tydligen har för afsikt att meddela densamma i den form, som »hwar och en kyrkioprest är plichtig til at lära sitt soknafolk»[3]. Och detta förklarar, hvarföre han just på det stället väljer 'Undervisningens' formulering: emedan det var den, som redan brukade inläras utantill, såsom bokens titel an-

[1] Ur Luthers öfversättning af det Gamla Testamentet. Jag har begagnat originalupplagan af år 1526.

[2] Eller om man så vill tre, — ty i 1:a budet äro hotelsen och löftet uteslutna på det ställe, där budets text återgifves framför sin förklaring (fol. 203).

[3] Detta uttryck förekommer ordagrant lika i öfverskriften till den ifrågavarande sista sidan i Postillan och i Olavus inledning till densamma, en omständighet som icke häller talar till förmån för Steffens hypotes.

ger. Reformatorerna hade ju genom 'Een nyttwgh wnderwijsning' infört den formuleringen i närmaste anslutning till Luther. Och om vi för ett ögonblick med Steffen antaga, att Laurentius på Postillans sista blad följt »sin egen», i 'Undervisningen' gifna formulering af budorden — huru då, från Steffens synpunkt sedt, förklara, att han på samma blad i Symbolum och Fader Vår i vissa uttryck icke följer sin 'Undervisning' utan i stället Olavus i Postillan? I Postillans olika redaktioner af budorden ligger således alldeles ingen anledning att antaga två personers medvärkan.

Själfva förebilden till ett sådant sammanförande på ett ställe af de tre hufvudstyckenas texter i den form, hvari de skulle inläras, var för öfrigt nog Luther, som i början af sin stora katekes — efter mönster af hvilken Postillans 'Catechismus' är fritt utarbetad — gör detsamma, äfvenledes med uttrycklig förklaring, att de skulle läras utantill[1]. Och det är att observera, att, såsom nyss antydts, äfven Luther gjort sig skyldig till olika formuleringar af buden: icke blott den lilla och den stora katekesens texter afvika från hvarandra, utan äfven inom den senare själf äro buden delvis olika formulerade i början, där alla äro sammanförda, och senare, då hvarje buds text återgifves framför sin förklaring.

Hvad åter språkformen på Postillans sista blad angår, så anmärker Steffen, att den dels icke öfverensstämmer med 'Undervisningens', dels icke med Olavus (i Postillans 'Catechismus' använda?) språkbruk.

[1] Erl. uppl., 21, sid. 31 ff.

I förra fallet utgår Steffen dels från en, såsom vi strax skola se, oriktig statistik öfver språkformerna i budorden i Underv., dels från den tysta förutsättningen, att Olavus (emedan han icke författat Underv.) icke kunde dess formulering utantill. Ty om jag rätt förstår Steffens tankegång på den här ofvan aftryckta sidan, så resonnerar han så här: »Hade Olavus velat återge Undervisningens formulering, så borde han antingen hafva skrifvit af den fullständigt eller moderniserat dess språk fullständigt[1], men ingendera delen har skett». Upphofsmannen till Postillans sista blad åter har upptecknat Underv:s formulering ur minnet, eftersom han icke följt dess språkform. Följaktligen härleder sig nämnda sista blad icke från Olavus utan från »någon annan och troligen då från samme man som författat Underv., hvilken kunnat sin egen formulering utantill», och således har Olavus icke häller författat 'Undervisningen'. — Den åter, som författat Underv., kunde nedskrifva sin formulering ur minnet; Laurentius hade en viss andel i Postillan[2], han har således troligen — ur minnet[3] — tillagt dess sista blad, hvilket åter häntyder på, att han kanske författat Undervisningen, hvilket Steffen likväl »ej vill bestämdt påstå».

Från logisk synpunkt tarfva dessa slutledningar — som jag tror mig hafva analyserat fullt riktigt

[1] Nämligen till öfverensstämmelse med sitt språkbruk i Postillan — d. v. s. han borde uteslutande hafva användt formen »skal»?

[2] Hvilket nyss är vederlagdt.

[3] Ty annars hade ju äfven han varit bunden vid dess språkform.

och opartiskt — icke något närmare skärskådande, men förutsättningarna torde böra bemötas. Först må likväl påpekas, att Steffen själf tydligen känner sig långt mindre säker, då han formulerar sina slutsatser, än han tyckes göra under argumenteringens gång. Från hans ståndpunkt sedt kan dock knappast någon annan än Laurentius hafva författat Underv., och att detta också värkligen är hans öfvertygelse, framgår af hela hans bevisföring på det anförda och andra ställen[1], ehuru han icke tilltror sig att framställa denna öfvertygelse annat än i mycket sväfvande och förbehållsamma ordalag. Icke behöfver Steffen efter den sista anförda slutledningen tveka att uttala det. Han har naturligen icke ens tänkt sig, att någon annan än Laurentius skulle hafva skrifvit Postillans sista blad. Denne måste ju hafva gjort det ur minnet. Men då Olavus icke kunde Underv:s formulering utantill, så kunde väl ännu mindre — det medger säkert Steffen — Laurentius densamma, om han icke vore dess författare. Således måste han vara det.

Den förutsättningen, att Olavus — äfven om han ej författat Undervisningen — icke skulle kunnat dess formulering af buden utantill, synes mig vara orimlig. Undervisningen säger själf i titeln, att prästen var skyldig att lära sin menighet densamma. Olavus inpräglar hos prästerna i Postillans företal följande: »Jtem är thet stoorligha aff nödhenne at hwar

[1] Så s. 18 f., där han tydligen har den — visserligen icke uttryckligen formulerade — öfvertygelsen, att Underv. o. Nya Test. äro af samme person: det senares öfversättare anser han sig ju hafva bevisat vara Laurentius.

och en sokna prest läre sitt sokna folk tiyo gudz bodordh, Credo och Fadher wår, och them måå han läsa hwar helge dagh for folket epter predicanen, ath the kunna lära them rätt . . .» Sedan 1526 hade naturligtvis 'Undervisningen' användts för detta ändamål af alla lutherskt sinnade präster. Redan 1530 kunde således utan allt tvifvel en ganska stor del af svenska folket dess formulering utantill, och naturligtvis i främsta rummet Olavus, hvilken äfven på den grund icke kan antagas hafva varit okunnig om densamma, att det var den, som Luther gifvit i 'Kurze Form' och Betbüchlein, och hvilken Luther uttryckligen ville hafva lärd utantill. Det bör icke häller glömmas, att just dekalogen var det lärostycke, som sedan ett århundrade framför andra behärskat kristendomsundervisningen.

Hvad nu språkformen i Underv. beträffar, så är den blott till hälften riktigt relaterad af Steffen. Den af honom å sid 25 meddelade språkliga formen återger, på några för vår fråga alldeles oviktiga punkter när, riktigt de särskilda budens rubriker i Underv. (i denna upplaga sidd. 19—34). Men Steffen har förbisett, att sammanfattningen af buden på sid. 35 f. till språkformen icke öfverensstämmer med de nämnda rubrikerna; den har nämligen »skal» genomgående (liksom »Olavus egen redaktion») och »icke» på alla ställen utom ett »ecke», eller 4 gånger »icke» gentemot »ecke» i rubrikerna och 1 gång »ecke» gentemot »icke» i desamma[1], samt dessutom

[1] Underv. är således i fråga om »skal» — »skalt» modernare än Postillans sista blad, i fråga om »icke» — »ecke» åter tvärtom.

en mängd olikheter, som för närvarande icke intressera oss, däribland en liten syntaktisk förändring[1]. Alla måste vara ense om, att det vore på det högsta obefogadt att använda dessa förhållanden såsom argument för, att två personer här lagt hand vid den slutliga redigeringen. Undervisningens författare har således obestridligen låtit dessa inkonsekvenser komma sig till last[2]; hvarföre skulle han då icke hafva kunnat göra detsamma vid en förnyad afskrift?

Således, om vi också antaga, att Postillans sista blad är afskrifvet (icke ur minnet) från Underv., så utgöra språkolikheterna likväl icke det minsta hinder för antagandet, att afskrifvaren var Undervisningens författare. Rent och ordagrant aftryck medförde på den tiden visst icke öfverensstämmelse i språkformen. Man jämföre t. ex. de båda postillornas evangelietexter med 1526 års Nya Testamente, därifrån de äro ordagrant hämtade, samt det i det följande aftryckta fragmentet med motsvarande ark i denna upplaga[3]. Antaga vi åter, att afskriften gjorts ur minnet — och hvem tager fram katekesen för att afskrifva budorden? Åtminstone ingen präst — så hade den bristande öfverensstämmelsen i språkformen snarare bort förmå Steffen — med hans tro på konsekvens i språkbehandlingen — att frånkänna nedskrifvaren af Postillans sista blad författarskapet till Underv.

[1] »Thz» är uteslutet i sista bladets sista rad.

[2] Såvida nämligen den tryckta boken värkligen — såsom Steffen menar — troget återger författarens manuskript.

[3] Se äfven min inledning till 'Een skön nyttugh vnderwisningh', sid. xxv f.

Olikheterna mellan språkformen på sista bladet och i 'Catechismus' äro icke större än mellan det förra och Underv.[1], och dock har Steffen anfört den förstnämnda olikheten såsom ett skäl emot Olavus, under det att han förbigår den senare, förklarande att Underv. är »i allt väsentligt återgifven» på Postillans sista blad.

Skälet till den olika språkbehandlingen ligger helt enkelt och naturligt — och därtill med full visshet — däri, att synpunkten angående en enhetlig språkform ännu icke framträdt för hvarken den ene eller den andre.

Steffen har vidare anmärkt, att språkformen i buden på Postillans sista blad icke öfverensstämmer med Olavus språk i motsvarande del af 'Catechismus', såsom ett ytterligare skäl för sin åsikt, att Olavus icke är sista bladets upphofsman. Denne skulle, säger han, om han skrifvit sista bladet, hafva följt sin egen några blad förut använda språkform. Äfven här har Steffen emellertid lämnat en oriktig statistik. Han har nämligen aftryckt sammanfattningen af buden å fol. 202 f.[2], men icke tagit hänsyn till de på de följande sidorna hvar för sig upprepade budens texter. I dessa senare förekommer dock 2 gånger »skalt» gentemot» skal» i sammanfattningen[3].

[1] De äro tvärtom betydligt mindre, såsom framgår af min föregående och strax härefter följande utredning.

[2] Hotelsen och löftet efter 1:a budet har han uteslutit såsom oviktiga för den föreliggande språkliga frågan.

[3] Till tron och Fader Vår har Steffen icke tagit någon hänsyn. I dessa saknas dock icke afvikelser hvarken inom Underv. för sig eller inom Postillan för sig, ej häller om man jämför dem sinsemellan. Allt visar brist på enhet och stadga i språkformen.

Språkformen var således icke häller inom »Olavus egna formuleringar» konsekvent. Och för att nu uppgöra en riktig statistik öfver förekomsten af de ifrågavarande orden i budens texter — ehuru jag i detta afseende fäster lika liten vikt vid mitt resultat som vid Steffens —, så visar den, att sista bladet i båda afseendena i självfva värket står Catech. närmare, än det står Underv.

Undervisn.	har	17	skal,	1	skalt
Catechismus	»	16	»	2	»
Sista bl. Post.	»	4	»	5	»

Undervisn. har 11 icke, 5 ecke
Catechismus » genomg. icke
Sista bl. Post. » genomg. icke.

Med dessa fakta för ögonen och i betraktande af den, som vi sett, brokiga växlingen af »icke»-»ecke», »skal»-»skalt» på samma sida eller på några få sidor inom delar, som obestridligen äro af samma hand, samt i ordagranna aftryck, frågas: kan man tillmäta en sådan statistik någon bevisande giltighet? Bang säger i en not på det anförda stället om sista bladet i Postillan — utan tvifvel emot Steffens då redan tryckta, men ännu icke utgifna afhandling, ty påståendet i fråga har ingen annan än Steffen uttalat —: »At denne tilføielse skulde skrive sig fra en anden end Olaus Petri, vilde være et ligesaa ubevisligt som lidet rimeligt antagende». Jag tror mig hafva gifvit ovederläggliga skäl för min anslutning till det omdömet. Härmed är också sagdt, att det sista bladet i Po-

stillan icke har någon betydelse för frågan om författarskapet till 'Een nyttwgh wnderwijsning'[1].

Rörande Steffens språkliga skäl emot Olavus Petris författarskap till 'Een nyttwgh wnderwijsning' vill jag blott tillägga ett par ord. Jag har visserligen ännu icke varit i tillfälle att underkasta någon af reformationsskrifterna en grundlig språklig analys, men så mycket framgår dock enligt min mening såsom säkert redan ur det ofvan sagda tillsammans med det i inledningen till 'Een skön nyttugh vnderwisningh' anförda, att de af Steffen framlagda språkliga kriterierna icke äro tillräckliga såsom bevismedel för vare sig den enes eller den andres författarskap till skrifter från denna tid. Hade Steffen varit konsekvent, hade han ju bort frånkänna äfven Laurentius Andreæ både 'Thet Nyia Testamentit' och Undervisningarna, eftersom han själf meddelar, att äfven Laurentius språk »erbjuder väsentliga olikheter». Men för en sådan konsekvens, som har till resultat, att dessa tre böcker skulle kommit till, utan att hvarken Olavus eller Laurentius författat eller öfversatt någon af dem — för en sådan konsekvens måste en och hvar rygga tillbaka. — Och egendomligt nog

[1] Bang har på det anförda stället velat vindicera författarskapet till Underv. åt Olavus just på den grund, att Postillans sista blad har samma formulering af buden som densamma. Ehuru detta förhållande visserligen snarare talar för Olavus än emot honom, kan jag dock — såsom af det sagda framgår — icke tillerkänna detta argument någon betydelse.

Däremot anser jag, att förekomsten af det nämnda uttrycket »som sådant plichtoghe äre theras almogha ath lära» såväl i 'Undervisningens' titel som två gånger i Postillan är ett icke föraktligt sannolikhetsskäl för, att Olavus författat 'Undervisningen'.

låter Steffen å sid. 52 undfalla sig följande yttrande: »Jag tror emellertid, att det vore farligt att fästa någon synnerlig vikt vid dessa och dylika variationer», — i sammanhang hvarmed han meddelar ett mycket belysande exempel på inkonsekvens, hämtadt från sista sidan i 'Thet Nyia Testamentit'. Om jag rätt fattar Steffens mening, afser han på det anförda stället språkliga inkonsekvenser inom 'Thet Nyia Testamentit' självt. Men hvarföre skall man tillmäta variationerna större betydelse, då de visa sig inom två skrifter, än då de uppträda på samma sida eller inom olika afdelningar af en och samma skrift? — Min åsikt är således den, att ehuru den af Steffen framlagda språkliga statistiken synes häntyda på en viss konsekvent olikhet i språkformen emellan de skrifter, som bära Olavus namn, och dem, som icke göra det, så kan dock ingen afgörande betydelse tillerkännas detta förhållande, enär dels en analys af olika samtidiga upplagor af en och samma skrift kan gifva med Steffens analoga resultat, dels det samma visar sig vara förhållandet med olika delar af samma bok, dels ortografien och formläran i det hela voro allt för litet stadgade för att kunna tjäna som kriterier — åtminstone så vidt undersökningarna härom hittills sträckt sig —, dels sättarens godtycke allt för ofta kan bevisas hafva varit bestämmande[1], och dels ändtligen Olavus faktiskt förändrade sitt språkbruk.

Jag bör därefter vända mig mot de andra af Steffen mot Olavus antagna författareskap anförda

[1] Härpå lämnar min inledning till 'Een skön nyttugh vnderwisningh', sid. XXIV, ett af de talrika exempel, som jag kunde framdraga.

skälen. Jag har icke kunnat finna något af dem öfvertygande.

Tonen i denna bok är, säger Steffen, icke reformatorns; det reformatoriska är så föga framträdande, att det, som först och främst behöfver bevisas, är det, att vår 'Undervisning' är en reformationsskrift. Är det då sannolikt, att Olavus, som följande år utgaf sina båda häftiga stridsskrifter mot Peder Galle och Paulus Eliæ, 1526 kunnat skrifva en så mild och försonlig, så fullständigt opolemisk skrift som denna? — Härvid måste vi först se till, huru vi vilja definiera en reformationsskrift. Förstå vi med en sådan en skrift, som drager i härnad för vissa reformatoriska idéer, åsikter eller dogmer för att på polemiskt sätt göra dessa gällande, så måste vi frånkänna vår bok detta namn. Dess uppgift är på intet vis stridsskriftens; den är, såsom vi sett, en lärobok i kristendomens grundsanningar — en katekes —, afsedd att i dessa sanningar undervisa alla kristna människor och i synnerhet det på en mycket låg bildningsgrad stående lägre prästerskapet. Den är tillika en uppbyggelseskrift, som har att tala tröstens och fridens ord. Den vänder sig icke till de med lärdomens vapen rustade försvararne af en motsatt åsikt, utan till de »enfaldige». Det samma är förhållandet med Luthers Betb. Det är öfverflödigt att påminna därom, att Luthers 1529 första gången utgifna s. k. lilla katekes, till hvilken hans 'Kurze Form' och Betbüchlein i värkligheten, om också måhända icke enligt någon af Luther klart fattad plan, äro att betrakta såsom förarbeten, i sina första upplagor i själfva titeln vänder sig än till husfäderna,

som skola undervisa sitt husfolk, än till »die gemeine Pfarrherr vnd Prediger», eller därom, att han på mångfaldiga ställen i sina skrifter och bref säger om sina kateketiska arbeten, att de äro afsedda för »die einfältigen», »für die Laien und Kinder», »nicht für die Gelehrten», »pro rudibus paganis» o. s. v. — Innefatta vi åter under benämningen reformationsskrift hvarje af reformatorerna utgifven bok, som i reformatoriskt syfte och på evangelisk-luthersk grund behandlar religiösa ämnen, och i hvilken man sålunda förgäfves söker uttalanden, som stödja sig på specifikt katolska åskådningssätt, så är vår 'Undervisning' för visso en reformationsskrift. Det är sant, att de reformatoriska uttalandena äro »tama», fullkomligt opolemiska. Men de saknas, såsom vi sett, ingalunda. De äro utan allt tvifvel särskildt anlagda på att icke onödigtvis reta den okunniga och just därföre lätt uppviglade allmänheten. Såsom den svenska reformationens första skrift hade den till uppgift att bereda sinnena för den nya läran, icke att med våldsamma medel på en gång införa en ny sakernas ordning, liksom vår reformation ju i början alls icke går omstörtande till väga. Och en sådan varsamhet strider på intet sätt mot Olavus öfriga uppträdande, då han riktar sina ord till en större allmänhet. Mer än en gång se vi i hans skrifter, huru han låter hänsyn till »dem som ännu svage[1] äro» göra sig gällande. Ett annat är visserligen förhållandet, då han måttar förkrossande hugg mot stridslystna, med skolastikens lika skickligt som försåtligt förda vapen.

[1] Schwachgläubig.

rustade motståndare; då sjuder blodet äfven i hans ådror, då låter äfven han förleda sig att skatta åt sin tids hänsynslöshet i uttrycket. Icke häller kan förnekas, att han stundom använder skarpa och sårande ord, då han med ifver anfaller stora, hans religiösa känsla upprörande missbruk i kristenheten, såsom i skriften om klosterlefvernet. Det ligger ju i sakens egen natur, att den, som ställer sig i brechen, måste bruka vapnen med all sin kraft Men läsom andra, opolemiska skrifter, såsom t. ex. hans Postilla. Kan man läsa något fridfullare, mera rörande barnafromt, mera i vackraste mening populärt än dessa korta predikningar? Och dock förde som bekant reformationstidens predikanter icke alltid fridens språk. Hade Olavus haft naturlig benägenhet för att polemisera i sin predikan, icke hade han saknat stora föredömen därtill. Jag tror liksom Schück, att de båda stridsskrifterna mot Peder Galle och Paulus Eliæ förskaffat Olavus ett ganska oförtjänt rykte för stridslystnad. Omständigheternas makt framtvingade dem, och hvad särskildt skriften mot Peder Galle angår, så är den i det hela mycket hofsam. Jag har alltmera kommit till den öfvertygelsen, att den framställning, som Schück i sin literaturhistoria[1] lämnar af Olavus stil och literära uppträdande är fullkomligt sann och träffande. Hvarföre skulle han således icke hafva kunnat skrifva en »så mild och försonlig, så fullständigt opolemisk skrift som denna»? Han har senare obestridligen gjort det, och äfven Luther, som dock

---

[1] I, sid. 235 ff.

mycket ofta använder häftiga och åtminstone för vår tid sårande uttryck, hade visat sig kunna göra det. Att boken är en »reformationsskrift» behöfver för öfrigt intet annat bevis än det, att en af Luther skrifven bok var dess förebild såväl till sammansättning som till betydliga delar af innehållet och behandlingen, samt att Luther och andra reformatorer spåras äfven i sådana delar, som icke äro direkte hämtade från dem, t. ex. i botpsalmerna.

Steffen har vidare angående stilen förklarat sig hålla före, att boken är »relativt svagare i rent stilistiskt afseende» än Olavus andra skrifter. Jag har förut varit benägen för samma mening; men ju mer jag befattat mig med denna tids literatur, dess mer har jag, som sagdt, kommit till den öfvertygelsen, som jag nyss framställt [1], hvilken äfven gäller vår 'Undervisning'. Om olika uppfattning af en stil är det för öfrigt svårt att tvista på objektiva grunder. Och om nu så vore, att denna bok är stilistiskt svagare än Olavus senare arbeten, så behöfde det icke förvåna. Detta är hans första af trycket utgifna arbete; ingen föds mästare.

Steffen anför slutligen som ett skäl mot Olavus frånvaron af den hälsningsformel, med hvilken han ofta brukar inleda sina senare skrifter. Ehuru skälet icke häller af Steffen upptages såsom något i och för sig betydelsefullt sådant, må dock anmärkas, att såväl Nya Testamentet som Undervisningarna äro helt eller delvis öfversättningar och såsom sådana måhända icke ansågos böra förses med inledande ord, som, utgångna

---

[1] Jfr äfven sid. XL och XLIII.

från en blott öfversättares eller bearbetares penna, kunde betraktas såsom anspråksfulla, enär det ju egentligen var den värklige författaren, som genom dessa skrifter talade till allmänheten. Jag vill påminna om de ord, med hvilka Luther inleder företalet till sin öfversättning af Nya Testamentet: »Det vore väl rätt och tillbörligt, att denna bok utginge utan allt företal eller främmande namn, och förde allenast sitt eget namn och tal . . .» Först i sina båda stridsskrifter börjar Olavus — och där af mycket naturliga skäl — med en allokution. Det synes icke osannolikt, att han så kom att få smak för detta sedan hos honom rätt ofta förekommande slag af inledning, hvilket ju icke häller i tyska reformationsskrifter var ovanligt. Dessutom, hvem kan veta, hvilka skäl författaren kunde hafva att då ännu icke vilja aflägga sin anonymitet? Det förtjänar för öfrigt också att påpekas, att i båda Undervisningarna själfva de utförliga titlarne efter tyskt, äfven af Luther användt mönster hade att tjäna som ett slags företal, angifvande i korthet för hvem och till hvad boken var ämnad.

Och härmed tror jag mig hafva vederlagt alla de af Steffen emot Olavus författarskap till 'Een nyttwgh wnderwijsning' framlagda skälen.

Hvad åter angår Steffens större benägenhet att tillskrifva Laurentius Andreæ denna bok, så kan jag icke häller däri dela hans mening, lika litet som i det hufvudresultat, som är hans afhandlings egentliga mål, nämligen att 'Thet Nyia Testamentit' skulle vara öfversatt af Laurentius Andreæ, en fråga som här icke är platsen att upptaga till behandling. Utom det ofvan vederlagda stödet i Postillans olika

redaktioner af budorden söker Steffen ett annat i ett bekant bref af 1524 från Laurentius till Vadstena-munkarne, däri han uppmanar dem att, om de påträffade böcker, som innehölle en ny lära, Luthers eller någon annans, så borde de icke förkasta dem förr, än de med oförvilladt omdöme pröfvat dem, och om de funne dem innehålla falska läror, så borde de själfva skrifva böcker och vederlägga dem med Skriftens ord [1]. Detta visar, säger Steffen, »att Laurentius tänkte på och bekymrade sig om reformationsskrifters utgifvande och ville bereda väg för dem». Ja, visserligen. Men det bevisar icke, att Laurentius själf författade sådana. Olavus följande värksamhet hade med större skäl af Steffen kunnat framhållas såsom bevis för hans lågande intresse för folkets upplysande genom utgifna skrifter. Det är ofvanföre visadt, att 'Een nyttwgh wnderwijsning' är den första i Sverge tryckta reformationsskriften; att likväl tyska sådana voro i omlopp i landet, kan icke betviflas [2], liksom det icke är omöjligt, att äfven af våra reformatorer författade eller öfversatta sådana spredos i afskrifter, ehuru vi sakna kunskap därom. På redan i omlopp varande skrifter af detta slag syftar Laurentius påtagligen, icke på

---

[1] *Handlingar rör. Skand. hist.* 17, sid. 210.

[2] Se Schücks *Anteckningar om den älsta bokhandeln i Sverge*, sid. 44 ff. Jfr äfven uppsatsen om *Kejsarens mandata och Hertig Georgs bref till Luther* i *Samlaren* 12, samt Paulus Eliæs ofvan nämnda företal till öfversättningen af Betb, däri det heter, att hans öfversättning var »10 eller 12 ganghe wdscriffuen», innan han lät trycka den; han talar i samma företal om »the tydske bøger, ther hwer mand tha leste saare gierne».

sådana som möjligen kunde komma till stånd, och för hvilkas utgifvande af trycket icke ens förberedande åtgärder, så vidt kändt är, voro vidtagna. I alla händelser finnes intet, som anger, att Laurentius afsåg af honom själf skrifna böcker; i mina ögon snarare tvärtom.

Steffen påpekar vidare likheten emellan den nämnda uppmaningen att icke obesedt förkasta det nya och den, som förekommer i 'Undervisningen' [1]. En sådan låg enligt mitt förmenande under de förhandenvarande omständigheterna allt för nära till hands, för att någon slutsats därur skulle kunna dragas. Äfven i företalet till 'Thet Nyia Testamentit' [2] framställer för öfrigt »tolken» en likartad anhållan.

Jag har måhända alltför utförligt och vidlyftigt upptagit alla de af Steffen framlagda skälen mot Olavus och för Laurentius såsom författare till vår bok. Detta har skett dels af aktning för det myckna beaktansvärda och uppslagsgifvande, som jag anser hans afhandling innehålla, ehuru jag icke kan instämma i hans resultat, och för hvilket vi hafva all anledning att vara honom tacksamma, dels emedan det skall visa sig, att frågan om författarskapet till 'Een nyttwgh wnderwijsning' är af väsentlig betydelse för den ännu viktigare angående öfversättaren af 'Thet Nyia Testamentit'.

I en punkt har jag nämligen den glädjen att kunna helt ansluta mig till Steffen, blott att jag vill

---

[1] Denna upplaga, sid. 220.

[2] Min upplaga, sid. 8.

ännu bestämdare än han uttala det, att vår författare och 'Thet Nyia Testamentits' öfversättare måste vara samme person. Steffen har med full rätt ånyo fäst uppmärksamheten på den förres hänvisning till det förestående utgifvandet af Nya Testamentet.[1] För mig synes denna hänvisning icke kunna tolkas annorlunda än som ett löfte: jag kommer snart att göra Nya Testamentet tillgängligt för det svenska folket. Äfven den egendomliga, i äldre svenska icke uppvisade öfversättningen af evangelium med »anskri» (å sid. 49 två gånger) synes mig göra sannolikt, att författaren hämtat ordet från 'Thet Nyia Testamentit', där det förekommer på första sidan af Luthers företal, återgifvande dennes »geschrey». Hvad angår uttrycket Pauli bref »till the Römerske», hvilket förekommer i 'Undervisningen' några gånger, så kan med säkerhet antagas, att det var till finnandes i manuskriptet till 'Thet Nya Testamentit', ty en del exemplar hafva i öfverskriften till Romarbrefvet »till the Römerske», under det att detta i andra är ändradt till »the Romerska»[2], men därpå synes mig intet vara att bygga. Ehuru jag icke kan i lexika finna någon tysk form »römersch»[3], var den troligen likväl gängse i svenskan.

Jag vill tillägga ett par andra skäl, af hvilka det ena är ett mycket godt sådant, det andra enligt min mening bevisande. Vi veta numera, att öfversättaren af 'Thet Nyia Testamentit' gick till värket utrustad med stor filologisk kritik och känne-

[1] I denna upplaga sid. 220.
[2] Se min upplaga, sid. x.
[3] Se Glossaret.

dom om den erforderliga literaturen. Han öfversatte ingalunda någon på förhand antagen text, utan han jämförde »flere lärares lecturer» och valde som en god filolog den han pröfvade vara den bästa. Vi hafva i det föregående sett, att vår författare efter samma grundsatser konstituerade sin egen text till de sju botpsalmerna. Det skulle icke förvånat någon, om han nöjt sig med att helt enkelt ordagrant öfversätta någon viss sådan, då uppgiften var så jämförelsevis obemärkt som att öfversätta 7 Davids psalmer, hvilka skulle utgöra en rätt liten del af en större bok. Författarens motsatta tillvägagående ger därföre intyg om samma aktningsvärda samvetsgrannhet och samma goda, i vårt land då mycket sällsynta filologiska skolning, som äro utmärkande för Nya Testamentets öfversättare. Det intygar påtagligen, att författaren hade vana vid dylikt arbete, han måste hafva lagt hand vid Nya Testamentets, såsom vi skola finna, redan då långt framskridna öfversättning.

Det är redan ofvan meddeladt, att texten till Magnificat i Underv. är, på ett enda uttryck när, ordagrant den samma som i 'Thet Nyia Testamentit'. Detta bevisar, dels att öfversättningen af detta redan år 1525 — ty senare kan 'Een nyttwgh wnderwijsning' icke vara skrifven — hunnit åtminstone till Lucas Evangelium, och dels att författaren under arbetets gång hade öfversättningen hemma hos sig — d. v. s. det var hans öfversättning.

För öfrigt intyga åtskilliga citat här och där i 'Undervisningen', att dess författare var förtrogen med 'Thet Nyia Testamentits' text. De åsyftade ställena äro visserligen icke alldeles ordagrant häm-

tade därifrån, men de kunna svårligen tänkas hafva fått den formulering, de äga, oberoende af den år 1526 tryckta öfversättningen. Då jag i sammanhang med den senare kommer att behandla denna fråga utförligt, skall det visa sig, att Nya Testamentet, åtminstone till aldra största delen, var öfversatt på svenska redan år 1525. Här må det vara nog att såsom exempel nämna citaten från Petri 2:a Ep. å sid. 7, Rom. br. å sid. 14 (»sokka och änxlas»)[1], 1:a Kor. br. 4 å sid. 144 och från Gal. br. 6 å sid. 193.

Det å sid. LXVIII nämnda »anskri» är också utan tvifvel hämtadt från manuskriptet till 'Thet Nyia Testamentit'.

Man kunde göra den invändningen, att manuskriptet till Testamentsöfversättningen icke behöfde vara 'Undervisningens' författares eget, han kunde hafva lånat det af öfversättaren. Detta är i och för sig föga sannolikt. Det synes mig dessutom otänkbart, att författaren till 'Undervisningen' skulle slagit upp citat, på hvilkas formulering det icke låg någon som hälst vikt, i en annan persons handskrift, då han kunde taga dem ur på tyska och latin tryckta böcker, som han i alla händelser måste flitigt använda för citaten ur Gamla Testamentet.

---

[1] N. Test.: sockar och engslas; Luther: sehnet sich und engstet sich; Vulgata: ingemiscit et parturit; Erasmus: congemiscit simulque nobiscum parturit. Nya Testamentets text är här påtagligen en kontamination af Luther och Vulgata eller Erasmus; — öfverensstämmelsen mellan Underv. och N. T. måste således bero därpå, att den förra tagit texten från det senare.

Sedan vi nu funnit, att 'Thet Nyia Testamentit' och 'Een nyttwgh wnderwijsning' skänkts oss af samme person, må det tilläggas, att ett par uttryck i den senare skriften möjligen kunna häntyda därpå, att den samme äfven öfversatt 'Een skön nyttugh vnderwisningh'. I 'Een nyttwgh' framhålles på sid. 54, att då vi hafva kärleken, »är thz thå ey mögelighit ath wij skula kunna holla oss i fråå godha gerningar», hvilket påminner om uttrycket i 'Een skön nyttugh': »är omögelighit ath hon icke skall göra godha gerninga» [1]; i den förra, sid. 146, säges om Maria: »Såå schal man hedhra gudh j henne, och henne j gudhi», och i den senare [2] om helgonen: »ath man ärar gudh j them och them j gudhi». Det erkännes, att dessa båda citat i och för sig ingenting bevisa. Men den omständigheten, att det på titelbladet till 'Een skön nyttughs' tyska original anbragta citatet ur Esaias 40 äfven upptagits såsom afslutning i vår bok, synes mig bevisa, att dess författare åtminstone känt till det nämnda originalet i början af år 1526.

Vi komma ändtligen till den frågan, hvem författaren till 'Een nyttwgh wnderwijsning' var. Vi hafva i det föregående konstaterat, att inga öfvertygande skäl finnas hvarken för Laurentius eller emot Olavus, de enda personerna som gärna kunna komma i fråga [3]. Jag

---

[1] Min uppl., sid. 4-5.

[2] Min uppl., sid. 13.

[3] Om Laurentius Petri äga vi tyvärr ingen underrättelse från denna tid. Hans sällsynt flitiga författareverksamhet börjar, så vidt kändt är, först omkring ett årtionde senare. Man vore annars

kan icke här upptaga den med den föreliggande sammanhängande frågan om öfversättaren till 'Thet Nyia Testamentit'. Men oberoende af dennas lösning är det för mig bindande, att Olavus icke kan tänkas hafva varit en nästan overksam åskådare af den tidigare reformationens första och största literära arbeten. Denne Olavus, om hvilkens lärda sysselsättningar vi hafva underrättelser ända från Strengnästiden, om hvilken vi veta, att han såsom författare allt ifrån 1527 utöfvade en den aldra oförtrutnaste värksamhet och nästan ensam utförde reformationens literära uppgifter, är det antagligt, eller är det ens tänkbart, att han, den rastlöst värksamme, för reformationens sak lågande mannen, under åren 1524 till 1526 med korslagda händer åsett sina dels vida underlägsne, dels af riksens vårdande angelägenheter strängt i anspråk tagne medbröders viktigaste reformatoriska värf? För visso icke. Endast hans arbete på dessa båda värk kan ge en antaglig förklaring till hans tystnad under denna mellantid. Hans tjänst såsom Stockholms stads secretarius kunde ingalunda fylla hans tid eller tillfredsställa hans värksamhetsbegär. Det visa de följande åren till fullo. Olavus Petri måste hafva författat 'Een nyttwgh wnderwijsning' och öfversatt 'Thet Nyia Testamentit'.

Den förtrogenhet med Bibeln, både Gamla och Nya Testamentet, hvilken författaren visar genom sina talrika hänvisningar, för också tanken på Olavus Petri.

---

icke obenägen att tro, att han på ett eller annat sätt varit Olavus behjälplig i dessa arbeten. Reuterdahl har, såsom vi ofvan sett, gissningsvis nämnt hans namn jämte Laurentius Andreæs.

Schück[1] har först framdragit en från Peder Swart[2] hämtad viktig upplysning, att Olavus i Strengnäs föreläste öfver Bibeln. Laur. Andreæ, som var en bland hans åhörare, var utan tvifvel sin lärare underlägsen i bibelkännedom. Då nu denna omständighet är ägnad att i hög grad stärka åsikten om Olavus såsom Nya Testamentets öfversättare, blir den äfven en viktig länk i kedjan af skäl för Olavus författarskap till 'Undervisningen'. Här må ock erinras om den ofvan, sid. LIX, noten, påpekade likheten mellan Underv. och Olavus Petris Postilla. Bang påpekar, att Ave Maria (visserligen utan utläggning) upptagits i Postillans 'Catechismus'. Att detta beror på invärkan af Underv., synes mig sannolikt, eftersom Ave Maria icke finnes i Luthers stora katekes, hvilken är mönstret för Olavus 'Catechismus'. Detta talar åtminstone snarare för än emot den åsikten, att Postillan och Underv. författats af samme person.

Och slutligen, hvarpå syftar väl Peder Swart i sin 1561 skrifna krönika[3], då han under 1525 omtalar, att Olavus kom till Stockholm, blef stadens sekreterare, predikade fliteliga och »Screff och några små böker ganske nyttige till vnderwijsning och ingong i Gudz ordz kennedom[4], Och lett gå vth på prent»? Är det möjligt att i de anförda orden icke se titlarne på Olavus böcker? Och om det med-

---

[1] *Olavus Petri*, Sthlm 1893, sid. 18.

[2] *Gustaf I:s krönika*, utg. af G. E. Klemming, sid. 92.

[3] Klemmings upplaga, sid. 96.

[4] Är utan allt tvifvel skrifvet med tanken på 'En liten ingong j then helga scrifft'.

gifves, att de syfta därpå, så kunna vi svårligen frånkänna Peder Swart, Olavus samtida, vittnesgillhet i detta stycke.

Själfva bokens titel bär också vittne om författarens förtrogenhet med tyska förhållanden. Den är nämligen med all säkerhet icke öfversatt från tyskan, utan gjord af författaren på egen hand; men hela dess stilisering är tydligt påvärkad af tyska förebilder, och det är första gången, som den i den samtidiga tyska literaturen så vanliga boktiteln 'Undervisning' förekommer på en svensk bok. Att Paulus Eliæs öfversättning bär samma namn, är redan påpekadt. Titlarnes olikhet för öfrigt — den danska ansluter sig närmare till Betbüchleins — låter förmoda, att båda oberoende af hvarandra valt det samma. Det är icke osannolikt, att vår författares närmaste mönster var 'Een skön nyttugh vnderwisninghs' tyska original.

På det exemplar af 'Een nyttwgh wnderwijsning', som äges af Skoklosters bibliotek, har en med boken ungefär samtidig hand öfverst på titelbladet skriffvit något, hvars första hälft är i det närmaste utplånad. Utplånandet har antagligen skett genom någon vätska i senare tid, hvilken strukits bort t. ex. med fingret och därvid tagit det skrifna med sig, eller också möjligen genom »suddning» omedelbart efter ditskrifvandet. Fullt tydligt läsbart är det därefter följande Ola^{v}9 Petri, däraf endast stafvelsen Ol är skadad. Huruvida denna anteckning innehållit någon upplysning angående författarskapet till boken, kan numera icke med bestämdhet afgöras. Er-

farna handskriftläsare hafva förgäfves försökt att dechiffrera anteckningens första del.

Hvad språket i 'Een nyttugh wnderwijsning' angår, så ingår det icke i min plan att här behandla detsamma. Att det företer en i vissa afseenden ålderdomligare, mindre nysvensk prägel än de senare reformationsskrifternas, i viss mån ännu famlar och trefvar sig fram, bör icke förvåna, då man besinnar, att denna skrift är den första, som reformatorerna utgåfvo af trycket. Och just denna synpunkt, att författaren för första gången försökte sig i tryck, synes mig vara väl värd att beaktas. Det lider enligt min uppfattning intet tvifvel, att själfva vanan vid offentligt uppträdande i och för sig kraftigt bidrog att förläna författaren ett allt säkrare och fastare steg på nysvenskans ännu obrutna mark, oafsedt det upparbetande af språkform och stil, hvilket åtföljer ett flitigt författande — framför allt då förhållandena voro sådana, att författaren måste vara sitt eget mönster. Själfva tryckeripersonalens uppöfvande i språket får icke häller lämnas ur räkningen. I början bestod densamma dessutom, åtminstone till stor del, af utländningar, som säkerligen icke utan svårighet kommo till rätta med ett svenskt manuskript. Att sättaren i många fall hade att upplösa af författaren använda förkortningar, är otvifvelaktigt, liksom han efter eget godtfinnande i sin sättning använde sådana, där raden det kräfde — allt synpunkter som här endast antydningsvis kunna framhållas.

Om vi å andra sidan jämföra vår 'Undervisnings' språk med språket i den året förut från ka-

tolsk sida i Uppsala tryckta Tideboken, så finna vi omedelbart, hvilken märklig vändpunkt i vår språkhistoria denna skrift betecknar. Med densamma uttogs på en gång ett så stort steg emot modersmålets återförande till sig själft, att den med full rätt bör anses som nysvenskans första tryckta minnesmärke.

'Een nyttwgh wnderwijsning' måste redan tidigt hafva blifvit en sällsynt bok; den utträngdes som lärobok af senare katekeser, blef så ansedd värdelös och råkade i förgätenhet. Notiserna om densamma i literaturen äro mycket sparsamma. Första gången nämnes den af Schefferus i 'Addenda' till 'Svecia literata', sid. 325. Han kände endast ett i slutet defekt exemplar, utan tvifvel det som tillhörde den bekante samlaren O. Sparrman, det samma som omtalas af Stiernman i hans handskrifna 'Bibliotheca Suiogothica', och hvilket ännu förvaras i Kongl. Biblioteket. Fant nämner i 'Supplementum III Annal. typogr.' — och efter honom Hammarsköld[1] — Uppsala Univ. Bibl:s ex.[2]. C. E. Aurivillius omtalar i sina handskrifna tillägg till Fants 'Annales' Skokloster-ex.; Reuterdahl och Klemming ägna boken rätt utförliga beskrifningar.

---

[1] *Förteckning på schole- och undervisnings-böcker*, sid. 202.

[2] Fant måste hafva sett ännu ett ex., eftersom han meddelar att riksvapnet finnes på titelbladets baksida (Uppsala-ex. saknar titelbladet), men egendomligt nog känner han likväl icke bokens titel. — Anjou tyckes icke hafva känt till den.

Angående vår 'Undervisnings' pris lämnar oss en anteckning af Jacobus Jonæ Gestricius[1] i Skokloster-ex. den upplysningen, att han köpt detsamma för 10 öre.

Endast två fullständiga ex. äro nu kända: i Kongl. Biblioteket och i Skoklosters bibliotek (det senare sammanbundet med 'Een skön nyttugh vnderwisningh'). Uppsala Univ. Bibl:s ex. saknar titelbladet samt bladen 𝔄ij, 𝔅, 𝔅 8 och 𝔒 8; det Sparrmanska ex. i Kongl. Bibl. saknar bladen ℭ 8, 𝔒, 𝔒 7, och 𝔒 8. Pastor Palmgren i Ekeberga äger ett ännu mera defekt ex. i ett samlingsband af tidiga reformationsskrifter; detta ex. saknar arken 𝔄 och 𝔅 samt bladen ℭ, ℭiij, 𝔉, 𝔑ij, 𝔒iij, 𝔒iiij, 𝔒v och 𝔒 8.

Det är redan nämndt, att vårt original är tryckt med den af Richolff från Uppsala medförda stilen[2], blott med den ändring att typerna å, ả, ỏ nygjorts för att ersätta aa, á och ó; af den gamla ả-typen (á) hafva några blifvit kvar i stilen och kommit till användning i Underv.[3]. Äfven de 3 lister, som om-

---

[1] Är förmodligen den Jacobus Jonæ, som i senare delen af 1500-talet var kyrkoherde i Östra Ryd (se 'Upsala Erkestifts herdaminne', 2, sid. 429). Möjligen kom boken från denne i Abraham Brahes ägo. Samma ex. har förut ägts af Benedictus Olaui, 'Läkere Bokens' bekante författare. 10 öre torde hafva motsvarat i köpvärde omkring 2 kronor och 50 öre i vårt mynt.

[2] Denna stil är af alldeles samma snitt som den ofvannämnda Jena-upplagans af 1524. Äfven Grünenberg i Wittenberg hade en nästan förvillande lik stil.

[3] Denna typ har påtagligen af misstag användts för a (accenten öfver a är mycket obetydlig, nästan som en punkt) och är därför i denna upplaga återgifven med a. Den förekommer på

gifva riksvapnet, hade förut tillhört Uppsala-tryckeriet (de förekomma på titelbladet till Tideboken); så ock rubrikstilen, de mindre initialerna, som börja hvarje afdelning, samt utan tvifvel alla de ornerade stora träsnittsinitialerna, ehuru af de här uppträdande endast I (sid. 59) förekommer förut. Det är likaledes ofvan påpekadt, att allt utom »matstilen» förekommer i tryckeriets produkter äfven efter Richolffs afresa; så ock att titelns 2:a och 3:e rader samt årtalets 2 första bokstäfver äro af tryckeriets nya stil.

Originalets många tryckfel finna en naturlig förklaring i den brådska, med hvilken dess tryckning bedrefs, och i de utländska sättarne. På de senares räkning får man måhända också skrifva de rent lågtyska former, som här och där möta oss, såsom t. ex. sid. 13: 22 oförst*e*ndugheethen, sid. 50: 9 och 189: 21 h*o*ra (lt. horen, höra), sid. 101: 2 h*i*ligha (lt. hillich). De nya typerna å, ả, ỏ torde också hafva gjort sitt till, ty på dem äro felen särdeles talrika; i många fall är det därföre också omöjligt att afgöra, huruvida en ovanlig form med en af dessa bokstäfver eller *a*, *o* är afsiktlig eller ett blott tryckfel, såsom t. ex. sid. 29: 7 och 174: 4 w*å*l (möjl. ty. wol?), sid. 29: 21 r*o*yer (jfr lt. rogen), sid. 44: 4

---

följande ställen: sid. 33, sista raden förakt*a*r; 57: 23 och 60: 7 *a*nda; 84: 19 ther*a*s; 100: 5 sam*a*n i St. (i de andra ex. rättadt); 121; 16 w*a*rda. — 192: 11 sk*e*meligha e med hake öfver från en annan stil i st. f. ẽ. – Ett S af en äldre antikva-stil förekommer sid. 112, sista raden, i *S*idhan och 184: 16 i *S*ynda. Ett annat S af P. Griis mindre stil sid. 195: 16 i *S*åå samt 2 ggr på fragmentets 2:a sida; från samma Griis stil härstamma också ett *J* sid. 27: 14 i *J*ntith samt de talrika r̃. Ett i Tideboken vanligt S uppträder sid. XCII, sista raden, i *S*olomon.

skr*o*plighet, sid. 47: 7 l*o*fftet (lt. lofte, löfte); jfr ofvan h*o*ra. Tryckfelsförteckningen i 'Thet Nyia Testamentit' har en särskild ursäkt för de fall, där det »flere stadz finnes förseedt warit besunnerligha medh the bokstaffuar å, á, ó».

Denna upplaga är ett bokstafstroget aftryck af originalet ord för ord, rad för rad, sida för sida, troget återgifvande detsammas abbreviationer och öfriga typografiska anordningar. Endast där uppenbara tryckfel synts föreligga har ändring vidtagits. Alla sådana ändringar äro här nedanför meddelade; endast de 64 fall, då en upp- och nedvänd bokstaf förekommer i originalet (i de ojämförligt flesta fall **n** och **u**), äro icke särskildt anmärkta; äfven då ord i originalet kommit i sär i två hälfter, eller två ord kommit hvarandra så nära, att de för ögat utgöra ett, har rättelse i otvetydiga fall företagits utan anmärkning.

De i bokens slut (sid. 221 f.) anmärkta tryckfelen äro i denna upplaga rättade; originalets tryckfelsförteckning har naturligen icke desto mindre här upptagits. Äfven den lämnar slående exempel på, huru föga man bekymrade sig om konsekvens i ortografien.

Hvad särskildt kommateringen angår, så har den i början af min upplaga ändrats i några få anmärkta fall; men då det visade sig, att ändringarna i detta afseende skulle hafva blifvit så talrika, att de skulle förlänat texten en annan prägel, beslöt jag mig för att i intet fall vidare ändra interpunktionen, icke ens då den enligt våra föreställningar vanställer satsen. I vissa fall synes man hafva haft

en viss benägenhet att kommatera ungefär på det nu i franskan brukliga sättet, t. ex. sid. 80: 12, 164: 6—7, 175: 14—15; i andra åter är ett komma af, som det tyckes, oförklarliga skäl satt så, att det skulle komma på sin efter våra anspråk rätta plats, om det flyttades ett eller ett par ord fram eller tillbaka, särskildt då ett af »och» föregånget koordineradt uttryck efterföljes af en bisats, t. ex. sid. 62: 17, 75: 18, 149: 4; jfr äfven t. ex. 73: 18, 81: 15, 83: 12, 182: 8. Komma användes ofta för större skiljetecken, punkt, kolon, semikolon. Jfr sid. 221, r. 14—17, där »dragh eller virgula» anbefalles framför »ny sensus». Radslut får icke sällan göra tjänst för skiljetecken. Ordens delande på två rader sker fullkomligt godtyckligt med eller utan användande af bindestreck, t. ex. emo|ot, betz|ta, be|tzta, dief|fwlen. Till grund för denna upplaga ligger Kongl. Bibliotekets fullständiga ex.; alla de andra hafva användts vid korrekturläsningen, i hvilken jag varit på ett synnerligen förtjänstfullt sätt biträdd af kand. Martin Skoglund. Pagineringen under texten är tillagd af mig.

I zinkotypi afbildade äro i denna upplaga titeln, riksvapnet-boktryckaremärket å dess baksida, de stora träsnittsinitialerna å sid. 4, 59 och LXXXIV[1] samt alla de mindre initialerna. För Richolffs boktryckaremärke å sid. 223 är använd en redan förut befintlig träsnitts-stock.

De i de bevarade exemplaren förekommande text-varianterna äro längre fram förtecknade. Sådana

[1] F å sid. LXXXIV förekommer mig veterligen icke i våra tryck på något annat ställe än i detta fragment. S på denna inlednings första sida är lånadt från boken 'om Sacramenten'.

företeelser äro i tryck från denna tid icke sällsynta[1]; de kunna icke förklaras på annat sätt, än att man under pågående tryckning fortfor med korrigeringen af de i prässen liggande formarna, allt efter som man — i den mån arken lämnade prässen — fann ett eller annat tryckfel.

Af 'Een nyttwgh wnderwijsnings' första ark finnes **ett äldre, hittills okändt tryck** bevaradt. Förlidet år hade jag den lyckan att i ett Skara Stifts- och lärovärks-bibliotek tillhörigt samlingsband[2] upptäcka detsamma. Det förvaras numera i Kongl. Biblioteket och består af 8 blad, däri inberäknadt titelbladet, som äfven i detta fragment utgör arkets första, med detsamma sammanhängande blad. Det är redan i det föregående (sid. III) anmärkt, att fragmentet är tryckt i Stockholm år 1526. Originalets titel är satt inom samma ram, som är afbildad å titelbladet till föreliggande upplaga (med den tudelande linien och skuggningen i skölden).

Såsom lämnande ett slående exempel på den absoluta likgiltighet, med hvilken man i det dåvarande kungliga boktryckeriet behandlade ortografi och formlära, kan jag icke neka mig att här med

[1] Jfr min upplaga af 'Thet Nyia Testamentit', I, sid. X.

[2] Boken var bunden i senare tid och innehöll utom fragmentet åtskilliga af Laurentius Petris skrifter från 1560- och 70-talen. Fragmentet satt sist i bandet.

diplomatisk noggrannhet[1] aftrycka fragmentet i dess helhet, till jämförelse med motsvarande del af den fullständiga, af mig ånyo utgifna upplagan.

[1] Således äfven aftryckande de uppenbara tryckfelen utan någon korrigering. Endast sidornas paginering är tillsatt af mig. De inom [ ] i marginalerna satta bokstäfverna eller siffrorna äro bortskurna i originalet. — Om på fragmentets 2:a sida, 2:a raden, står wthur eller tryckfelet wrhur, kan jag icke afgöra. Det samma är stundom förhållandet med a, o — á, ó, t. ex. á i hóghſátit sid. XCVI, r. 2.

Een nyttwgh

wnderwijſning wthwꝛ
ſcrifftēne om menniſ=
kienes fall/ och hwꝛw
ledhes gwdh hen=
ne wpꝛettedhe
ighen.

☞ M. D. XXvi.

Een nyttwg vnderwij-
sning wthwr scrifftēne om mēniskie-
nes fall / och hwrwledhes gudh
hēne wprettedhe j gheu.

Först förtålies här hwrw erligha och wål mēniskian skapath war.

Thr̄ nåst huruledhis hon försågh then årligheet och goodheet som hon j skapelsen fångit haffde.

Sedhan huru gudh genom Mosen gaff menniskienne sin lagh thr̄ hon sina ondzsko och syndh aff besinna skulle.

Sedhan förtelies gudz bodhordh som j sten tafflanar bescriffwen woro och vthtydhas j hwadh mottha the bliffwa hollen eller brwthen.

Sedhan om troona medh hulka mēniskian kōmer til thñ årligheet j ghen thr̄ hon j fråå fallin war.

Sedhan förtelies the xij. articlar j trona

j hwilka beslutes sååsom vthi en sũme me=
ste deels alth thz en Christen menniskia bör
ath troo / och wttydhes hwad j hwar arti=
chel beslutes / och j hwad motta thr̃ emoot
skeer.

Sedhan om bönen till gudh och wthleg
ges thñ bönen Christus oss lärde / som är
Pater noster och hwad thr̃ vthĩnan beslu=
tit är. Sedhan een wtlegning påå Aue ma.

Sedhan een wtlegning påå jomfru ma
ries loffsang som kallas Magnificat.

Ytterst een wnderwisnĩg huruledes man
skall haffua åmĩnelse vtaff wårs hr̃a pino
och dödh.

A ij

Efter alla christna mēni schior bekenna Jesum Christum för theras frelsare och åtherlösare är thēm allom nyttwgt besinna fråå huad the äre frälste och åthr̄löste / ath the måågho sedhan weta sin frelsare tack priјs och ära för theras salugheet / Thr̄ före är thēne wnderwisnīg giord och wthdraghen aff thn̄ helge scrifft / för theres skul som ecke haffwa än nw tilfälle hafft / ath sielffwe studera j scriffthenne thr̄ såådant och annath meer vpsökias motte / aff hwilka vnderwisnīg mā måå kūna förstöå medh fåå ordh / Förſt hwrw ärligha och wäl mē niskian war skapat / Thr̄ nest hwrwledhis hon thz skemleghan försååg j thz hon syndade emoot gudh / Sedhan hwrwledhis gudh vthaff sina barmhärtugheet haffwer henne vprettadh j ghen til thn̄ ärligheet thr̄ hon j fråå fallen war. Och wil j sāma taal mykit infalla / som är / om laghen / om troon om bönen och annō stycke som christnō mē niskiom ära nyttwgh ath veta.

·Om mēniskiones erli-
ga skapelse.

TIl thz första är aktandes ath Moses   Gene.1.
scriffwar j sijn första book ath när
gudh haffde skapat hīmel och iordh/och alt
thz j thm̄ är/tha sagde han/Wij viliom gö
ra mēniskiona til itt beläte som oss är lijkt/
som skal wara en herre öffwer fiskana j haf
weth/och öffwer foghlana vnder hēmelen
och öffwer diuren och öffwer heela Jorde
na/och öffwer alla madkar som krypa påå
Jordhñe Och gudh skoop mēniskiena sigh
til itt beläte til gudz beläte skoop han hēne/
man och qwīno skoop han thm̄.

Och gudh wälsighnadhe thm̄ och sadhe
Varer fructhsamblighe och föröker idhr̄/
och vpfyller Jordena/och låthr̄ henne wa-
ra idhr̄ wnderdånigha och warer herrar
öffwer fiskana j haffwet och öffwer fogh
lana vndhr̄ hēmelen och öffwer all diwr
som röres påå Jordhene.

Och gudh sadhe/Sy iach haffwer giff-
wit idher alla handa örther som båra fröö
påå heela Jordhenne/och alla handa fruct-
sambligh trä/och trä som haffwa såådh j

A iij

sigh/idhē til maat och allom diwrom påå jordhēna/och allom foghlō vndhē hēmelen och allom madhkom som lijff haffwa ath the skola åta alla handra gróna órthē Och thz skeedde såå/och gud såg påå alt thz han haffde giordt/och sy thz war alt gāscha got.

Tesse åra gudz oordh sagd genom Mosen j hulkom clarliga fórstondande år/huru årligha och wål/gudh skapadhe mēniskiona/såå ath han icke skapadhe henne effthē noghot creatwr vtan effthē sigh sielffwom til itt lijkt belåte óffwer the andra creaturē/thz en osåyelig vålgernīg war/j huilka gud haffwer lathit skina sina stoora goodheet/ath han som j sich sielff war all fulkomlig heet/och inthet giordes behooff war ey thē medh til fridz ath han haffde sielff all fulkō ligheet och goodheet/vthan han ville och haffwa thē medh/som han sååådana godheet bewisa kunde/then han och all creatwr bewijste/tha han thē skapadhe/ty thz år inghen ringa wålgerning/ath góra sååådana ådhela tingh aff thz som inthit war til fórēna/och iw ådhelare tinget år/iw stórre wålgernīg bewijste han thy/ath han thz skapadhe/aff hwilkit fólia moste/ath gudh be

wijste mēniſkione mykit ſtörre wålgerning ån the andra creaturen / effthē thz han ſkapadhe henne til ſitt belåte ſom honom war lijkt / thz han the andra creaturē icke giorde. Thē före når wij vilia beſinna hurudana menniſkian war ſcapath / moste wij tenkia til hurudana gudh år / effthē thz mēniſkian war ſcapath til itt belåte ſom honom varlijkt / Nu år thz jw allom vethēlighet noog / ath gudh år rettfårdug ſanferdug wijs cloch goodh och mildh / Ja han år ſielffwa rettfårdugheeten / ſamningen / wijſſheeten cloocheeten/goodheeten/och mildheeten ꝛc. War nw menniſkian ſcapath til gudz belåte / tha hafwer hon iw warith ſcapat rettfårdug/ſanfårdug/wijs/clook/good / och mild anners haffde hon ecke varith gudhi lijk.

Ath thetta år gudz belåte ſom mēniſkian war ſcapath effthē kan klarligha merkias aff ſante Paual mongeſtadz j hans epiſteler Thē han ſeghē ath wij ſkola förnyias j ghån til gudz belåte/ſom år j rettfårdugheet helugheet / och ſamning / widh thz ſamma ſinnedh ſåghē och ſante pådhē j ſin andre epiſtel / ath oſſ dyra och allerförſta löfte giff wen åra / genom huilka wij maagha deelak- Ephe.4. 2.Cor.3. Col.3. 2.Pet.1.

tughe wara aff gudz nature/sââ âr thz nw klart noogh ath gudz belâte j menniskione haffwer warith rettfârdugheet/wijsdom/clookheet/goodheet/mildheet/och annath sââdana/huilkit iw en âdhela scapnath wa rit haffwer. Nw effthř thz ath gudh âr all rettfârdugheet/samning/wijsheet ꝛc/âr klart noogh ath thñ rettfârdugheet samnĩg och annath sââdana som menniskian war scapat medh/haffde sitt wrsprungh aff gu dhi/Ja nâr man skal râtzligha vt tryckiat tha war gudh sielff medh sin helgha anda j heune/aff hulkom som aff enne râtta kâllo all goodheet vtflyter/Sââ war nw men-niskian fôr thñ skuldh rettfârdugh/sandfâr dugh/wijs/clook/goodh/mildh/ath gudh boodde j henne/och lâth sââdana skijna ge nom henne.

Her aff kan man nw merkia huru erli-ga och wâl mẽniskian war scapat/j thy ath gudh sielff boodde vthi henne och ath hon war hans belâte thz honom lijkt war/huil-kit henne war iw en stoor âra och hedher.

Offwer thetta war hẽne en stoor âra aff gudhi bewist/ath hon vart satt ôffwer the andra creaturen til en herra ôffwer thm̃/

som är fughlana j vädhret fiskana j vatnet / och diwren pää markena etc. Sää ath the all woro henne wnderdänigh / lydhugh och tienistaktugh / som sinom rätta herra / war och teßlikes the andra creaturē en stoor ära / ath gudh gaff thm̄ thz̄ til herra och regerare / som scapat war til gudz beläte / sää hadhe menniskian hedher aff creaturen för theres lydhna och tiänist skuldh / och creaturen haffde thz̄ hedher aff ath the en sää dana herra haffde.

Sää är och grāneligha merkiandes thz Solomō seghz̄ / ath gud haffwer all tingh scapath för sina skul thz är ath noghot schulle wara til / thz̄ han medh kunde bewijsa och kungöra sina goodheet / rättwijsa / och helig heet / Thz̄ före haffwer han och all creatwr sää scapath / ath thz ena skal wara thz andra til wilia och tiänist. Prouer.1[6].

Och när thz och sää skeer thå bewijsar gudh thy ena creaturena sina goodheet j genom thz andra / ath han thz sää scapat haffwer / Sää löper himmelen om kringh och skijn ecke sich sielffwom / vthan the andra creaturen til godo teslikes bär iordhz̄ löff och grääß / ecke sich sielffwo / vthan the an-

A v

dra creaturen til nytto / Såå är medh tråå
och annor creatwr / ath hwad the kunna el=
ler förmåå ath göra / thz är alt menniskione
och the andra creaturen till nytto och gagn
och såådana nytta och gagn komber aff gu
dhi genom thz ena creaturet til thz andra /
Thēfore skal gud haffwa loff och prijs för
såådana nytto och gagn / och ecke creaturen
ty ath thz är gudh som brukar creaturet till
sin goodheet som en embetzman brukar sin
reedhskap.

Och sååsom menniskian war satt the an=
dra creaturen til herra / såå wåro the och hē=
ne lydhaktugh til nytto och gagn / och war
hon thm̄ j ghen en nyttog och gagnlighen
herre / görandes thm̄ tienist / j thy / ath hon
brukadhe thm̄ rätt thē til the scapath woro /
ty thē haffwer itt tingh stoora ära vthåff
ath thz wardhē thē til brukat som thz är sca
pat och giordt til / Såå som clädhen är een
dels en ära ath man haffwer thm̄ påå sich
ty the äro thē til giord / och mathen och dry
cken en ära / ath man slecker sin hunger och
torst thē medh etc.

Nw effthē gudh all ting scapath haff=
Proue.16. wer för sina skuld som Solomon seghē / til

ath bewijsa sina goodheet / thz före haffwer
han och såå all creatwr scapat ath thz eena
skulle wara thy andro til tienist och godho
besynnerligha menniskione/och ath hon som
war begåffwat medh wijsdoom och clook=
heet / skulle medh sinne förnufft wara en her
re öffwer thm / och bruka thm thz til som
the scapat woro/och såå lege thz såå til gick
war itt ärligheet regimente j creaturen/såå
ath inthit aff thm sökte effthz sitt eeghet be
zta/vthan all wille wctha hwar annars be
zta och woro all gudhi theras scapare tieni
staktugh / och giorde thz han ville / j thy ath
the woro hono en lydugh redzskap/thz han
kunde bewijsa sina goodheet medh / och når
thz såå alt tilgick / woro all tingh ganscha
good som Moses scriffwar / Creaturen wo Gene.[1.]
ro all menniskione vndhzdånigh / och hon
war en herre öffwer thm och medh sinne
förnufft regeradhe thm til thz bezta / och
woro såå bådhe menniskian och the andra
creaturen alsamman sinom skapare lydug
och hörogh j itt ärlighet och wälskickat re=
gemet/thr eeghen nytta var plat vte stångd
och inthit rwm haffde / vthan thz gudh be=
wijste all sin creatwr sina ewigha goodheet

hwario effthē som thz begripa kunde / thē
honō loff och prijs affkomber / ath han såå
årligga vål all tingh scapat haffwer som
[Ps]al.144. Dauid seghē j psalmen / Herren år högmek
tugh och gantzska mykit år han wårdh ath
loffwas / och hans högmektogheet haffwer
ingehn ånda / j all tingh år han söthē och
hans milheet gåår offwer alla hans gernī=
gar / her aff år noogh clart huru erliga och
wål gudh haffde scapat menniskiona til sitt
belåte / och satt henne til en herra öffwer the
andra creaturen / och ath hon ecke döö skul=
le / om hon haffde bliffwit gudhi lydactig
thē vthöffwer satte gudh henne j Paradijs
j then ädhelefte och lustoghaste trååqårdh
som hon nogentijdh begåra motte / ath hon
honū bruka och göma skulle j huilkom hon
hadhe alla handa frucht sich til födha / alle=
nest war thē itt trää thz gudh förböd henne
ath hon ecke skulle åtha wthåff / och ladhe
hēne itt wijte wedh / ath når hon thē vthåff
ååthe skulle hon döö / och såå lenge hon
hölt sich in til gudh giffwandes akt påå thz
bodh han hēne giffwit hadhe stoodh thz alt
våll til medh henne.

Om menniskiones fal

MEn ormē thz är dieffwlen som war Johan.8.
en mandråpare aff begynnilsen / och
fadhē til lygnena som icke sielff bleff stondā
des j samningene / han affwundadhes thē
widh / och beswech menniskiona medh sine
lygnactughe tungo / och kom henne til ath
göra emoot gudz bodh / såå ath hon ååth
aff thz trää henne förbudhit war / och strax
wart guds belåthe henne j fråå vånth / såå
ath hon som tilförenna war råttfårdog / san
ferdug / wijs / och godh &c / wart sedhan orät
fårdug / lygacktug / owijs / och oond &c.

Ty effthē thz hon wende sigh j fråå gud
och thz han haffde hēne budhit / och til dief-
fwlen och hans rååd / wende och gudh sich
j fråå henne medh sin råttfårdugheet / wijs-
dom / goodheet / och annor stycke som hans
belåte til lydha / aff huilka strax fölia mo-
ste ath thē råtfårdugheeten / godheeten / och
wijsdomē vthgingo / gingo oråtfårdughee-
then / ondzskan / och oförstendugheethen in
ighen / och wart såå thz erlegha regementet
som gudh skickat hadhe emellan sin crea-
twr förhindrat och omwåndt / såå ath ther

eeghen nytta förra war vthestångd / och haf de intith rwm / thz kom hon j höghsätit / all creatwr till största skadha och förderff för ty när theres herre fick itt nidhzslagh fingo the och nidhzslagh medh honom / och
Roma.8. som sctũs Paulus seghz / äre nw kastadh vn dhz fååfengligheet och misbrukas aff men niskione emoot theras vilia / thz före sok= ka the och änxlas / ååstundandes ath wa= ra frij aff thñ tråldom the för mẽniskiones skuld vthi kompne åra.

Såå är thz nw intith vndrande ath thz welle och herradöme som mẽniskian haff de öffwer alla foghlar fiskar diwr och an= nor creatur / är nw wordit ganska litith / ty ath när gudh wende sich j fråå henne / wende och creaturen sich j fråå henne / och äre henne emoot medh theres scapare / O huilkit itt nidhzslagh haffwer menniskian här fått / huilkit ĩtt oondt bythe hafwer hon giordt / gudh medh sin goodheet är henne j fråå fallen / och dieffwlen medh sin ondzsko haffwer hon fått ighen / wijsdom och sam= ning haffwer hon bytt j owijsheet och lygn thz medh är hon och vt driffwen worden aff paradijs / och vthi tessa werldẽna / som

full är medh vedhẽmödho och bedröffwil=
ſe/ och thẽ hon motte til förẽna haffwa wa
rit dödhñ förvtan / är hon nw för ſynden=
nes ſkul dödhenom vndhẽkaſtadh / ty ath
ſyndennes lön är dodhen. Roma.6.

O Adam hwar är nw thz ärligha gudz
beläte ſom tw war ſkapath medh? hwar är
nw titt herradöme öfwer all creatur? hwar
är nw thñ luſtoghe ttägaardhen paradijs
ſom tw ſkulle bruka och göma? hafwer icke
tw alt thetta miſt för thina olydhno ſknld?
Och haffwer tw nw kömith oſſ alla j iem=
ber och wedhermödho medh tich / O huil=
kit gräſelighet nidherfall haffwe wij alle
fått för thina ſkul.

Såå är och ytherlighare märkiande ath
ſååſom gudh gick menniſkione aff ſinnet /
för thñ ondzſko ſkul ſom hon fick aff ſin oly
dhno / ath hon begynte förachta gudh ſåå
giek han och henne aff kendzſlo / ty thz kan
icke annars wara än ath thẽ gudh icke är /
ſom är liwſeth och ſamnīgen/thẽ moſte wa
ra mörker och lygn/men thñ j mörketh wã=
drar / han weeth icke hwart han gaar / och Johã.12.
lygnen förer honum påå en orätt vägh / thẽ
före gick thz och ſåå medh menniſkione/ath

[E]use. i cro. [J]ose anti. [li.] 1. Gen. 6. [Ge]ne.7.

hon wart daghom wårre aff thn onda fôr gifft dieffwlen haffde hēne ingiffwit / och stoodh såå öffwer tu tusende åår / till tess ath gudh ångradhe sich (som scrifften sååghr) ath han hafde noghē tijd giordt mēnis kiona / och effther thz han såågh ath ther wart ingehn båtring vpåå / vthan dagh fråå dagh werradhes / låth han gåå floodhena öffwer heela werldēna såå ath alt thz leffwādis war påå iordena förgiks / vndan taghandis the såå som wåro j archenom medh noe / thr gudh wille åthr förnya werldenna medh / och komma henne till ighen / ath sidhan motte bliffwa båtre folch ån til forenna war / men thn inbundna ondskan som menniskian hafde fått / stadde thz icke til / vthan gick hwar effther sitt sinne såå sidhan som förr / och togho sich affgudhar före / och öffwer gåffwo theras råtta gudh och skapare / noghra såå wudan taghandes / thr gudh giorde sina miskund medh och vplyste theras hierta ath the kenna kunde theras råtta gudh och skapare.

En jämförelse mellan detta fragment och den fullständiga upplagans 1:a ark visar, att ehuru innehållet fr. o. m. 4:e sidan är ordagrant det samma[1], olikheten i ortografi och formlära dock är så ofantligt stor, att man med häpnad måste fråga sig, huru tryckeriet gått till väga, för att alldeles samtidigt (inom loppet af 6 veckor) kunna återgifva samma manuskript[2] på två så olika sätt (oafsedt de afsiktliga ändringarna »samning» och troligen äfven »hulkom»). Huru man än ser saken, bevisar det med nödvändighet, att de nämnda faktorerna betraktades såsom fullständigt likgiltiga ting[3].

---

[1] Afvikelserna äro endast följande:

Sid. 4 r. 24 fragm. (A): annō
» 6 » 2 A: foghlō
» » » 12 och satte fattas i A.
» 7 » 25 A: allerförsta, tydligen tryckfel.
» 8 » 1 A: wara (B: warda)
» 9 » 17 A: helighhet
» 10 » 20 A: Ȣåå (S har blifvit upp- och nedvändt).
» 12 de två sista raderna (och motte ...) fattas i A.
» 14 r. 25 A: vt driffwen

Innehållsförteckningen har, som vi se, betydligt sammandragits i B, för att lämna rum åt det kungliga boktryckaremärket på titelns baksida utan någon rubbning i textens fortlöpande aftryckning sida för sida.

[2] Vare sig författarens manuskript eller — säkerligen — det tryckta arket begagnats att sätta efter, blir förhållandet det samma. — Den i ögonen fallande öfverensstämmelsen, att tryckfelet fötböd förekommer i båda, sid. 12 (XCIV): 19, är antagligen endast en tillfällighet; förväxling af r och t är vanlig.

[3] Den kanske mest i ögonen fallande olikheten mellan fragmentet (A) och den fullständigt bevarade upplagan (B) är det förras konsekventa »samning» (7 gånger) mot den senares »sanning». Här föreligger sannolikt ett af en lågtysk sättare oriktigt återgifvet

Att fragmentet (A) är äldre än den fullständigt bevarade upplagans (B) 1:a ark, framgår ovedersägligt dels af den senares utvidgade titel, dels af tillägget i densamma af de sju botpsalmerna (de saknas i innehållsförteckningen i A), dels af upptagandet af det kungliga boktryckaremärket[1] å titelbladets baksida.

Att A icke är ett blott korrektur till B visar sig genast fullkomligt klart och obestridligt. Vi hafva framför oss två olika sättningar af arkets alla sidor.

Är fragmentet en rest af en färdigtryckt upplaga, eller är det ett ark som kasserats och omtryckts? En egendomlig tillfällighet tillåter oss att med största sannolikhet, att icke säga visshet, antaga

---

ſāning i mskr. Han kände förmodligen icke ordet sanning, till följd hvaraf hans modersmåls »samninge» (samling, samfund o. s. v.) kanske föll honom i tankarne. (»Samningh» (= samfund) förekommer i Tidebokens Symb. apost. »helgha manna samningh».) — Några andra olikheter må påpekas: A omväxlande »menniskene(s)» och »menniskione(s)», B endast -o-; A 2 ggr »j hwadh mottha», B »j huad motto»; äfven för öfrigt A några gånger sv. subst. fem. obl. form på -a, B -o; A flere ggr »sigh», B »sich»; A några ggr adj. neutr. -lighet, B -lighit; A »honum» 2 ggr, B »honom»; A »trägaardhen», »gaar», B -å-; A »gåffwo», B »gaffwo». Sid. 4: A »måågho», B »mågha», A »giord», B »giordt», A »skemleghan» B »skemeligha»; sid. 6: A »jordhenna» B »iordhenne»; sid. 6 och 8: A »hulkom» B »huilkom», på andra ställen »huilkom» i båda, sid. LXXXIV: A »hulka»; i 2:a arket sid. 17 B »hulken»; sid. 8: A »sandfärdugh» B »sanferdug»; sid. 9: A »fughlana» B »foghlana»; sid. 13: A »erlegha» B »ärligha»; sid. 15, r. 23: A »mörketh» B »mörkret». Rent ortografiska olikheter öfverflöda. Förkortningstecken äro använda efter sättarens godtycke.

[1] Att A icke desto mindre värkligen är tryckt i det kungliga tryckeriet, är redan uppvisadt (sid. III).

det senare. Det är redan framhållet, att å-typen för första gången framträder i denna skrift, samt att ä-typen med ett e öfver a (å) här för första gången användes i Sverge. Det första försöket måtte icke hafva befunnits tillfredsställande, ty under tryckningens gång har man gjutit nya å- och ä-typer, som sedan uteslutande användts[1]. De nya och de gamla äro hvarandra så lika, att man knappast kan åtskilja dem, utan att hafva båda för ögonen på samma gång. Den yngre å-typen skiljer sig från den äldre endast däri, att cirkeln öfver a är rundare och mindre; cirkeln i den äldre typen har förmodligen befunnits för stor i förhållande till a. Den yngre ä-typen är något mindre hög upptill, hvarjämte i den äldre e-tecknet rätt ofta kommer onöjaktigt fram i trycket, hvilket väl föranledt dess kasserande. De äldre typerna af båda slagen äro uteslutande använda i A samt i den fullständiga upplagans ark 𝔅—𝔉. I 𝔊-arket uppträda de nya typerna och äro allenarådande på sidorna 2, 3, 6, 7, 10, 11, 14, 15, under det att de gamla äro uteslutande använda på sidorna 1, 4, 5, 8, 9, 12, 13, 16 i samma ark. Här äger således det svårförklarliga förhållandet rum, att arkets båda formar satts med hvar sin å- och ä-typ. Från och med arket ℌ äro de nya typerna ensamt använda (oafsedt att af de gamla en eller annan typ af förbiseende blifvit kvar

[1] Vi finna häri ett intressant bevis för, att äfven Richolff, liksom den tidens flesta boktryckare, tillika var stilgjutare, och att stilgjutning värkligen förekom i Stockholm. De första å-, ä-, ö-typerna kunde ju varit beställda utomlands, men den här ifrågavarande tidens knapphet kan omöjligen hafva tillåtit de senare å- och ä-typernas införskrifvande utifrån.

i stilen, hvilket oftare är fallet med ä än med å). Då nu i 1:a arket af B de nya å- och ä-typerna äro uteslutande begagnade, så följer däraf, att detta ark är tryckt senare än arken 𝔅—𝔊, d. v. s. det har efter all sannolikhet tryckts för att ersätta A, hvilket således måste antagas hafva blifvit makuleradt, sedan åtminstone hälften af boken redan var tryckt.

Men icke nog härmed; äfven arket 𝔊 måste af någon anledning hafva blifvit omtryckt: sättaren måste nämligen hafva begagnat tryck att sätta efter, ty på annat sätt kan de båda å- och ä-typernas fördelande jämnt på arkets båda formar icke förklaras[1]. Två sättare hafva tydligen satt hvar sin form ur hvar sin kast, hvilket icke låter sig göra efter manuskript, enär de i boken på hvarandra följande sidorna ju icke tillhöra samma form. — En annan möjlig förklaring vore likväl den, att den ena formen slagits sönder, sedan korrektur däraf blifvit afklappadt; efter detta korrektur skulle man då hafva satt om de 8 sidorna med användande af de nya å- och ä-typerna.

Det kunde möjligen invändas, att med ofvanstående dock icke är bevisadt, att icke två upplagor af hela boken värkligen varit tryckta. A samt arken 𝔅—𝔍 af B kunde vara resterna af den äldre upplagan, det öfriga af den yngre. Exempel på böcker finnas, sammansatta af dels äldre, dels om-

---

[1] En abstrakt möjlighet vore väl, att man af en nyck korrigerat bort de gamla typerna på alla ställen i den ena formen, men tryckfelet fåzarghat med det nya å på sid. 102, r. 13, gör ett sådant i och för sig osannolikt antagande orimligt.

tryckta ark[1], och en sådan sammanblandning kunde här hafva skett så mycket lättare, som båda upplagorna ju i den händelsen tryckts så godt som samtidigt. — En dylik invändning gendrifves dock af den omständigheten, att alla de bevarade exemplaren visa samma sammansättning, hvilket åter finner sin mycket naturliga förklaring på det angifna sättet, men knappast på något annat. De två å- och ä-typerna i 𝕮-arket kunna icke häller lätteligen förklaras under den förutsättningen, att en ny upplaga trycktes af hela boken.

Det är också i och för sig mindre sannolikt, att tryckeriet kunnat på högst 6 veckor prestera 2 fullständiga upplagor (den ena dock utan botpsalmerna)[2], tryckta med samma från landsortstryckeriet i Uppsala hämtade stil, hvilken knappast kan hafva varit för handen i tillräcklig mängd för att tillåta någon vidsträcktare sättning »i förråd». Som boken har helt igenom fortlöpande arksignatur, har den icke kunnat sättas och tryckas i två af hvarandra oberoende hälfter (hvilket kan hafva varit fallet med t. ex. 'Thet Nyia Testamentit').

Anledningen till 1:a arkets omtryckning är utan tvifvel att söka i önskan att utvidga titeln, anbringa riksvapnet-boktryckaremärket och tillägga botpsalmerna i innehållsförteckningen — kanske isynnerhet det sistnämnda, vare sig man först under arbetets tryckning beslutit sig för att låta botpsalmerna ingå

[1] Bland Keysers tryck (1600-talet) har jag funnit sådana.

[2] De båda upplagorna tillsammans skulle motsvara ungefär 12 ark af denna inlednings utseende, d. v. s. tryckeriet skulle hafva presterat omkring 8 sidor om dagen af detta slag.

såsom en del af boken, eller man från början uteglömt dem i innehållsförteckningen.

I alla händelser kan fragmentet icke vara ett blott prof-ark. Det måste hafva varit rentryckt och stilarne aflagda. I annat fall hade de åstundade ändringarna kunnat vidtagas medelst vanlig korrigering; endast innehållsförteckningen hade erfordrat ombrytning och delvis ny sättning. Förhållandet med å- och ä-typerna tillåter icke häller ett sådant antagande.

Det är onekligen förvånande, att ett makuleradt ark bevarats och rönt den hedern att minst ett halft århundrade fram i tiden bli inbundet tillsammans med fullständiga, då nya arbeten[1]. Sådant kasseradt tryck brukar naturligtvis bortkastas, och detta var med ännu större sannolikhet händelsen på en tid, från hvilken vi icke känna några samlare i våra dagars mening. För en hel och afslutad skrift kunde arket icke misstagas, eftersom innehållsförteckningen finnes däri. Jag antar därföre, att äfven exemplar med 1:a upplagan af 1:a arket utgått, och att vårt fragment tillhör ett sådant exemplar. Det synes vara en sannolik hypotes, att detsamma omkring 1580 blifvit inbundet tillsammans med andra skrifter, att detta band sedan förstörts (hvilket kunnat ske så mycket lättare, som det var en tjock bok), hvarvid

[1] Det yngsta arbetet i bandet var från 1570-talet. Vid den tiden kunna således de däri ingående böckerna hafva blifvit sammanbundna, fastän det nuvarande bandet icke torde vara äldre än från förra århundradet eller på sin höjd från 1600-talets slut.

dess sista del skattat åt förgängelsen[1], innan de fortfarande sammanhäftade skrifterna erhöllo ett nytt band.

Slutligen är det mig en kär plikt att uttala min vördsamma tacksamhet till de bibliotek, som medelst talrika boklån understödt mitt arbete, och i synnerhet till de många utländska institutioner, som icke tvekat att med utsökt beredvillighet hitsända sådana sällsynta och t. o. m. unika bokskatter, som varit behöfliga för min undersökning.

[1] Sådana exempel finnas otaliga. Närmast till hands ligger det ofvannämnda Pastor Palmgrens samlingsband af skrifter från 1520-talet. Vår 'Undervisning' sitter främst däri och har mist sina 2 första ark. Huruvida samma bands slut också är borta, är en svårlöst, men för Psalmboken af 1526 mycket viktig fråga.

Tillägg.

Till sid. XII ff. 'Eine christliche Vorbetrachtung, so man will beten das heilige Vaterunser, gezogen aus den Predigten Doctoris Martini Luther. Von dem würdigen Nicolao von Amsdorff in deutsch gebracht' af 1519, utgifven i Weimar-upplagan af 'Luthers Werke', 9, sid. 220 ff., har icke haft någon invärkan på 'Undervisningens' afdelning om bönen.

Till sid. XIII, not 2. Weimar-uppl., 2, sid. 74 f., uppvisar, att 'Auslegung deutsch' utkom 1519.

Till sid. XIV. Af 'Eyn kurtz form das Pater noster tzu vorsteen' har jag genom Paulus-Museums i Worms välvilja blifvit satt i tillfälle att se 2 upplagor, hvilka båda innehålla samma redaktion som den i 'Kurze Form' intagna; min på ifrågavarande sida gjorda slutsats är således riktig. Den ena af dessa upplagor är den af Mönckeberg, sid. 68, anförda Augsburg-uppl. af 1520; den andra är också af 1520, utan tryckort, med titel 'Das Pater noster für die kinder'. — Se äfven Weim.uppl., 6, sid. 9.

—— Enligt Weim.uppl., 2, sid. 79, hör 'Kurtz begreyffung' redan från början till 'Auslegung deutsch'. Så ock Köstlin i sin 4:e upplaga, 1, sid. 124 (annorlunda i den af mig först ensam tillgängliga 1:a uppl., 1, sid. 309). — I första orig.-uppl. har den titeln 'Kurtz begreiff und ordenung aller vorgeschrieben'.

Till sid. XV. Enligt Weim.uppl. är 'Kurtze vnd gute auszlegung' utgifven tillsammans med 'Auslegung deutsch' endast i Augsburg-eftertryck. Jfr ib., 6, sid. 20.

Till sid. XV f. Weim.uppl., 1, sid. 247 ff., påvisar, att 'Die zehen gepot gottes mit einer kurtzen auszlegung jrer erfullung vnd vbertretung' utkom redan 1518. Den latinska 'Instructio' af nämnda år anses där, sid. 257, vara en öfversättning af den tyska texten, hvilket jag dock af inre grunder anser osannolikt. Jfr ib., 2, sid. 57 och 6, sid. 154.

Det tyckes framgå af uttrycket på det först anförda stället, att den andra redaktionen, 'Eine kurtze Form der zehn Gebote', icke anses hafva utkommit såsom självständig skrift, innan den intogs i 'Kurze Form', i likhet med mitt antagande.

Till sid. XVIII. Herr Lic. Theol. Pastor G. Koffmane i Kunitz, hvilken i Weim.uppl. skall utgifva Betb., håller enligt benäget meddelande en annan Wittenberg-upplaga af 1522 af Betb., med samma innehåll som den af mig efter Panzer anförda, för den äldsta.

Herr Pastor Koffmane har tillika haft den vänligheten att meddela mig, att han anser mina framställda åsikter om en »redaktion af 1524» riktiga. Icke häller Herr Koffmane känner någon upplaga af Luthers Betb. med någon af de tre afdelningar, hvilkas förekomst däri jag har bestridt.

Till sid. XXX. Det kunde hafva anmärkts, att 'Ain sermon oder predig von der Christlichen kirchen, welches doch sey die hailig Cristlich kirch . . . Geprediget zu Ulm von B.[ruder] H. von Kettenbach 1522.', hvaraf Uppsala Univ. Bibl. äger ett ex., har flere likheter med vår Underv:s utläggning af begreppet kyrka, sid. 75—83. Denna predikan är dock allt igenom en häftig polemik mot den katolska

uppfattningen, hållen i ett särdeles drastiskt och delvis rent af skymfligt språk. K. var då ännu munk; han flydde samma år ur klostret, för att rädda lifvet undan sina medbröders raseri. — Citatet från Augustini epist. 157 finnes icke hos K.

Till sid. XXXV. Luthers 'Sermon von der Betrachtung des h. leydens christi' är utgifven i Weimar-uppl., 2, sid. 131 ff. Texten uppvisar intet nytt af intresse för vår öfversättning. Där anföras icke mindre än 24 upplagor af denna skrift ensam för sig.

Till sid. XLVI. Citatet från Cyprianus (ur den C. tillskrifna skriften Expositio in symb. apost) å sid. 57 är utan tvifvel hämtadt från det å sid. XXXIII anf. stället hos Urb. Regius.

Till sid. LXXX. I 24:e raden står: 4, läs: 4 (och LXXXVI).

Den nedslående underrättelsen har ingått, att det i det föregående nämnda Pastor L. F. Palmgren i Ekeberga tillhöriga samlingsbandet af reformationsskrifter blifvit såldt till en agent för amerikanska samlingar.

Bandet innehåller: 1) Ett defekt ex. af 'Een nyttwgh wnderwijsning' (se sid. LXXVII); 2) Ett defekt ex. af en för öfrigt okänd upplaga af 'Een skön nyttugh vnderwisningh'; 3) Ett defekt ex. af 'Een liten ingong j then helga scrifft', Stockholm 1529; 4) Vår äldsta bevarade psalmbok, saknar titel och förmodligen sista arket (se Klemming, Sveriges bibliografi 1841—1600, sid. 210 ff.).

Varianter

i de kända exemplaren[1], hvilka här betecknas så: **P** det Pastor Palmgren förut tillhöriga ex.; **Sk** Skoklosters ex.; **Sp** det Sparrmanska ex. i Kongl. Bibl.; **St** Kongl. Bibliotekets fullständiga ex.; **U** Uppsala Univ. Bibl:s ex.

S.	6	rad	13.	St: (crea)turẽ thz de andra ex.: (crea)turẽ / thz
»	»	»	15.	St: ſielfwar all » » » ſielf war al[2]
»	10	margen.		St saknar Pro 16. det finnes i de andra ex.
»	22	rad	9.	Sk: ſååfengeliga de andra ex.: fååfengeliga
»	30	»	21.	Sk: kuſſkhect » » » kuſſkheet
»	32	»	21.	Sk: good » » » goodz
»	38	»	23.	Sk, Sp: begåra St. U: begåra
»	59	»	2.	P, Sk, U: år Sp, St: år
»	80	»	2.	Sk, St: år P, Sk, U: år
»	95	»	21.	Sp, St: ſåå P, Sk, U: ſåå
»	100	»	5.	St: ſamán de öfriga: ſaman
»	109	»	24.	P, Sk, Sp: nåſie St., U: nåſte[3]

---

[1] Fragm. (A), som ju är af en annan sättning, tages här icke i betraktande. De ställen, som saknas i de defekta ex., äro angifna å sid. LXXVII.

[2] För att få plats med en spatie mellan ſielf och war har således ett l borttagits i all.

[3] ſi såväl som ſt är *en* typ.

S. 112 rad 7. P, Sk, Sp, U: ſåå St: ſåå

» » » 20. P, Sk, Sp: chz St, U: thz

» 145 » 13. P, Sk, Sp, U: åro St: åro

» 152 margen. P, U: sakna 1 Tim. 2. det finnes i de andra.

» 157 rad 17. P, Sk, Sp, U: ſååſom St: ſååſom

» 184 » 19. St: Kringhwerſwa de öfriga: Kringhuerſua/[1]

» 209 » 22. Sk: daghat/ thin aar P, St, U: daghar/ thin åår

» 212 » 5-6. Sk: förmauar de öfriga: förmanar

» 213 » 14. Sk: bewijſlt » » bewijſt

» 221 » 19[2]. Sk: fenſus » » ſenſus

» » » 22. Sk: på » » på

» » » 25. Sk: ſtår » » ſtår

» 223 » 2. Sk: eternum St: æternum

---

[1] De båda w hafva utbytts mot u för att bereda plats åt kommat, som här har betydelse af punkt och därföre ansågs mera behöfligt än vanligt.

[2] I denna upplaga rad 17 (se sid. CXXI).

Ändringar,

som i denna upplaga vidtagits gent emot originalet.

Sid.	3	rad	1	WTthi	ändradt	till	WThi
»	»	»	4	gaff:	»	»	gaff
»	4	»	8	frelfare	»	»	frelſare
»	9	»	4	tieniſtahtugh	»	»	tieniſtaktugh
»	»	»	22	andta	»	»	andra
»	11	»	3	tteniſt	»	»	tieniſt
»	12	»	2	affkomber	»	»	aff komber[1]
»	»	»	10	fcapat	»	»	ſcapat
»	»	»	20	fôtbôd	»	»	fôrbôd
»	14	»	14	ſiſkar	»	»	fiſkar
»	16	»	15	tilſoꝛēna	»	»	tilfoꝛēna
»	17	»	2	ach	»	»	och
»	»	»	17	fom	»	»	ſom
»	18	»	21	befkerm	»	»	beſkerm
»	»	»	23	påå	»	»	påå
»	19	»	10	fråå	»	»	fråå
»	»	»	16	någhot	»	»	någhot
»	»	»	17	thå	»	»	thå

[1] Originalets trånga sättning medför, att det ofta är omöjligt att afgöra, om detsammas afsikt varit att sätta ett eller två ord i fall sådana som detta, då f eller ſ åtföljes af en bokstaf, som går öfver raden t. ex. k. Samma förhållande t. ex. sid 166: 6, 168: 21, 180: 18 och 23. Som fragm. i detta fall tydligt har *ett* ord, hade här kanske ingen ändring bort göras.

Sid.	20	rad	1	reʒflighā	ändradt	till	reʒſlighā[1]
»	»	»	3	elfkar	»	»	elſkar
»	»	»	8	helgieſcrifft	»	»	helgie ſcrifft
»	»	»	26	någhoꝛ	»	»	någhoꝛ
»	22	»	10	badhooꝛdit	»	»	bodhooꝛdit
»	»	»	13	gorandes	»	»	görandes
»	»	»	23	någhot	»	»	någhot
»	23	»	2	bꝛuka /	»	»	bꝛuka
»	»	»	4	fååfengeltgha	»	»	fååfengeligha
»	»	»	7	pꝛijſat	»	»	pꝛijſat
»	»	»	»	theſſa	»	»	theſſa
»	»	»	24	godha:	»	»	godha
»	24	»	20	ſråå	»	»	fråå
»	»	»	25	ſåå	»	»	ſåå
»	26	»	7	try	»	»	try
»	»	»	11	liſſwerne	»	»	liffwerne
»	»	»	12	ſteentafſlone	»	»	ſteentafflone
»	»	»	23	fitia	»	»	ſitia
»	27	»	2	vthan /	»	»	/ vthan
»	»	»	10	ihetta	»	»	thetta
»	»	»	11	ihſi	»	»	thſi
»	»	»	18	wålwilirligha	»	»	wålwilieligha
»	28	»	1	ſtåår	»	»	ſtåår
»	»	»	4	teſſa	»	»	teſſa
»	29	»	2	holkit	»	»	hollit
»	»	»	12	fåmia	»	»	ſåmia
»	»	»	»	kåklich	»	»	kårlich
»	»	»	14	mnn	»	»	man
»	»	»	26	barmhettogheet	»	»	barmhertogheet

[1] Här liksom på några andra ställen förefaller det, som om man velat af typen f + konsonant göra typen ſ + kons. genom att bortskära tvärstrecket på f; likaså t. ex. sid. 23 r. 7 ff till ſſ.

Sid.	30	rad	25	fôlia/	ändradt till	fôlia
»	31	»	7	jomſrukrånk|ning	ä. t.	jomfrukrånk|ning
»	»	»	18	ohuſcheet	ändradt till	okuſcheet
»	»	»	22	kuſchcet	» »	kuſcheet
»	»	»	25	honõ/	» »	honõ
»	32	»	1	ecka	» »	ecke
»	»	»	5	ſridz	» »	fridz
»	»	»	7	ſinon	» »	ſinom
»	»	»	10	vpåå	» »	vpåå
»	33	»	5	fôrfwarar	» »	fôrſwarar
»	»	»	8	ieke	» »	icke
»	»	»	»	båra	» »	båra
»	34	»	6	Når. man	» »	Når man
»	35	»	7	begårilſen	» »	begårilſen
»	»	»	10	androm/	» »	androm
»	»	»	11	ſåå	» »	ſåå
»	»	»	16	laghũ	» »	laghñ
»	»	»	22	effiher	» »	effther
»	36	»	3	vpåå	» »	vpåå
»	37	»	3	falſcheet	» »	falſcheet
»	»	»	12	öretferdug	» »	oretferdug
»	»	»	14	rhz	» »	thz
»	»	»	22	menniſkionem	» »	menniſkiomen[1]
»	»	»	»	hehooff	» »	behooff
»	»	»	25	vthtykt	» »	vthtrykt
»	38	»	2	ſåå	» »	ſåå
»	»	»	10	hår	» »	hår
»	»	»	23	fkal	» »	ſkal
»	»	»	»	androm/	» »	androm
»	39	»	10	fkee	» »	ſkee

[1] Jfr ändr. till sid. 86. 93 och 166.

Sid.	39	rad	11	thũ	ändradt	till	thñ
»	»	»	13	hollcr	»	»	holler
»	»	»	16	dodh	»	»	dödh[1]
»	»	»	18	fkal	»	»	ſkal
»	»	»	24	ftch	»	»	ſich
»	40	»	10	ſåå	»	»	ſåå
»	»	»	16	getning	»	»	gerning
»	»	»	20	loön	»	»	löön
»	41	»	5	ålſchar	»	»	ålſchar
»	»	»	14	tiil	»	»	till
»	42	»	1	hiertat /	»	»	hiertat (sist i raden)
»	»	»	8	tråå	»	»	tråå
»	»	»	16	wrongethenne	»	»	wronghetenne
»	43	»	7	anſikret	»	»	anſiktet
»	»	»	17	mennifkian	»	»	menniſkian
»	»	»	27	bodhordhen /	»	»	bodhordhen
»	44	»	4	ſlina	»	»	ſina
»	46	»	3	Crroona	»	»	Croona
»	47	»	5	tirt	»	»	titt
»	»	»	11	the /	»	»	the
»	»	»	16	ſtåår	»	»	ſtåår
»	»	»	»	bekenne	»	»	bokenne
»	»	»	17	ſååſom	»	»	ſååſom
»	»	»	18	ſcapat /	»	»	ſcapat
»	»	»	22	boodh	»	»	blodh
»	»	»	26	åtherlöſu	»	»	åtherlöſn
»	48	»	18	påå	»	»	påå
»	»	»	26	ſåå	»	»	ſåå
»	49	»	7	ſtåå	»	»	ſtåå
»	»	»	19	fåådana	»	»	ſåådana

[1] Se Glossaret.

Sid.	49	rad	24	ſåå	ändradt	till	ſåå
»	»	»	25	fåå	»	»	ſåå
»	50	»	9	åt	»	»	år
»	»	»	12	wardcr	»	»	warder
»	»	»	22	ſlåår	»	»	ſlåår
»	»	»	23	Chrrſtum	»	»	Chriſtum
»	51	»	6	Chriſlus	»	»	Chriſtus
»	»	»	9	Chtiſto	»	»	Chriſto[1]
»	»	»	15	fyndhñ	»	»	ſyndhñ
»	53	»	18	år	»	»	år
»	»	»	24	ſåå	»	»	ſåå
»	54	»	17	trå	»	»	trå
»	»	»	18	fkeer	»	»	ſkeer
»	»	»	21	tıl	»	»	til
»	55	»	18	tråniſt	»	»	tiåniſt
»	56	»	5	oſſ	»	»	oſſ
»	»	»	11	hut	»	»	hÿt
»	»	»	15	hålwete	»	»	hålwete
»	»	»	19	lut	»	»	lÿt
»	»	»	»	tilfåtia	»	»	tilſåtia
»	»	»	24	fatte	»	»	ſatte
»	57	»	2	Chriſtñ	»	»	Chriſtũ
»	»	»	17	rerte	»	»	rette
»	»	»	19	fcriffwen	»	»	ſcriffwen
»	»	»	24	euangeliffte	»	»	euangeliſſte
»	58	»	18	dieſfwlẽ	»	»	dieffwlẽ
»	60	»	2	dodha	»	»	dödha[2]
»	61	»	5	khz	»	»	thz
»	»	»	»	rått	»	»	rått

[1] Borde hafva ändrats till Chriſto; tryckfel på t och r äro vanliga.

[2] Se Glossaret.

Sid.	62	rad	22	tått	ändradt	till	rått
»	»	»	»	ſåådana	»	»	ſåådana
»	63	»	8	ſlåå	»	»	ſlåå
»	»	»	19	sch	»	»	och
»	»	»	25	baffwer	»	»	haffwer
»	65	»	1	(vtan)	»	»	(vtan
»	»	»	7	Thtn	»	»	Then
»	66	»	18	Chen	»	»	Then
»	67	»	10	aretclen	»	»	arteclen
»	»	»	21	rettfårdugheet	»	»	rettfårdugheet
»	68	»	25	ſtåå	»	»	ſtåå
»	74	»	3	aſf	»	»	aff
»	75	»	3	ſåå	»	»	ſåå
»	»	»	10	ſerifftene	»	»	ſcrifftene
»	77	»	5	ſåå	»	»	ſåå
»	»	»	8	Chliſtus	»	»	Chriſtus
»	79	»	3	hoffwdhct	»	»	hoffwdhet
»	81	»	1	fååſom	»	»	ſååſom
»	»	»	9	Johã= | hannes	»	»	Johã= | nes
»	»	»	22	ſamman	»	»	ſamman
»	»	»	»	lårdon	»	»	lårdom
»	82	»	4	plåghadhe	»	»	plåghadhe
»	»	»	8	förſambladhas	»	»	förſambladhes
»	83	»	5	förgifftith	»	»	förgifftich
»	84	»	4	lårningar	»	»	låriungar
»	85	»	1	ſåådana	»	»	ſåådana
»	»	»	7	ſiåår	»	»	ſtåår
»	»	»	9	barmhårtigh	»	»	barmhårtigh
»	»	»	25	Såå	»	»	Såå
»	86	»	10	ſåå	»	»	ſåå
»	»	»	12	menniſkionem	»	»	menniſkiomen[1]

[1] Jfr ändr. till sid. 37.

Sid.	86	rad	19	brö.|dher	ändradt	till	brö=|dher
»	»	»	22	ſåå	»	»	ſåå
»	87	»	10	planterat	»	»	planterar
»	»	»	14	cmoot	»	»	emoot
»	88	»	6	ſååſom	»	»	ſååſom
»	90	»	13	åtherloſare	»	»	åtherlöſare[1]
»	91	»	2	fullelihha	»	»	fulleligha
»	92	»	9	påå	»	»	påå
»	»	»	12	ſååſom	»	»	ſååſom
»	93	»	8	menniſkionen	»	»	menniſkiomen
»	»	»	16	fåå	»	»	ſåå
»	94	»	21	amak	»	»	omak
»	»	»	23	chiiſtus	»	»	chriſtus
»	95	»	12	Chriſlus	»	»	Chriſtus
»	»	»	24	trånkiar	»	»	trånktar
»	96	»	13	förſmådhilſe	»	»	förſmådhilſe
»	»	»	24	ſramfördt	»	»	framfördt
»	97	»	5	förlöåt	»	»	förlååt
»	»	»	16	rhe	»	»	the
»	»	»	20	andto	»	»	andro
»	99	»	11	ſör	»	»	för
»	100	»	2	fons	»	»	ſons
»	101	»	24	ſåå	»	»	ſåå
»	102	»	13	fårarghat	»	»	förarghat
»	103	»	15	barmhertohheet	»	»	barmhertogheet
»	104	»	21	ſåå	»	»	ſåå
»	105	»	12	år	»	»	år
»	»	»	25	runga	»	»	tunga
»	106	»	26	iit	»	»	itt
»	109	»	2	ååt	»	»	ååt

[1] Jfr ändr. till sid. 135.

Sid.	112	rad	12	alſkeligha	ändradt	till	ålſkeligha
»	113	»	4	freſtilſe	»	»	freſtilſe
»	115	»	21	tåſſwårdighe	»	»	tåſſ wårdighe
»	116	»	9	ar	»	»	år
»	119	»	17	ſkole	»	»	ſkole
»	120	marg.		Pſal. 106.	»	»	Pſal. 136. och uppflyttadt 3 rader[1].
»	122	rad	2	ſatigha	»	»	fatigha
»	»	»	15	gå åt	»	»	gååt
»	124	»	22	ath	»	»	ath
»	125	»	5	bönenen	»	»	bönen
»	126	»	4	alleena ſttroo	»	»	alleenaſt troo
»	»	»	10	rroo	»	»	troo
»	128	»	23	mich	»	»	mich
»	130	»	4	haſſwer	»	»	haffwer
»	131	»	6	år	»	»	år
»	»	»	10	loffſanh	»	»	loffſang
»	133	»	10	fom	»	»	ſom
»	135	»	5	åtherloſare	»	»	åtherlöſare[2]
»	»	»	12	ſåå	»	»	ſåå
»	136	»	10	mēniſkiom	»	»	mēniſkiom
»	»	»	23	fråå	»	»	fråå
»	137	»	10	haffwet	»	»	haffwer
»	140	»	2	vpåå	»	»	vpåå
»	»	»	20	ſåå	»	»	ſåå
»	»	»	21	wåra	»	»	wara
»	141	»	20	fröghades	»	»	fröghdades

[1] Är ps. 137 i vår Bibel. — Dylika små förskjutningar i hänvisningarnas plats i marginalen äro ganska vanliga i 'Thet Nyia Testamentit'.

[2] Jfr ändr. till sid. 90.

Sid.	143	rad	19	wiſſelihha	ändradt	till	wiſſeligha
»	»	»	24	aſf	»	»	aff
»	144	»	3	hafwet	»	»	hafwer
»	»	»	26	fåå	»	»	ſåå
»	145	»	3	fåådana	»	»	ſåådana
»	»	»	8	fchul	»	»	ſchul
»	»	»	21	welſighnilfe	»	»	welſighnilſe
»	148	»	3	oſf	»	»	oſſ
»	»	»	20	efftder	»	»	effther
»	»	»	26	twiſla	»	»	twifla
»	149	»	8	förſkingrat	»	»	förſkingrar
»	»	»	22	ſåghet	»	»	ſågher
»	»	»	25	hierra	»	»	hierta
»	150	»	21	ín	»	»	in
»	»	margen.		Matth. 6.	»	»	Matth. 9.
»	151	rad	23	ſerifften	»	»	ſcrifften
»	152	»	3	ſåckirſt	»	»	ſåckirſt
»	153	»	8	ſåå	»	»	ſåå
»	»	»	11	ſlere	»	»	flere
»	155	»	4	hafffwa	»	»	haffwa
»	»	»	26	påå	»	»	påå
»	156	»	25	ſååſom	»	»	ſååſom
»	157	»	24	fom	»	»	ſom
»	160	»	6	gudhfadher	»	»	gudh fadher
»	161	»	4	ſktapat	»	»	ſkrapat
»	»	»	20	fom	»	»	ſom
»	162	»	18	offwerwñdna	»	»	offwerwũdna
»	»	»	24	geſfwer	»	»	geffwer
»	163	»	14	allkårleck	»	»	all kårleck
»	165	»	19	ſågher	»	»	ſågher
»	166	»	1	ſyndaro|nem	»	»	ſyndaro|men[1]

[1] Jfr ändr. till sid. 37.

Sid.	167	rad	9	ſôregiffwas	ändradt	till	fôregiffwas
»	»	»	16	råtzlihha	»	»	råtzligha
»	168	»	18	âro	»	»	åro
»	»	»	26	teſtebåtre	»	»	teſte båtre
»	169	»	9	rhe	»	»	the
»	»	»	10	fôrſktåckte	»	»	fôrſkråckte
»	»	»	25	råtzla	»	»	råtzla
»	170	»	5	haſſwer	»	»	haffwer
»	»	»	14	refor	»	»	reſor
»	171	»	1	fôrſtâ	»	»	fôrſtå
»	172	»	26	ſtôrſta	»	»	ſtôrſta
»	174	»	1	ſyndtnes	»	»	ſyndenes
»	»	»	26	micch	»	»	mich
»	175	»	3	ſôr	»	»	fôr
»	176	»	6	dôdhenon	»	»	dôdhenom
»	»	»	23	ingehn	»	»	inghen
»	»	»	24	âra	»	»	åra
»	180	»	15	ſyndetnes	»	»	ſyndernes
»	»	margen.		Pſol.	»	»	Pſal.
»	181	rad	15	ſôr tijghde	»	»	fôrtijghde
»	»	»	23	ſyndeswrôgheet	ä.	t.	ſyndes wrôgheet
»	183	»	12	haf|ſwer	ändradt	till	haf|fwer
»	184	»	21	råttferdughe	»	»	råttferdughe
»	185	»	11	bebrôffwilſe	»	»	bedrôffwilſe
»	»	margen.		Pſal. 32.	»	»	Pſal. 37. [= vår ps. 38].
»	186	rad	17	ſôr	»	»	fôr
»	»	»	»	rhñ	»	»	thñ
»	187	»	12	vpſylta	»	»	vpſylta
»	189	»	25	allcena	»	»	alleena
»	191	»	7	loſſwat	»	»	loffwat
»	»	»	24	hrlig	»	»	helig

Sid.	193	rad	23	bekråctar	ändradt till	bekråctat
»	»	»	26	rw	» »	tw
»	196	»	13	fröghdandes	» »	fröghdandes
»	»	»	26	förlåtas	» »	förlåtas
»	197	»	6	otenligheet	» »	orenligheet
»	198	»	13	fchal	» »	schal
»	199	»	7	ar	» »	år
»	201	»	15	giotdt	» »	giordt
»	202	»	1	effthrr	» »	effther
»	»	»	4	brandoffrr	» »	brandoffer
»	204	»	14	medlherslaghit	» »	nedherslaghit
»	205	»	14	bans	» »	hans
»	»	»	19	ar	» »	år
»	206	»	9	ödhes	» »	ödhes
»	210	»	5	rheras	» »	theras
»	211	»	12	förmanelsesröst ä. t. förmanelses röst		
»	214	»	10	barm|heetugheet ä. t. barm|hertugheet		
»	218	»	3	för	ändradt till	för
»	»	»	9	medh	» »	medh
»	»	»	22	wå|ra	» »	wa|ra
»	220	»	25	föiia	» »	fölia
»	221	»	4	förswmelse	» »	förswmelse
»	»	»	18	(i orig. rad 14) är Bj. ändradt till till Dj., och detta stycke, som i orig. har sin plats emellan styckena Biij. och Cvij., är här flyttadt till sin rätta plats: efter stycket Cvij.		
»	»	»	20	Diiij. ändradt till Diij.		
»	222	»	1	xviij	» »	xxj.

Tryckfel i denna upplaga:

Sid. 51	rad 1	står rettfar:|dugheet i en del ex.; läs rettfår:|dugheet; å har gått sönder i prässen.		
» 55	» 22	står wiij	läs wij	
» 139	» 6	» schuld	» schuldh	
» 218	» 3	» schul	» schull	

Anmärkningar.

Till sid. 3. Hänvisningen i margen till Psal. 129. (= vår ps. 130[1]) passar icke. Jag kan icke upptäcka någon annan anledning till densamma, än att denna psalm är den 6:te af de sist på sidan nämnda botpsalmerna. Men hvarför skulle just den citeras? — Hänvisningen saknas i fragm.

Till sid. 9: 21. *thy ena creaturena*; creatur är neutr.; samma sida, sista raden, sich sielfwo har afseende på »iorden», som är fem. Dylik sammanblandning af olika köns böjningsformer är icke så ovanlig. Jfr Söderwall, Hufvudepok. s. 62.

Till sid. 16, margen. Citaten afse Eusebii Chronicon och Josephi Antiquitates Judæorum, liber I, samt Genesis, kap. 6.

Till sid. 30: 13 ff. Att öfversätta så: huru man skall förhålla sig mot sin nästa i hennes yppersta ego-

---

[1] Undervisn. använder ännu (liksom N. T.) Septuagintas och Vulgatas numrering af psalmerna. Luther upptog i sin öfversättning den hebreiska psaltarens numrering (följd i vår Bibel allt ifrån Gust. I:s Bib.); i denna öfverensstämma endast ps. 1—8 och 148—150 med Vulg.; L. ps. 9 och 10 motsvara Vulg. ps. 9; därigenom kommo L. ps. 11—146 att motsvara Vulg. 10—145 (undantagandes att L. 114 och 115 = Vulg. 113, L. 116 = Vulg. 114 och 115); L. 147 = Vulg. 146 och 147.

delar näst efter hennes egen person, nämligen hennes äkta hustru o. s. v.

Till sid. 33: 14. **förswarar** scl. sin nästa.

Till sid. 40: 9. Efter **begåra** (subst.) står kommat vilseledande; det borde stå efter **til,** som hör till **ther** i föreg. rad.

Till sid. 40: 18. Meningen fordrar komma efter **giordt.**

Till sid. 45: 20. Meningen fordrar punkt efter **gagn**; jfr sid. LXXX.

Till sid. 46: 12. Meningen fordrar komma före **straff** och efter **fallit.**

Till sid. 46, näst sista raden. Meningen fordrar borttagande af kommat efter **ther medh.**

Till sid. 48, r. 24—25. **wara** motsvaras i N. T., 2 Cor. 5, af **wardha.**

Till sid. 59. **afflader war** = Tideb.; Betb. ist. — **jordadher** = Tideb.; Betb. begraben (begrafva fanns i fsv.).

Till sid. 60. **Foor nidher** = Tideb.; Betb. niedergestiegen. — **stoodh vpp** = Tideb.; Betb. auferstanden. — **foor vpp,** Tideb. wpfoor, Betb. aufgestiegen. — **til himbla** = Tideb.; Betb. zum Himmel. — **then heligha kyrkia** = Tideb.; Betb. eine . . . — **lekamsens** = Tideb.; Betb. des Fleisches.

Till sid. 95: 18—19. **han** har till korrelat obest. pron. **man, hennes** ett underförstådt människan.

Till sid 110: 15. **werldenne** är sannolikt genitivus; i den händelsen står kommat därefter felaktigt. Betb. har genit. »der Welt» i förening med hvart och ett af de i samma stycke uppräknade substantiven.

Till sid. 111, sista stycket. Underv. har utelämnat Betb:s Franzosen. Sjukdomen var säkerligen ännu icke

allmännare känd i Sverge, ehuru man vet, att den förekommit. Såsom namn på sjukdom förekommer ordet i literaturen första gången i Var. rer. voc. (1538), återgifvande »morbus gallicus». Det är där direkte öfversatt från tyskan.

Till sid. 113: 22. Meningen fordrar komma efter **påå gåår.**

Till sid. 117: 8—9. må han vara viss därpå, därpå kan han förlita sig.

Till sid. 182: 15—16. och icke ville bekänna min synd, som var i hjärtat, såsom Du fordrade.

Till sid. 207, de sista raderna: När folken och konungarna församlas (i Guds församling).

Upplysande i fråga om stafningens regellöshet och bevisande, att konsekvens däri icke ens åsyftades, är en jämförelse mellan de i tryckfelsförteckningen (sid. 221—222) förekommande formerna och dem, som dessa vilja återge i själfva texten. I denna upplaga äro ändringarna gjorda till öfverensstämmelse med den sid. 221 f. föreskrifna formen.

Då tryckfelsförteckningen (s. 221) säger »står **na=dhinie**», finna vi på sid. 49 i originalet **nådhinnie.**
s. 221: »står **få**», sid. 53 i orig. **fåå.**
» » »står **en fallugha**», sid. 56 i orig. **een fallugha.**
» 222: »står **baffuer**», sid. 181 i orig. **baffwer.**
» » »står **fôcte,** läsz **fôôcte**», men sid. 188 i orig. **fôchte** — sål. tre variationer!

Glossar.

Glossaret har två uppgifter: dels att vara en hjälpreda för den med denna tids språk mindre förtrogne, dels att för språkforskaren underlätta öfversikten af de i ett eller annat afseende anmärkningsvärda ord, som förekomma i Underv. Dessa båda synpunkter hafva varit bestämmande vid valet af de ord, som ansetts böra i detsamma upptagas. Fullständighet i exempelsamlingen är icke alltid åsyftad. Till oviktiga ortografiska olikheter och till skilda böjningsformer har i allmänhet icke tagits hänsyn, då ett ord anföres från flere ställen. Siffran betecknar sida. Uppgifterna angående ords förekomst i fsv. stödja sig för bokstäfverna A — Si på Söderwalls Ordbok, för de följande hufvudsakligen på Rydqvist och Schlyter.

Förkortningar:

Berghaus: Sprachschatz der Sassen.
Betb.: Luthers Betbüchlein, citerad efter Erl.uppl. 22.
Bib.: Gustaf I:s Bibel 1540—41.
Bibk.: Bibelkommissionens öfversättn. af Gamla Test. 1878.
Brem. Wb.: Bremisch-niedersächs. Wörterb. Bremen 1767 ff.
Bugenhagen: In libr. psalmor. interpretatio. Då intet annat anmärkes, öfverensstämmer B:s text med Vulgata.
c. obl.: casus obliquus.

Chr. P.: Chr. Pedersen. Se sid. XXIV.
Dietz: Wörterb. zu Luthers deutschen Schriften.
Du Cange: Glossarium mediæ et inf. latinitatis. Favre's uppl.
Erasm.: Erasmus lat. öfversättn. af N. T., citerad efter uppl. Basel 1522, fol.
Kalkar: Ordbog t. d. ældre danske Sprog.
L.: Luther, citerad efter Erl.uppl.
Lexer: Mittelhochd. Handwörterb.
Lübben: Mittelniederd. Handwörterb., vollendet von Walther.
N. T.: Thet Nyia Testamentit af år 1526, citeradt efter min uppl.
P. El.: Paulus Eliæ. Se sid. XXIII.
Rqt: Rydqvist, Sv. spr. lagar.
Sch. o. L.: Schiller och Lübben, Mittelniederd. Wörterb.
SeptB : Septemberbibeln = 1:a uppl. af Luthers öfversättning af N. T., 1522.
Söderwall: Ordbok öfver sv. medeltidsspråket.
Var. rer. voc.: Variarum rerum vocabula 1538.
Vulg.: Versio vulgata.

Abraam 47, ofta **Abraham**.
aff ifrån 21. **aff huilkit** för hvilken orsaks skull 135. Jfr **vthaff**.
affödha, åffödha afföda 132.
affhollen 131, **åffhollen** 132 ansedd, uppskattad. I bet. afhållen, älskad är det icke uppvisadt i fsv. (icke häller i Underv.). Det är icke omöjligt, att orig. afsett 2 ord (**aff hollen**); jfr s. CXI, noten. Jfr **hålla**.
affkomma, aff komma komma ur bruk, upphöra, blifva afskaffad 101, 108, **affkommen** 24, 166; utgå ifrån, följa af 87; **som** ... **affkomma** af hvilka ... komma 167: 14—15; **som d. aff kommen år** genom hvilken d. är kommen 51: 16; **affkommet** 146.
afla concipere 131; **afladh**, supin, 196. **affling** aflelse 67.

affplåna, aff plåna, — **s** 71, 180, 197, 199, 213; **aff plånat** 67. Fsv. plana och utplana.
aff stölias 197. Denna sammansättn. är icke uppvisad i fsv.
aff stadt komma åstadkomma 159; **aff stadh kommo** 153, — **kommit** 155.
afftaghna tagna från oss 161.
afund se **åwund**. — *afundas vid* 13. 32.
affweckne, affweekne afvikne, förgångne 206, L. gewichen.
aj se **ay**.
akt: **geffuer acht vpå** tar i betraktande, tar med i räkningen 211, 212.
akta bry sig om 17; **achta vpåå** uppmärksamma 212; **actat** afsedt, menadt 221; **acta** tänk 155; **år aktandes**, — **is** är att beakta, märka 5, 77, 142; som bör iakttagas 24.
aldra och **alla** promiscue, **alre** 101; **allermåst** 173.
aldrich åra the såå heligha om de äro aldrig så heliga 88.
all: **aff alt hiertat** af hela hjärtat 93; **alles theras** 42; **all samman** (neutr. pl.; 1:a uppl. **als samman**) alla tillsamman 11. **alt**, adv., helt och hållet 55 (se under **ställa**).
alla handa, alla handra 5, 6, 12, 29; jfr **monga** —, **twåggia** —.
alla redha, allaredho, alleredo 50, 52, 53, 58.
alleena, aleena alleenast och **alleenest**, adv.; **allenåst** 63 = allenest eller tryckfel för — **a** —? **j aleenes gudz** ensamt i Guds 162.
allestadz allestädes 221. Jfr **monge** —.
almenneligh, neutr. pl., gemensamma 82; **allmenneleghen**, neutr. pl., 77, **almenneligha** 73 gemensamma; **allmenne=lighen**, nom. sing., allmän 74.
almogha, c. obl., menighet, församling 1; folk 192; **israels almoghe** Isr. folk 62.
altijdt 98.
allwar 154 är neutr. sing., men obs. »osäyeligh», måhända med tanken på fem. fsv. alvara.
alstinges helt och hållet 156; **icke alzstinges** icke alls 157.
ande; ånde 213, 214, 216, 217 m. fl. st. **andeligha ånde=ligha**, adv., 26, 199. **andelighen**, adj., oböjd form 32, 40, 72 m. fl. st.; så ock **åndelighen, lekamlighen** 165; **åndelighe** andelige, gudaktige 193, från N. T. (Gal. 6), SeptB. geistlich, Erasm. o. Vulg. spirituales.

anfäktingar anfäktelser 110.
angist se **ångist.**
angst ångest 109. Icke uppvisadt i fsv.; ty. angst.
annamma: **anammath,** part. nom. pl. mask., 86.
annan: gen. **annars** 30, **en annars** en annans 29; **annat — annat** ett — annat 181; **j andra wärld** 53; **aadra** 18. **annon stycke** 4 är väl den vanliga fem. sing. och neutr. pl. »annor» med från mask. sing. inträngdt — **n. medh andron helghen** 147 är måhända tryckfel för androm (eller ett af sättaren felaktigt återgifvet **andrō**); men formen förek. i fsv.
annars 217; **anners** 7 annars; i jakande sats: annorlunda 139, 146; i vilkorssats: »annars», quidem, modo 37, 52, 63, 96, 149, 152, 162, 218; **icke** — ej annorlunda 168, 200; **icke — än** 15, 44, 82, 145, **icke — vthan** 122 ej annorlunda, annat än.
annerlunda 219, **annarlunda** 164.
annor —, anner —, annarstadz annorstädes 20, 73, 96, 179. Jfr **alle —.**
anseer betraktar 162—163.
ansikte: **för tit ansichte** inför dig, i dina ögon 106, Betb. fur deinen Augen; **effther ansiktet** efter utseendet, efter det yttre 43.
anskrij 49 (2 ggr); se sid. LXVIII.
antastan fattande med händerna 31, Betb. greifen, Hamb.-uppl. tasten. Icke tidigare uppvisadt i sv.; mlt. antasten.
antighen antingen 57, 173.
apostlar 208, **apostlers** 211, **apostlana, apostlanar** 57.
arbethe, årbethe 20, **arbetedh,** best. form, 25.
arbetas om arbetas på 73.
arffwinga, c. obl., 53; **erffwinge** 65.
arffwa deel 87, **arffdeel** 122.
argheet ondska 68.
ark (Noaks), mask., 16.
arma usla 101.
artichel, articlen, arteclen, articlar, articlana, articlanar. I bet. **the tolff articlar j troona** synes ordet icke förekomma i fsv.; af sid. 57 att döma torde därför ha an-

vändts »stycke» (som också i Underv. användes jämte »articlar»): »huilka articlar ära the man kallar the xij styckie aff then helge troo»; jfr sid. 60. Betb. indelar tron i 3 »Hauptstück», Luthers båda katekeser i 3 »Artikel». Andra tyska katekeser från reformationstiden, såsom Urb. Regius, Lachmanns och Brenz, hafva liksom den katolska kyrkan 12 »artiklar».

ay ack, o 165, L. ei; mht. ai, ay; fsv. eya.

ay mich ve mig 89.

bakdantar 33, 109. Jfr mht. tant, dant, mlt. tant = »leeres Geschwätz», tanten = schwatzen, nugari, däraf fsv. danta; nht. Tand, tändeln. Jfr äfven mlt. bakwaschen (waschen = schwatzen), da. bagvaske = baktala; fsv. bakdanta.

bakdantan 37, 105, 109. — **bakdantara**, ack. pl., 34.

banna tilltala med svordomar, okvädingsord o. dyl. 28; förbanna (eller: svärja öfver) 153; **bannas** utstöta svordomar 23, Betb. fluchet.

bannor mot någon riktade svordomar och förbannelser (i allmänhet smädligt och hårdt tilltal?) 105.

barbarisch i motsats mot **greeck** 76. N. T. (Gal. 3) Judhe eller Greek. **sch** = sk? Se **okuscht.**

barfötter barfota 156.

barmhärtigh öffwer 85.

barmhärtigheet medlidande 106; Betb. Barmherzikeit.

barnsenge barnsbörd 131.

basillice basilikor 82.

bebunden sammanbunden, förenad (**medh kerleken** förmedelst kärleken) 77.

bedhia och **bidhia** promiscue i alla former. — **bedhas**, dep., genomg. med — **e** —; **beddes** 90, **beeddes** 191; **bedhes** 51 är väl pres. pl., ehuru konstr. fordrar inf. — Jfr Söderwall under biþia och beþa.

bedriffwa uträtta 48, 79, 172; utföra, värka 122, 130, 141; **bedriffuit mact** utfört mäktiga ting 133, 138.

bedröfda, ack. sing. fem., bedröfvad 170. **bedröffwilse, — else**, neutr. pl., 167: 15, 183: 24.

befalet befallt 69.

beffalingh befallning 49.

befructandes fruktande 18.
befästa: **befestat j Christo** stärkt, har vunnit fasthet och tillförsikt genom att betrakta Kristus (eller: rotfäst i Kr.?) 164, L. bestätiget, hvilket af Dietz öfversättes med firmare, confirmare.
begripa: **begripit** innefattat 97; **begripen,** neutr. pl., innefattade 112; **effter som thet begripa kunde** åt hvart och ett i mån af dess uppfattningsförmåga af (eller: mottaglighet för) Guds godhet 12.
begrundat grundadt, har god grund i 57.
begynnar 87; **begyntes ath kallas** 82.
begå: **begick** uträttade 83.
begåfva: **begaffwa** 146; **begaffwat, begåffwat** 143, 145. Jfr **gåffwa.**
begår, begier, fem. eller neutr. pl., 111, 201. — Se **begåra,** subst.
begåra, subst. nom. s., åstundan 40, begär 43, c. obl. 40; **begåre,** c. obl., 40, 110. Redan hos L. uppträder begir (eller beger; se Grimm under Begier) såsom neutr. Det fem. genus hos mht., mlt. beger har väl framkallat subst. begära.
begåra, verb; **begierer** 104, annars **begårar, begierar; begierat** 129.
begårilse, neutr. pl. och fem., begärelser 34, 35; begär, åstundan 165; orig:ts **begårilsen** 35 är ändradt till — **å** —, ehuru Söderwall anför formen begora. Se Varianter till sid. 38, där ändringen visar, att man förkastade formen begåra; jfr sid. LXXVIII.
behagheligen, adj. nom. s., 202.
behielpeligen, adj. nom. s., 26.
behöfwer må 161.
beklagha anklaga 109; klaga, genom sin klagan uttrycka 187; klaga 113, 119, 126, 170, 174, 204, 213. **beklaghar offwer** klagar öfver 204.
bekråctat medh blir besegrad af, dukar under för (frestelsen till) någon synd (säkerligen med bibetydelse af att det sker i ett obevakadt ögonblick, liksom genom öfverrumpling) 193. Ordet är taget från N. T. (Galat. 6), där det

åtföljes af prep. vthaff; SeptB. vbereylet von, Erasm. och Vulg. occupatus och præoccupatus in delicto. Mlt. bekrechten intaga med våld.
bekymber 124, N. T. frestilse, L. Anfechtung.
bekymbradher medh besvärad, plågad, behäftad 113, 127.
bekenna — för bekänna, erkänna såsom 4, **bekennendes** 100; **bekennes** bekänner 197.
belefuat funnit för godt 163; mlt. belêven = ht. belieben.
beláte afbild 5, 6; **belátom** bilder 165, L. Schein.
bemárkia märka 98.
been ossa 175, 181.
benedyedhe välsignade 101; mht. benedîen.
bequámelighe skicklige till att 116.
wál beryctat fräjdadt 138.
berórd se **för** —.
beſinna inse, fatta, begripa 18, 85, 118, 170, 171, 174; **beſinnas** inses 222.
beſitten, part. af besitia, sittande, ställd, uppsatt 136; **beſithne** 139. I denna bet. uppvisadt endast i förening med **hógt**; mlt. beseten, hoch beseten sin = hafva en hög plats.
beſkaffat förrättat, fullbordat 84. Icke uppvisadt i fsv.; mlt. beschaffen; da. beskaffe hos Kalkar först 1543. Jfr **ſkaffa.**
beſkeedt (aftal), förbehåll 113.
beſcriffuas nedskrifvas (till ihågkommelse) för kommande släkten 206, 209; **beſcriffwen** (*i* en tafla), neutr. pl., upptecknade 17, 18; **beſcriffwit** upptecknadt 191.
beſkárm; beſkerm, neutr., 18. — **beſkermar** 183, **beſkermer** 33, 130.
beſluta afsluta 46. **beſlutit** inneslutit 45, N. T. beslutit vthi, SeptB. beschlossen, Erasm. o. Vulg. conclusit, gr. *συνέκλεισε*. **beſluthar, beſluter** innefattar 18, 52; i passivum (— **as** 112, 129, — **at** 112, för öfrigt — **es,** — **et,** — **it**) innefattas, innehållas 3, 17, 20, 23, 25, 27, 29, 31, 32, 59, 75, 97, 102, 104, 106, 108, 109, 112, 129; **beſlutes ſååſom vthi en ſumme** LXXXV. Motsvaras i afdeln. om buden vanl. af »da gehoren her» i Betb. (18: lehret).
beſmittadhe kränkte 192.

bespågla se som uti en spegel, se afspeglad i 147; icke uppvisadt i fsv., i tyskan först mot slutet af 1500-talet (Grimm), i danskan på 1600-talet (Kalkar).

beswiker bedrager 33, Betb. betreugt.

beswåradhe belastade 209. Icke uppvisadt i fsv.; mlt. både beswaren och besweren (besvära).

besynnerligh, neutr. pl., särskilda 21; **besynnerlighen,** nom. sing., synnerlig 89—90; **besynnerligha,** adv., i synnerhet, särskildt 1 m. fl. st.

betagher öfverfaller, påkommer (öfverväldigar?) 165; L. bekümmert; P. El. betagis medt.

Bethsabee 191; är väl oböjd form.

betsel: **beesl** 184, 185.

betämma: **låther honom betemma** låten honom göra hvad han anser passande, lämpligt, »låt honom hållas» 92; förek. äfven i N. T. Icke tidigare uppvisadt i sv.; mlt. betemen (ht. ziemen). Da. betæmme uppvisadt från ungefär samma tid eller något tidigare.

betänka: **betenkte han påå** var han betänkt på, såg sig om efter 46.

beweker 86.

bevisa sig väl emot ngn bevisa sig god emot ngn 54; **bewijste sich** uppförde sig 192.

bijstondigh som lämnar bistånd 94.

bitijdha 214, 217 betecknar tonvikt på antepenultima; men **bittidha** 212. Mlt. bi-tiden. Se Söderwall. Bib. bittijdha anger utan tvifvel samma betoning som det förstnämnda.

biuda in vpåå påbjuda 45; **bödh** 62, **budhit** 38, 125; **bodhna** påbjudna 38. Jfr **för** —.

blifva: **blifwe,** impf. konj., 198.

blod: **blodhomen** 200, 201 måste vara dat. plur. af blodh, å sid. 201 utlagdt: the oonda begier och oorenligheet som är j min bloodh (här sing. af mask. blodher, eller plur. af neutr. blodh?). Bib. blodhskylder, Bibk. blodskulder. L. 1517 geblüten, L. 1524 Blutschulden, Vulg. sanguinibus, hvilket af Bugenh. glosseras (så som i Underv.): a peccato concupiscentiæ, quod habeo ex carne et sanguine. I Sv. Medelt. post. 1, s. 344 återges detta ställe med »aff mi-

nom fulo blodz syndom», på samma sida förklaradt såsom »fula kötzins syndir».

blodhdrope 201.

blotta, adj. ack. fem., blott och bar, utan all egen förtjänst 25:12. 25:14—15 synes det betyda hel och hållen; Chr. P., som på detta ställe kommer Underv. nära, använder ordet »aldelis».

blygd blygsamhet, anständighet 30.

boandes boende 81.

bocka sig se **buckar**.

bodh bud, genomgående; **ståår til bodh** står till buds 85.

bodhord, endast 37 — **u** —.

itt gott bodhskap evangelium 84.

bookstaffuar 221, **bookstafwer** 222.

borttorkadhes förtorkades 205; jfr **főr** —.

brandoffer 201, 202, 203. N. T. och Bib. brenneoffer; ingendera är uppvisadt i fsv. L. 1524 Brandopfer, L. 1517 Opfer och holocausten (annan läsart: die ganz gebrannten und andere Opfer).

broderskap: **brődherskap** 73.

brot 108, 124, **brwt** 157, n. pl., synder, skuld.

brozlighen 44, 195, **bruzlighen** 158, nom. sing., brottslig.

bruck bruk, vana 75. Det synes uppvisadt i fsv. endast i misbruk; icke häller i mlt. är bruk uppvisadt; da. brug först under reformationstiden; mht. gebrûch.

bruka använda 22, 168, 205; begagna till sin nytta 12; göra bruk af 215; öfva 20, 32. **brukar sina rettwijsa medh** gör bruk af sin rättvisa gentemot dem 149; **bruka főr** använda till, såsom 129.

bryta: **gudz bodhoord bliffwa broten** det blir brutet emot buden 3 (1:a uppl. **brwthen**).

brädd: **breddherna** marginalerna 220.

buckar mich bockar mig 186; **buckadhes**, reflex.?, böjde sig 187. I fsv. uppvisadt endast med aktiv form och reflex. bet.

bud se **bodh**.

byta: **bytt j** utbytt emot 14. **bythe** se **oond**.

bådhe, konj., både; **baadhe** 53, **badhe** 166; **bådhe** 56, 57, 109. Den senare formen är mycket sällsynt i fsv. (torde förekomma endast i VGL.). Isl. bæði.

bäfvan se **båwinge.**
båra se **føre —.**
båst, adv., 116; för öfrigt alltid **bezt,** adj. o. adv.
båwinge bäfvan 157. Icke uppvisadt i fsv.; mlt. bevinge.
böja: **bøgh, bøøg,** imperat., 204, 205; **bøghdes** 187 reflex? Jfr **bøyer mich** 186.
bør tillkommer 142, 143 (jfr ära den som ära bör); i bet. böra genomg. opersonl., t. ex. 40: 14 **thet boorde** (= som tillbörligt vore), där **thet** icke är att hänföra till »bodhet»; **boordhe tich wara stungen, wara genom slaghen** 155. Jfr **til —.**
börd: **byrd.** Se **gudz —.**
börda: **byrda; byrdho** 79, 194. **byrde** 73, 79.
christelighen, adj. nom. s., 72.
Colossenser 24.
confessores martyrer 80.
dagh fråå dagh och **daghom** (dat. pl.) för hvarje dag 16.
dagligha dagligen 104, 119; **daghligha dags** 123.
delactugheet medlemskap, samfund 72, 75. Icke uppvisadt i fsv.; från mht. teilhafticheit, eller fritt bildadt på fsv. ðelaktogher, mlt. dêlachtich.
den, denne, der, då se **then** o. s. v.
dichtadhe diktade, författade 134, **dichtat** 191; uttänkte 188; **dichtadhe lygn vpåå honom** uppdiktade osannfärdiga beskyllningar mot honom 189.
din: **tin; tines tienares barn** och **tina tieneres barn** 210; **thin nåstes** 34, **thins nåstas** 36.
diwr fyrfota djur 5, 14.
doch »då», »värkligen» i neg. frågesats 189; för all del (vid enträget bedjande) 176; **wille tw doch** ack om Du ändå ville 207, 208. **doch likawål** 70, **dochlekawål** 85, 111, **dogh likawel** 17, 136 likväl.
dragh eller virgula komma 221.
dragha bära 73, 79, 105; fördraga, utstå 169, 175; **dragha offwer ens medh** öfverensstämma med 35, 72; **draghet in til** fört till 76.
driffwa ther wt utdrifva 121, danism.
drinkerij dryckenskap 110. Icke uppvisadt i fsv.; jfr mlt. drenker, drenkinge.

driftteligha utan fruktan, frimodigt 51.
dråpligh, dråpeligh stor, härlig, utmärkt 135, 137, 141, 154; förskräcklig 186. dråpelighen, neutr. pl., 139.
du: tw, tu. tigh, tich, tik alla på sid. 19, tech dig 185.
dö aff werldenne skiljas hädan 89.
dödh ändradt från orig:ts dodh 39; 60:2 orig:ts dodha ändradt till ödha; sid. XCVII dodhen motsvaradt af dödhen s. 15; annars alltid — ö —; Söderwall anför ingen form med — o —. Det senare kan bero på tysk sättare eller vara tryckfel; jfr sid. LXXVIII. dömd til dödh 156.
(*dödhe*, sv. mask.): aff dödha från döden 49, 60 (L. von den Todten, Tideb. aff dödha), 68, 70, 74. Se 'Een skön nytt. vnderw.', sid. XXXI f.
dödz twång betryck, vånda såsom i döden 176.
döödz jemmer 190—191.
döffwa göra slö, förtaga den sårande kraften hos 21.
dölja se wndan —.
dömer ovänligt bedömmer, fördömmer 29; dömpde dömde 158. Jfr *öfvervinna.*
e: åå huru lenge huru länge än 64; åå huru store 218. — å huad, e huad 46, 70; ee huad the helst ehvad de än 143; jfr huad; — å hwar som helzt hvar hälst 72. — åå når när hälst 173.
edher och idher, pron. pers. o. poss., promiscue.
effther, konj., 10 m. fl. st., effther thet 7 m. fl. st., effther thet ath 8 eftersom. — ther the åro giffwen effther (prep.) för hvilket ändamål de äro gifna 45.
efftherdömilse föredöme 141.
effther fölia och effther komma blifva en följd af 30, 31.
efftherliknilse föredöme 106; neutr., mönster 112.
efftherscriffna 26, 221, — screffna 25 nedanstående.
efftersyn mönster 112.
eeghen nytta egennytta 14. Icke tidigare uppvisadt i sv.; mlt. egen nut.
ey vtan icke annat än 22.
elles eljest, näml. om jag icke lidit döden för eder 157.
embete värf 160.
embetzman handtvärkare 10.

emellam 47, **emellom** 30, 73, 221, **emellon** 46. Jfr **mellam.**
en ringa ting (plur.) 202; så ock i Bib. — **then ene** den ende 213.
een deels till en del, till en viss grad 10.
endista 63, **eendesta** 137 den enda.
eenfålloghom enkla, olärda 1; öfversätter L:s einfältig, så t. ex. i titeln till 'Traubüchlein': für die einfältigen Pfarhern; **eenfåldighe** (mindre begåfvade?) 97, **eenfallugha** 56.
engier plågar 161.
epistel 7, 81, 144, **episteler** 7. 55, **epistler** 96, **epistole** (plur.) 166 om brefven i Nya Test. Söderwall anför endast formen epistola. Se N. T., sid. 9.
Eue Evas 131.
euangelistens 128, **euangelisstener** 57.
ewinnerlighen, — **lighin,** adj. oböjd form, 39, 94 m. fl. st.
exempel exempel 169, 191, 192; föredöme 107, 164.
falla, impf. s. **full** 191, 192, 217, pl. **fullo** 83. — **ther aff** affalla därifrån 104; — **emoot** 125; — **til** tager sig till 162; — **in til** 76, 213; — **vtaff** affalla ifrån, förlora 54; — **til fögha** 191, **til föghо** 98, 149, 195, 215; **thet ecke strax faller tich j sinnet** som du icke strax fattar 220.
falskeligha på ett orätt sätt och med skrymteri 24.
fara, vb.: **haffwer medh fara** har att komma med (eller: dragas med) 212, 215. Jfr **nedher** —.
fare wårdt fara värdt 159.
farlighen, adj. nom. sing., 108.
faste, c. obl, fasta 31.
fatigh fattig; stackars, ringa 119, 137 m. fl. st., genomg. med ett t.
fatoburen 42.
feel medh honom om sanningen fel med honom i fråga om hans sannfärdighet 58. **skal icke wara feel vpåå** det skall ofelbart inträffa att 90. Subst. fel är icke uppvisadt i fsv.; mht. væl, mlt. feil (fel); mlt. ane feil ofelbart, för visso. I da. uppvisadt först senare.
figura til sinnebild, symbol af 24.
finna: **funne sich** befunne sig vara, vore 159.

flod: **ſtoor watufloodh** stora öfversvämningar 183 med ett predikat i sing. och ett i plur.: **kommer, reckia.** Flodh finnes i såväl fsv. som isl. såsom fem. och neutr.; båda hafva kanske föresväfvat förf. och gifvit upphof åt hvar sitt predikat. På samma sida fem. sing. L. 1524 grosze Wasserfluth, plur. (1517 Sündfluth vieler Wasser). **flood=hena** syndafloden 16.

foglon 6 är utan tvifvel tryckfel för foglom (obs. att **allom** föregår); dylika tryckfel äro vanliga. Månhända är det en felaktig upplösning af 1:a uppl:ns **foghlō** (sid. LXXXVIII). **foghlana** 9, i 1:a uppl. **fughlana.**

foorda honom befordra hans bästa 28; **foordrar** befrämjar, ser till godo 31. På båda ställena Betb. fordere. Formen utan r är inhemsk, med r tysk; den senare är icke uppvisad i fsv. Isl. forða, mlt. vorden och vorderen. Jfr **fòr** —.

fot: **ſtoodh vpåå fallande foot** 190.

framföra: **framfòrdt,** neutr. pl., 96.

framgång framgående; kommer icke till stånd 176.

fransoser se Anm. till sid. 111.

freſtilſe, neutr. pl., 110, 111. — **freſtilſan** 110, tryckfel för **freſtilſen,** eller har ordet genom missuppfattning fått sv. mask. böjning? Ord af typen aminnilsa-tekn., födhilsa-tidh o. s. v. voro lätt utsatta för att missuppfattas i denna ordklass med vacklande genus och osäker genuskänsla.

frij anda icke slavisk, som tjänar Gud frivilligt 199, 200, L. 1517 freywilligem, Vulg., principali, Bib. frijmodhighe, Bibk. frivillighetens. **frij,** fem. plur., fritt och otvunget gifna 160; **frij,** mask. plur, fria, befriade (Gud ville icke skänka människorna åt Kristus, befriade från syndens straff, med mindre han återlöste dem) 154; **frij fòr,** mask. plur., frie från 49. **aff itt frij modh** af ett otvunget, frimodigt sinne 43, 201. Frimodig (mlt. vrimodich) är icke uppvisadt i fsv. — Detta adj. förekommer här genomg. oböjdt.

frijadhe, part., befriade 56.

frid: **til fridz** till freds 6; **wara til fridz medh** äga frid med eller genom 161; **ſtella thet till fridz** förläna det frid 167.

fridhſampt fridfullt 108.

fructa se **be** —.
fructsam fruktbringande 220.
fructsambligh trä trän som bära frukt 5.
frögdha sich offwer mich få tillfälle att glädja sig åt seger öfver mig 188.
• *fränd* —: **frendspel** blodskam 31. Icke uppvisadt i fsv.; fsv. frändsämis spiäl, eg. spillande, fördärfvande af släktskapen.
frå och **j frå**, promiscue, från.
frååszerij 110. Icke uppvisadt i fsv., där frazan förekommer några gånger i samma bet. Jfr mlt. vråtzen.
ful full 199; **til fulla** till fullo 97.
fulborda uppfylla (Guds bud) 55.
fulleligha fullkomligt, fullt och fast 61, 169 m. fl. st.; fullt säkert, med visshet 57.
fundera grunda, bygga 114; på samma sida **stadfåsta** i samma bet.; **funderadhe** grundade 75.
fååfeng som ej bär frukt 54; fruktlös, förgäfves 90, 212. **fååfeng åwentyr** fåfängliga historier 23, Betb. närrisch Fabeln; **fååfengt snack** värdelöst prat (om fåfängligt användande af Skriftens ord) 23.
fååfengeligha, adv., i onödan 22, Betb. unnutz.
fååfengelighit tingh i fåfängeliga saker, som icke äro värda, att Guds namn åberopas 23; **fååfengeligha eedher** 102.
j fåfengeligheet utan frukt 205. **taladhe fåfengeligheet** 188 förtalade mig (eller: talade förderf; så Bibk.), Vulg. locuti sunt vanitates, L. 1517 geprediget Eitelkeit, L. 1524 reden und dichten falscheit.
fåfengheet sysslolöshet 31, Betb. mussikeit. Jfr ordspr. »fåfäng gå lärer mycket ondt».
fåånyttogh intet gagnande, eller kanske: onödiga 92; fsv. fanyter.
fåwizsko dåraktighet 185, L. Thorheit.
fådra, gen. pl., fäder 133, 140, 150, på alla ställena i samma, förmodligen arkaistiska, fras. **fådhrom** 140.
fådhernes rijke fädernesland 119.
fägna: **feghna** hälsa med glädje 144; **fåghnat** välkomnad 69.
fåghrind fägring, skönhet 143, 178.

färd: **år påå ferdhe** förehafves, är fråga om 159; **påferde** 127, **på ferdhom** 187 på färde, för handen.
fårſt färskt, friskt, icke förtorkadt 156.
fødder bet. antagligen aflad 196, L. empfangen, Vulg. conceptus, men Felix Pratensis genitus sum. Jfr Söderwall under föþa 2); **føddan** 198 (där stället utlägges) synes hafva sin vanliga bet.
følier ther effther framgår som följd däraf 55; impf. **folgde** 46.
før och **for** promiscue; **ffør** 32 i handskrift vanligt stafsätt denna tid (analoga äro t. ex. höghffärd 36, ffadhrenom, beffalingh 49). **før tich** inför Dig uppenbar 186 (jfr utläggn. 187), L. fur dir, Vulg. ante te. **før en gudh, ſkiøldh** o s. v. 19, 51, 89 till, i stället för. **før ſkul** och **før ſkuld** promiscue; **før wora ſkul** genom vårt föredöme 120; **ecke før ſina ſkul utan før hans ſchul** icke genom egen förtjänst, utan af Guds nåd 142. **før** före, framför 117, före (i tiden) 148 **før,** adv., förut 16. Jfr **føre, førra.**
för = alltför: **førhaſtugh** för hastig 220, äfven i N. T. (sid. 8) sammanskrifvet i ett ord, såsom i dylika sammansättningar vanligen i fsv.; så **førſwagh** 175.
föra: **førdhe ſich vtj** iklädde sig 155.
førachta icke fråga efter, icke bry sig om 15.
førarghas 107, Betb. sich ärgern; **førarghat** försämrad, eller: tager anstöt 102, Betb. geärgert, hvilket af Lexer öfversättes med bl. a. zum bösen reizen, en bet. som här passar mycket väl. — ø — är på senare stället ändradt från orig:ts — å —, som dock kunde tänkas stå i st. för det vanliga — o —. Sådana exempel finnas ock i N. T. Jfr sid. LXXVIII. Se N. T. sid. 10.
førberørd förut anförd, ofvannämnd 36, 51, 80, 119, 128; **føre berørt** 56; **tilførenna berørdt år** 182.
førbjuda, førbød, førbodhna, førbudhit (part. neutr.) 42; **iach førbiudher tich ath thu icke** 19.
førbryter förvärkar 87.
førdolda hemliga 196, **førdoldt** 199. Smnsättn. fördölja, fördold icke uppvisad i fsv.; jfr mlt. vorbergen (part. vorborgen; förborgad icke häller uppvisadt i fsv.), vorhêlen.
førdragher medh har fördrag med 124.

fôre, prep., för 69, 96, 154; inför 100, 114: 4; i stället för 48; **ther thet är skeedt fôre** för hvilkens skull det (Kristi lidande) har ägt rum 157. — **fôre,** adv., förut (innan vi bedja)? 114: 11. Jfr **fôr.**

förebrår: **fôrbrâår** 50, 180, 181.

förebära: **bâra fôre** framhålla, anföra 58, 174; **bâra tich fôre** åberopa 215.

föregifva: **geffwa fôre** framställa, framhålla 59, 75, 107, 176, 213; föregifva, förebära 157, 179; **fôregiffwas** framställas 75, 167.

förehålla: **håller mich fôre** framhåller för mig, låter mig känna, utstå 178. I denna bet. icke uppvisadt i fsv. L. furhalten (Dietz).

förekasta: **kastar fôre** förebrår 180.

fôrekomma möta, hända 24. **fôrekomē** 160 (att upplösas förekomen eller förekomne? neutral plur. till synderna äfven 161: »affskrapat» = afskrapade) hafva kommit för oss, till medvetande (eller är det att fatta transitivt: bragts till medvetande?). Meningen är den, att Kristus påminner oss om våra synder genom sitt lidande, hvilket han utstår för deras skull. L. (Erl.uppl. 11, s 150): in seinem Leiden machet er unsere Sünde bekannt.

fôreståår 178 synes betyda: som nu är inför mig, som nu plågar mig. Som förestår, väntar mig tyckes sämre passa i sammanhanget.

föresäga: **som fôresakt är** 50, **fôre sagt, fôresagt** 83, 159, 160 såsom förut är sagdt; föreskrifvit, förordnat 112; **sågher fôre** framställer 205.

företagas **mådhan thet såå alwarligha fôretaghes** då det går så allvarligt till 156. Jfr **tagha.**

förevita se **fôrwita.**

fôrfalnat vissnat, förtorkats 169.

fôrfara erfara 174; jfr vårt förfaren.

fôrfaren förstörd, underkastad förgängelse 74.

fôrfoordras befordras 31. Icke uppvisadt i fsv. Jfr **foorda.**

fôrfârilse, fem. sing., förfäran 186.

fôrfôlgdt, forfolgt 213, 215; förfölja i denna dess nuvarande betydelse är icke uppvisadt i fsv., men förföliare förekommer i Manfred (omkr. 1515).

förgifft, fem., 16.
förgifftich giftig 83, **förgiftogt** 193.
är förgången har förgåtts, förgås 214, 217, L 1524 vergehet; **förgangne** förgångna, försvunna 205.
förgäta: **förgatt** glömde 205.
förhala 118, **förhalar** 64.
förhop förhoppning 18.
förhopa hoppas 162, **förhopas, förhopadhes** 211, 212, 213, 214, 216, **förhopes,** pres. 1 pers. pl., 125.
förhöyer upphöjer, berömmer 22.
förclaring 97 Subst. är icke uppvisadt tidigare i sv.; mlt. vorklaringe.
förkrändht brutet (om bud) 32, 33; om kvinnor 67; jfr o—.
förkunna 201, 203, **förkynna** 123.
förlijkar 30.
förloffwat enom manne eg. bortlofvad åt, förlofvad med 127. I denna bet. icke uppvisadt i fsv.; mlt. vorloven (Lübben). Kalkar upptar icke denna bet.
förlåta; förlata 116, 149; **förlåther, förlåther** promiscue; förlåta 29 m. fl. st.; — **sich vpåå** förlita sig, förtrösta på 61, 66 m. fl. st.; **förlåther ther vpåå** (utan pron.) 19; — **sich til** 116, 118; — **sich in til** 149.
förlåtilse; förlatilse 215.
förmalediade, förmaledieda förbannade 131, **förmalediet** 132. — **förmaledielse** förbannelse 131. De äro icke uppvisade i fsv. Mlt. vormaledien. Luther har på detta ställe vermaledeien.
förmana om bedja om 170, 179, 211, 212. I samma bet. mlt. vormanen (Lübben).
förmanelses röst (i orig. i ett ord) böns röst 211, Vulg. vocem deprecationis, L. 1517 Geschrei meines Bittens, L. 1524 Stimme meines Flehens. **förmanelse** besvärjelse 20.
förmaning bön 178, 213, 214. I denna bet. äro **förmana** o. s. v. icke uppvisade i fsv., men bet ligger nära de af Söderwall anförda uppmana, uppmaning.
förmodhendes sich alt gott aff honom väntande 18.
förmåå, 3 pers. sing. pres., 43.

förmenger egentl. blandar, sätter i förbindelse med 145. Icke uppvisadt i fsv.; jfr fsv. mängia och mlt vormengen.

förnimma: **förnema,** förnimma, få veta 220; **förnemandes** förstående 163, L. verstehen, P. El. beghribe.

förnufft förstånd 11 (fem.), 21, 23, 37 (fem.).

förnya återställa i ett bättre skick 47: 19; gör till en ny människa 86; gif mig en ny (annan; sannol. icke: återställ) 199, 200. Så Bib. o. Bibk; L. erneue, Vulg. innova.

förenämnda: **förnemda** 59.

förra, adv., förr, förut 14, 42, 52, 74, 88, 122, **förre** 52; **förra än** förr än 47, 57, 116, **förre än** 89. Jfr **för, före.**

försambling Guds församling 203, 208; där många äro församlade 91.

förse: **förseedt,** neutr. pl., förbisedda, så att tryckfel uppstått 221; **förságh** förvärkade 3, 4, 219; **förseedt sich** förgått sig, syndat 98.

försije daghar (är väl subst. fem. fsv. forsea = förutseende) förespådda, med hjälp af kabbalistiska konster uträknade dagar 20, Betb. erwählte Tage.

förscriffwit, förscriffna förut nämndt, förutnämnda 26, 75, 82, 166.

förschräckt 175 utlägges på samma sida: **wanmechtugh och förskräckt.** (**been** = ossa.) **sch** betecknar antagligen sk, icke det tyska ljudet. Se **okuscht.**

för skul, skuld, schull, schuldh. **sch** sannolikt = sk Se föreg. stycke.

förskylla: **förschyllat** gjort sig skyldig till 216; **förskyllat** gjort sig förtjänt af 99.

förskyllan förtjänst (Kristi) 85, 86, 99; förskyllan, förtjänst 137, 140 m. fl. st.

försmád ringaktad 136.

försmádha, — dher, — dhes, — dde, — dt, — dadhe, — dhat 33, 119, 126, 164, 194, 205, 206. Verbum är icke uppvisadt i fsv., som har forsma (isl. forsmá); mlt. vorsmaden; mht. versmæhen.

försmádhilse vanvördnad, förnärmelse 93. Sid. 96 är — á — ändradt från orig:ts — å —; jfr dock försmåilse hos Söderwall under forsmäilse; invärkan af en sådan form är icke otänkbar. Jfr sid. LXXVIII.

förſmåleka tillfoga smälek, smäda, skymfa 193. Icke uppvisadt i fsv.; bildadt på smæleker.

förſoffadhe bestörta, förskräckta 169; **förſoffat** bestört (darrande, maktlöst, domnadt af förskräckelse) 186, 187, L. bebet, andra läsarter: ist betrübt, schluttert, Vulg. o. Bugenh. conturbatum, Felix circumivit. Mlt. vorsuffet = bestört.

förſoonare 66; månne tryckfel för: försoonar?

först: **forſt** 82: **till thet förſta** för det första 5.

förſte furste 103.

förſtåå; förſtåndas förstås 131; **icke ſåå förſtondandes** icke så att förstå 75; **år förſtondandes** är att förstå, menas 27: 1, gäller 27: 12; **år klart til förſtåå** 91, **klart til ath förſtå** 134, **klart noogh förſtondandes** 129, **clarliga förſtondande** 6 kan tydligen inses. mena 95, **warder förſtonden** menas 79, **förſtondit** menadt (= ordet betyder) 82.

förſtånd förstående 133, 191; mening 129; betydelse (uttolkning) 63; **vpåå thet man komber hår teſte båtre til förſtåndit** på det att man må desto bättre förstå psalmernas betydelse 168.

förſtårk stärk 123.

förſtörkier förstärker 90.

förſumelſe, neutr. pl., 222; **för förſwmelſe ſchull** af försumlighet, ouppmärksamhet 221.

förſwinder försvinner 51; **förſwunnen** 51, 204.

förſökia sätta på prof 118, 171; frestar 21, Betb. vorsucht. Den senare bet. icke uppvisad i fsv.

förſökilſen, neutr. pl., frestelserna 124. Icke uppvisadt i fsv., bildadt på försökia.

förtagher enom afvärjer ifrån någon 24; **förtoogh mich** 210, se Söderwall, sid. 309 f.

förtapadhe förtappade 48; **förtapat** förspilld 155.

j **förtijdhen** i forntiden 82, i förgångna tider 213.

förtijghde förteg, icke bekände mina synder 181. Icke uppvisadt i fsv.; är en öfversättning af verschweigen.

förtieniſt 195.

förtorkas: **förtörkas, förtörkat** 204, 205, 206, 208.

förtrycker nedslår, förkväfver 160.

fórtryter med personl. subj. 19.
fórtrósta, — ster, — ste, — stat sich vpå 20, 63, 74, 115, 185, 188, 189; — **påå** 45, 184; — **til** 45; **fórtrósta oß til ath** (transit.) inge oss förtröstan och mod till att 150. — Denna vår nuvarande bet. är icke uppvisad i fsv., där verbet endast förekommer reflexivt.
fórtróstning förtröstan (på Gud) 163.
fórtróttens 166; reflex. icke uppvisadt tidigare.
fórtwongar betungar, plågar 164, L. beschweret.
förtälja: **fórtelies,** pres. plur., framställas, uppräknas 3; 1:a uppl. har i nästa rad **vthtydhas,** plur.
fórtánkte, part., hafva på förhand tänkt efter, vara betänkte 113.
fórwanskadhes försmäktade, miste sin kraft 181, 182, L. 1524 verschmachten, Vulg. inveteraverunt, Bib. försmechtadhe.
fórwanskat, neutr. pl., förderfvade 47.
fórwanskeligheet skröplighet, brist, synd 47; subst. icke uppvisadt i fsv.
fórwara bevara, akta, skydda 32, 103, 105, 110, 111, 169; **fórwara sich** taga sig till vara 192.
fórwita förevita, bestraffa 212; **fórwijter** 181.
gabberij 186, 187; dess betydelse är svår att säkert fastställa. Eftersom det tydligen är en öfversättning af Vulg. illusionibus, menas antagligen gyckleri, fåfänglighet, dåraktighet. Möjligen: skamlighet, orenhet, utslag, i analogi med de ruttnade såren. L. 1524 verdorren, 1517 Schande, och i utläggningen: Unreinigkeit m. m.; Bugenh. carnem meam invenio immundicijs plenam et stultam; Felix combustione, id est ignis tentationis carnem meam examinat. Bibk. brand. — Ordet förekommer icke i fsv.; mlt. gabberie = Scherz, Possen (Sch. o. L.).
Gabriel engel (ángil) ängeln Gabriel 127, 128. Jfr **Hieremiam, Nathan, Samuelis.**
gaffwor se **gåffwor.**
gagnlighen, nom. sing. mask., som gagnar 10.
Galilea land 127.
ganscha, ganßka (1:a uppl. **gantzska**) alldeles, helt och hållet 6, 11, 12 m. fl. st.
gathen gatan 155.

genom gååß utkämpas (till seger) 89.
genomſlaghningh genomborrande 165; jfr **genom ſlaghen** 155.
genſtörtugheet 29; endast adj. uppvisadt i fsv.
geenſäyelſe svar på tal, motsägelse; vederläggning 188; icke uppvisadt i fsv., som har gensägdh och gensäghn. L. Widerrede, Vulg. redargutiones. Tideb. straffelse (vederläggning med bibetydelse af förebråelse); Bib. genswar; Bibk. svar.
giffwa och **geffwa** promiscue. **geffwa ſich enom androm til tieniſt** bevisa en annan tjänster (med egen uppoffring) 53; **giffwer ſich ſielff hwar man til vilia och tienſt** gör hvar man till viljes och är tjänstaktig mot hvar man 37, Betb. ergibt sich Idermann frei zu eigen, Dienst und Willen. Jfr **före** —, **in** —, **öffwer** —.
gifmild: **geffmildher** 32.
giſlan gisslande, smärta 184, 185, 188, 190.
gitta: **gat han icke lidhit** kunde han icke tåla 83.
gladheligha (med glädje) utan knot, frimodigt 105.
glädhi glädje.
god: **till godo** 9, **til godha** 41, 64, 78, **til godhe** 68 till godo, till någons bästa; **mich til godha** 66, i samma bet. »för mit betzta skul» 70; **göra allom til godha** göra alla godt, se på våra medmänniskors bästa 54; **till godha nytto och gagn** 63 substantiviskt, ehuru komma efter godha saknas. Jfr **taga** —.
godhewän 36 i ett ord.
godhet: **till ſin goodheet** till sin godhets ådagaläggande; för att bevisa sin godhet begagnar Gud de skapade varelserna såsom medel 10.
godh vilia välvilja, ynnest 130.
grant noggrant 44, 113, 212.
grekeſt grekiskt 75.
grima, grime (båda i obl. form) grimma 184, 185.
j gropena till helvetet 214, 217. L. 1524 in die Gruben, L. 1517 in die Hölle, Vulg. in lacum.
gruffwa therföre grufva sig, fasa däröfver 193; **grufwande** 175.
gruffwilſe, gruffuelſe ångest, fasa 174, 176, 177. Icke uppvisadt tidigare; bildadt på vb. grufva, mlt. gruven.

grundh betydelse, mening 168.
grundat lagt grunden till, byggt, skapat 209, 210, L. gegründet, Vulg. fundasti; **grundat j** som har grund, stöd i 157. Jfr **be —**.
grundeligha grundligt, noga 106, 154, 155 (L. tief).
grwselighen ryslig, förskräcklig 177; da. gruselig är uppvisadt från samma tid; icke kändt i fsv. Båda orden äro säkerligen lånade från ett mlt. gruselik, som visserligen icke är uppvisadt förr än i senare tid (Berghaus). Jfr mlt. grusam, mht. adv. grusamlichen.
grym: **grömman** vred 173.
grymheet stränghet, vrede 154, 175, 186, 174 (Vulg. furore).
gråselighen, nom. sing., förskräcklig 169; **gråseligha**, ack. fem., 185.
gråseligheet 178 m. fl. st.
gudfadher Gud fader 56, annars i två ord; förekommer äfven i fsv. sammanskrifvet. — **gudz byrd** Kristi födelse 222.
gudeligheet andakt, uppbyggelse 168. Se N. T., sid. 9.
gunstig: **gönstugh** nådig 141, **gönstighan** 144.
gåå; **gånga** 184; **gongandes** 64; **geck** 61; **gack**, imper., 91, 163 m. fl. st. **gåår ther aff** kommer där af 154; **gåår för sich sielff** 194 = **gick effther sitt eghit sinne** 17; **gåår offwer** väl: utbreder sig öfver 12. Jfr **genom —**, **på —**.
gåffwa och **gaffwa**; **gåffwon** och **gåffwan**, nom. sing., 160. Jfr *begåfva.*
gälla: **thet geller fast meer** det gäller viktigare saker än att leka 156; **geller tich medh vpåå** angår äfven dig, et tua res agitur 218; i samma bet. **galt mich vpåå** 156.
göma bevara och vårda 12, 15.
göra; **giordt** (1:a uppl. **giord**), part. fem., 4; **gioldt** 143 tryckfel? **göra fruct** alstra frukt 42; **om intith görandes** 22, Betb. vornichten; **ther effther göra** göra efter det föredömet 164; **gör wål widh** bevisa barmhertighet, nåd mot 201, 202, 203; **ståår till görendes** (en lt. konstr.: is to donde; jfr »merkiandes») så mycket görligt är 21, 24, 33, 193 (jfr vårt hvardagl. uttryck »det står inte till», näml. »att göra»). — **tilgörandes** vid vite af 173. —

gör effther öfvar trollkonster för att återfinna 20 (jfr Rietz, sid. 229, gära).
haffwa, impf. haffde o. hadhe promiscue. haffwa (—om) wij thet finna, lära vi 95, 152, 183; haffwom wij aff finna vi (afhandladt) om 63; haffwa för hafva till 19, 51, 89. haffwa sich förhålla sig 22, — sää är så beskaffad 53, — j förhålla sig i fråga om 31, — wenligha medh förh. s. vänligt mot 29.
halffdeelen hälften (midt i mitt lefnadslopp) 209, 210.
hals: på halsen 187.
hampn skapnad 178; fsv. manna- och människio-hampn, annars hamber.
han; honum 59; honom 12: 17 (1:a uppl. honum); hans i reflex. bet. 56 m. fl. st., jfr sin.
hand; hånd 182, 185, handt 69 (2 ggr; i fsv icke uppvisad form; tyskt inflytande), hendrena 78; haffwer för handenne har inför sig, att göra med 93; haffwer förhender anför 180; j wåra hender i vår makt 160 (L. in unserer Hand), j gudz hender 162. Se påå.
handa wårdh, håndawårck 209 (plur.), 210.
handlas behandlas 165; L. gehandelt werden.
hebreiska måålit, påå Hebreisko 168; hebreesche texten 177 (se sid. XXXIX). sch = sk? Se okuscht.
min hedher den hedersbevisning som mig tillkommer 119.
heedninge 61, 72.
helbröghda, subst., (hälsa) duglighet 185, 186, jfr utläggn. 187. — adj. 150.
helgd helgdag, helg 24, 25.
helgedomar heliga ting 68, 123.
helghon 148 m. fl. st., helghen, neutr. pl., 147.
heligh; helgha o. heligha; häligt 133; helgie 20; hiligha 101 icke uppvisadt i fsv., mlt. hillich (se sid. LXXVIII); heligha menniskior troende 72, Betb. die Glaubigen och die Heiligen. Se N. T., sid. 12. aff sina högha helgho 207 är adj. användt substantiviskt: från sin höga helgedom; förklaradt: »aff sitt högha tempel» 209; det öfversätter ordagrant Vulg. ex. excelso sancto suo; Bib. aff sinne helgha högd.

heligha, vb., helga 101; part. o. sup. **helighat** 67, 97, 100, 112, 120, 126, **hålighat** 126.

heller häldre 99.

helsan, helsning hälsning 128; Postillan 1530 »then engelska helsan» = ängelens hälsning (Ave Maria).

helst se **e huad.**

helwitis nöödh sådan nöd och vånda som de fördömde äro i 176. Se ändr. till sid. 56.

heeman, subst., hem 62.

hemeligh (förborgad) inneboende 194, 195.

hemmel (1:a uppl. **himmel** 5) och **hemmelsk** genomg., endast 9 **himmelen**; men **himbla, himblom** genomg.

hemmeltekn 20 har afseende på astrologiska beräkningar.

herre; gen. **herra, herres** och **herras.**

herskap öfverhet 27, 28.

hielpa: ath tw hielp mich 114; se Rqt. 1, s. 248; **hielp ther till ath** hjälp att 107. — **hulpen** burgen.

Hieremiam propheten 194.

hierta, plur., 42, (16, 169?).

Hierusalem = gudz christeligha församblingh 79, 209.

himmel se **hemmel.**

hystorie berättelse 60; **historier** 31 berättelser, säkerligen icke bilder såsom fr. histoires, ty den bet. ej uppvisad i mht. (historje); i mlt. är ordet icke uppvisadt, icke häller tidigare i sv. Kalkar har intet tidigare citat än Chr. III. Bib. (1550). — På senare stället är det taget från Betb. Historien; på förra stället har L. icke det ordet, men ger i stället exempel på sådana »historier».

hoo hvem 98, 129.

hogh — se **högh** —.

hon: **henne**, genit., 46; **henna** gen. eller dat. 72 (se *hålla*); **hennes** i reflex. bet. 45, 46. Jfr **sin.**

hopadhes hoppades 217; jfr **för** —, **wan** —.

hora se **höra.**

hwdhstryckning hudflängning 164; fsv. hudhstrykan.

hufvud: **gångna offwer mit hoffwdh** sannolikt: de räcka mig öfver hufvudet; jag står i synd »öfver öronen» 185, så ock 186. Vulg. supergressæ sunt caput meum.

anse om 18; **holler mykit aff** skattar högt, prisar, magnificat 132, 134, 135, 141, jfr **affhollen**; **h. sich** förhålla sig 18, 24, 26, 28, 30, 33, 39, Betb. sich halten; **h. sich in till** hålla sig till, 12, 19, 20, 58. **hollendes eendrechteligha medh henna lårdoom** 72, konstr. är väl denna: troende endräktigt i öfverensstämmelse med hennes lära; **henna** kunde väl också uppfattas såsom dat.: hållande endräktigt lära med henne. Jfr **före —, inne —.**

hård: **hardan** 98; **hårdh och torr** förhärdad och förtorkad 159, L. hart und dürre; **hart j sitt yttersta** i själtåget 170.

hårclådhe kläder af hårduk 155.

håktilse bojor 120; 216 (2 ggr), 217 (antagligen neutr. pl.).

hämnas: **hempnat** hämnats 165; i samma stycke inf. **hempnas.**

hänga: **henger vpåå** beror på 58, 152; **påå hengde** 190. Se Söderwall. Jfr Grimm hangen II. 7. I da. uppvisadt från samma tid.

håpen bestört 156. Icke uppvisadt tidigare. N. T. och Var. rer. voc. häpen; i glosboken till Terentii Andria häppen. Jfr ty hapern, happern = »stecken bleiben» samt i samma bet. i Westfalen hapen (Berghaus).

hår nedh hit ned 48.

högheligha, adj., 214, — och **höghligha,** adv., 170, 204, 212; högljudd, eller: enträgen, innerlig.

höghffård öfvermod 36; **hoghferd** högfärd 164.

högmodas: **hoghmodhas** 21, 141.

höghwårdhugha, — digha 133, 141. Icke uppvisadt i fsv.; i äldre tyska användes motsvar. ord i bet. majestät, i mht. äfven om höga andlige, högvördig.

höra: **hora** 50, **horat** höra det 189; se sid. LXXVIII. **höre** 80: 2 är väl plur. (eller tryckfel för hörer), ehuru subj. formellt är sing. — lyda 112.

hörogh, — ug hörsam, lydig 11, 163.

icke och **ecke** promiscue, **ecke** i bokens senare del nästan enarådande. Orig:ts **ecka** är ändradt till **ecke** s. 32.

idherligha ideligen, ständigt 94.

idkeligha, adv., 25, 95, 96. **idkelighen,** adj. n. sing. fem., 95; — **lighe,** plur., trägne, oaflåtlige 118.

j fråå och **fråå.**

j fråå wåndt afhändt 13.
igen: bliffwer j ghen blir öfver, kvar 51.
ihop: thesamma alle j hoop dessa alla tillsammans 76.
j hål ihjäl, 158, 191.
ilgerninges mån ogärningsmän 179. Jfr ogårninges —.
ilhårskheet förhärdelse, grymhet, ondska 29; är kanske tryckfel för — å — (jfr sid. LXXVIII), ty — å — är icke uppvisadt i fsv.; men kan vara påvärkadt af fsv. ilhardher > ilhårder.
illa syndigt 98; illa liffua lefva ogudaktigt 107.
in till se dragha, falla, hålla, lita. Sammansatta prepositioner äro med en viss förkärlek använda, såsom in påå, vpåå, vthaff, vthi, vthoffwer.
inbundna invärtes befästa, ingrodda 16.
inbyrdes 55, 193.
infalla ingå, förekomma (i en framställning) 4.
ingen mandz scl. ägodelar; ingen stadz (ingenstädes), på intet sätt 55. inteth, intith icke, ingalunda 118 m. fl. st., inthe haffwandes som intet hafva, fattiga 139; inthet thet ting 102 (jfr någhor). inghen vtan, inghen annan vtan, inteth vtan ingen, intet annat än 102, 104, 114, 120.
ingifva: ingeffwer 34, gifwer in 85 ingifver, meddelar; ingiffwit 16 synes hafva den icke tidigare uppvisade bet. »gifva in» om läkemedel; men det kan ju också bet. intalat.
inkrystes intrycktes i mig 181, 182. Jfr Söderw. under krista.
innan, prep., inom 220.
inneholla och holla inne 26.
innerligha, inneligha, adv., i hennes inre, invärtes 159, L. wesentlich; innerligt 170; båda betydelserna passa 166. — innerlighen, adj., n. s. fem., 117, innerlighare 93 innerlig, -are; innerlighit andäktigt 95.
innogha, adj., innerlig, 93. Subst. innoghet förekommer i fsv.; förmodligen fanns väl äfven ett adj. innigher (mlt. innich = from, andäktig), jämte det ofta förekommande inhemska inne(r)liker, ehuru det ej är uppvisadt. Äfven innerlig har till sin betydelse påvärkats af mlt. I VGL. IV har det ännu samma bet. som i isl.: noggrann.

inplantat j liksom inplanterad eller inympad i, införlifvad med 49.
inſkiutilſe, n. pl., ingifvelser 110, Betb. Eingeben, Chr. P. indskydelser, P. El. indsckud.
inteth och **intith**; ofta i bet. icke. Se **om** —.
inwårtes, adv., 22, 157, **inwartes** 18; i da. från samma tid uppvisadt indvertis, adv., mht. inwertes, adv. (= inwärts), mlt. inwardich, adj. (inhemsk); formen med — *a* — icke uppvisad i fsv. Jfr **utwårtes.**
inålffwer 199, 200; Vulg. in visceribus.
Johannes 55, 81, 128; **j Joanne** 163; i marginalhänvisningarna alltid med **h. ſancti Johannis baptiſte** 128.
jordadher begrafven 59, 67, 68, 70; äfven **begraffwit, begraffning** 68.
j jorderijke på jorden 19.
isop se **hyſop.**
iterlighare se **yterlighare.**
iw ju användes ofta och i många ställningar, t. ex. i bet. alltid 218, nödvändigt 96, för visso 138, 148, framför superl. allra 75, efter nekande sats 74, 91, 144; **jw alt** under alla förhållanden (eller: framför allt?) 120, L. vor allen Dingen; **ath jw icke** 87, 190; **jw** — **jw** 6, 154; **iw mera** — **iw mera** 42.
Judes 153; svensk genit. lagd till den latinska.
jungfru: **jomfrw** 3, **jomfrow** 171; den senare icke förut uppvisad form, tydligen påvärkad af lt.; jfr sid. LXXVIII.
jomfrukrånkning 31.
jämmer: **jemmer** och **jember** 167, 168.
jämte: **iempte wedh** i jämnbredd med 146.
kalla se **påå** —.
capitener anförare 76, 83, 84, 103.
kaſta se **fóre** —, **wndher** —.
klaghar mina nóódh 114; mlt. sinen not klagen. Jfr **be** —.
klaghemåål anklagelser 109; klagan 119.
clarligha, adv., 7, 35, 112. Jfr **fórſtåå, påå tagha.**
clådhen, plur., kläderna (**haffwer them påå ſich**) 10.
komma; kumma 112; **komber** och **kommer; ther honom ... aff komber, ath** hvaraf honom sker lof o. pris där-

före att 12; komma offwer eens öfverensstämma 57; komma werldenna till ighen åter låta världen blifva till, ånyo befolka jorden 16; komber påå tillskyndar 33. Se aff —, aff stadh —, före —, til —, vp —.
konung: kongens 155, 158.
krafft förmögenhet, egenskap 157.
krama se nedher —.
creatwr ofta i bet. allt skapadt, t. ex. 9 där himmel och jord räknas dit, tråå och annor creatwr 10; om människan 115; j creatwren inom de skapade varelsernas sfär, dem emellan 11.
krij krig 30.
cringh om omkring i 158.
christelighen, adj. nom. sing., 61, 62.
Christenheeten kristendomen 57.
christtroogna 68, 69 (Betb. Glaubigen), 74 (Betb. Heiligen), 76, 78, 81, 119. Icke uppvisadt i fsv., är en öfversättn. af ty. christglaubig, som självt icke är uppvisadt tidigare än omkr. 1500 (Grimm); da. christtroende anföres af Kalkar först från Hvitfeldts krönika (1595).
krossa: sönder krosadhe 206.
kryst kläm 184. Jfr in —.
kräfva: til kråffwir så fordrar 105. Se sielff —.
kråseligha, adj., fina, ljufliga, härliga; kanske: veka, subtila; 164, L. zart, P. El. kleyne. Jfr Söderwall krasliker och kräseliker.
kråselighheet okyskhet 164, L. Unkeuschheit; yppighet, lif i vällust och njutningar 206.
kungiordhe bekände 181.
kunna; kunno, 3 pers. pl. pres., 77.
kunnogh bekant (visa mig vägen) 214, 217.
kusskheet, kuscheet kyskhet, 30, 31, 103. Former med — u — icke uppvisade i fsv.; mlt. kůscheit. Jfr o —.
kyrkia; kyrkie, c. obl., 75. kyrkienne lagh kyrkolag 82.
kyskhet se kusskheet.
känna: kenna för inse, erkänna såsom 52, 86; kenne oss för känna oss såsom 52.
kännedom: kenneboom undervisning 173.

känsla: **thet är retta kändzlan til gud** det är att rätt känna, fatta Gud 163, L. erkennen; **gudh gick menniskione aff kendzslo** Gud utgick ur hennes kunskap: då Gud upphörde att vara föremål för hennes tanke och vilja, så förlorade hon kunskapen om honom 15, jfr **sinne; thin eghen kendzla** din självkännedom, kännedomen om dina synder 164; **kendzlo til sich sielff** självkännedom 159, L. sein Erkenntniss.

kär; käriſta, superl. fem., 130.

kärleghen, nom. sing. mask., kärleksfull 163; **kärligha** 163.

kärlek; kärlich, subst., kärlek 29, 37; på senare stället fordra vi komma mellan »kärlich» (i Betb. subst.) och »troo».

kött 78, **kööt** 205; dat. **köthe, köte** 185, 186, 204.

köghlighen, adj. nom. sing., 40.

lagh; laghen, neutr. pl., 35, 36 o. s. v.

lagha effther anordna, inrätta efter 20, 112; **laghadha,** part. pl. fem., 113. Se **ordinerat.**

laghbräkare lagbrytare 219. Icke uppvisadt i fsv.; jfr mlt. breken, ht. brechen.

laſter och begärilſe 165; N. T. lustar, SeptB. lusten; laster är en reminiscens från Vulgatas vitiis. L. har här endast Begierden.

latiniſk, neutr. sing., latinskt 75 (tryckfel framkalladt af tysk sättare?); eller kanske det står substantiviskt i bet. latin.

ledhamoot 77, 79, 105, 120, **lidhamoot** 77, neutr., lem, lemmar; **ledhamoten,** neutr. pl., 78, 79.

leſſian trolldom, besvärjelse 101. Jfr **liſſwia.**

leſſwa, vanligare **liſſwa.**

leſſwerne och **liſſwerne.**

lekamen vanl. mask.; best. form **lekamenen** 25; neutr. 49, 50; **likamſens** 74 (se sid. XXIX).

lekambligh, adj., 53; **lekambligha,** adv., 70, 199.

lektan, adj. ack. sing., olärd, lekman 76.

lijdha tåla, fördraga, uthärda 105, 123, 149, 215.

lijffaktogh lefvande 121; 214, 217, L. lebendig, Vulg. vivificabis.

liſſwia genom trolldom och besvärjelse göra skyddad emot något 20. Jfr **leſſian.**

likameektig, i ett ord, 71; jfr för = alltför.
likawål och lekawål likväl. Jfr doch —.
likerwijs som på samma sätt som, likasom 41, 53, 60; liksom om 52-53, 58, 82.
lilla: lizla 219.
lijtar in til 61, lither in til 161 litar till.
liwffwer mild, vänlig 29, Betb. süsses Herz.
loff, den-kön, pris 152.
loff sång 132, loffsang 3. 131.
luchta, lucta stinka 187, luchtande 185.
lust: lost böjelse 40, 42, 196, 198, 202, 203; jfr wällöst.
luste: loste 40, losta, c. obl., lust, böjelse 40, lust, behag 160; loste lusta 164, lustar lustar, syndiga begärelser 110.
lusta, nom. s., lusta 31.
lustogh ljuflig 15, lustoghaste 12.
lydha; lidhandes lydande 174 (jfr iterlighare = ytterligare på samma sida). lydha om handla om 20; lydha påå handla om, hafva afseende på 25, 28, 32, 65, 71; innehålla, framställa 168. Jfr til —.
lydhna, c. obl., 9, lydhno 28. Jfr o —.
lång; langt 81. longo 152 och longhliga 140 för länge sedan (eller: länge). en tijdh långh en tid bortåt 94, 173, 194, efterbildning från ty.; af Kalkar anfördt först från 1600-talet.
låta och låta; lata 220; låtes och låter, later 149, 173; imper. låth och lååt, lått 107; impf. låth 8, lått 48; part. o. sup. låtith 71, latith 133, latijd 186. — underlåta 26, 39, 44 o. s. v.; gifva, uppoffra 81; — aff upphöra 94; — til baka åsidosätta 38 (samma sida sattes til baka). — låtas haffwa, wara gifva sig utseende af att hafva, vara 93, 182; låtes sich wara, pret. plur., menade sig vara 190; lååz låtsade 189. — Jfr för —, vp —.
lågho, ack. sing. af lågha, läger, bädd 177, 178; i denna bet. icke uppvisadt i fsv. Bib. läghre.
låggia; impf. lagde 147, 155, ladhe 12. lågia ther mong oord vpåå använda många ord därvid 92, 204; leggia oß ther win om 166.

lempeligha på ett tjänligt sätt, väl 37, Betb. ordenlich und kurzlich.

låna låna 32, **låner,** pres., 32.

länge: **såå lenge** till dess att 182. Lt. so lang dath. Jfr **lång, sedhan.**

lårdoom lära, troslära 72, 81, 101; undervisning 141, 142, 190; **lårdomar** lärdomar 126.

låriungar 84 rättadt från orig:ts **lårningar,** hvilket för öfrigt icke är uppvisadt; mht. lêrjunge (i mlt. icke uppvisadt).

låsare 219 tyckes i fsv. vara uppvisadt endast i sammansättn. owirläsare.

låthi lättja 31.

låtsinneligha med lätt, gladt sinne, gärna 53. Ordet är öfverhufvud icke uppvisadt tidigare; Kalkar har intet tidigare citat än från Tausens Pater noster (1552) och Grimm intet tidigare än från Maaler (1561). Jfr mht. lîhtgemuot, mlt. lichthertich.

löffte och **lyffte** promiscue; neutr. på alla ställen, där genus tydligt framgår; **löfte,** neutr. pl., 7; **lofftet** 47; — o — uppvisadt endast en gång hos Söderwall; mlt. lofte; jfr sid. LXXVIII.

lögn: **lygn** 13, 37, 58.

lögnaktig: **lygnactugh** 13, 198.

lön, neutr. pl., lön 41.

löna: **wålgerningar illa löna** 188, **illa löna thet them görs wål** 190 löna godt med ondt.

lönligh, neutr. pl., fördolda 91.

löpa, impf. pl., **lopo** 170.

madkar maskar 5, **madhkom** 6.

makt kraft 123. **ligger oss makt vpåå** 89, jfr mlt. dar licht macht an.

man, vårt pron. indef., har ännu kvar sin substantiviska bet; det är t. ex. korrelat till »han» sid. 22: 15, 23: 15, 30, 36, 41, 61, 95, 168, 198; till »hans» s. 31; till »honom» s. 20: 16, 24: 4 och 6, 28, 29, 32; — men till »sin» 23 och till »sich» 38, i hvilka båda fall det åtminstone kan fattas såsom rent pron. indef.

man, adv., användt att förstärka en imperativ 178, liksom mlt. man, men, därifrån äfven vår konj. »men» är lånad. I denna användning icke uppvisadt i fsv.

mandom människonatur 66, 140, 151; **j sin mandoom** till sin mänskliga natur 67.

mankönet människosläktet 83, 181.

manneligha, manligha manligt, tappert 111, 124.

marghfålleligha, adj., mångfaldiga, på mångfaldigt sätt bevisade 197. **margfålleligha, margfalleligha,** adv., på mångfaldigt sätt 101, på många ställen? 55.

Maries 3, 128, 132, 152 är den svenska gen. lagd till den latinska. **Marie,** dat., 129.

mark: **påå jempna markenne** 214 = **påå slåtta wågen** 217.

martires 80.

medh tijdh år medan det ännu är tid 152.

medhan, konj., emedan, enär 46; **mådhan,** adv., under tiden 158.

medlare: **midlare** 151.

mellam emellan 76. Jfr **e —.**

menar menar sig 38; **meente** menade, trodde 187; **meena ther medh nogh wara** anse sig därmed hafva gjort till fyllest 153.

menighe hela 49, 76. Icke uppvisadt i fsv., som har men och menliker. Fda. menig; jfr mlt. mên och adv. mênliken.

menniskion 43: 8, nom. sing. best. form; **menniskionar** 22; **menniskionars,** gen. pl., 42.

mera: **huad the åro mera** hvilket de än äro 178; **hwad thet år mera** vare sig det nu är 79.

mildheet; milheet 12. **milleligha,** adv., 167.

mißbrwka 167, **—t** 101. Subst. misbruck anföres af Söderwall, men ej verbet; mlt. misbruken. **mißbrukan** missbrukande 102 är icke häller uppvisadt i fsv.; bildadt på verbet.

mistroo otro 124.

mon månde 156, 158; konstrueradt med inf.

morghon wechtene 211, 212. Icke uppvisadt i fsv. L. Morgenwache, Vulg. custodia matutina.

motegång, motgong och **mothgang** 20, 21, 105, 165.
mwlar mulåsnor 184.
mykin, — **it** genomgående.
måå; måt tw 154 (på 2 rader, förmodl. med utelämnadt bindestreck); pres. sing. 3 pers. **måå** 45, 98: 15; pres. pl. 1 p. **måå** 98: 20, 107, **måghom** 102, 111, **mågha** (1:a uppl. **maagha**) 7; 3 pers. **mågha** (1:a uppl. **måågho**) 4, **mågho** 220; impf. **motte** 4, 12, 15, 16, 85, 99, 160, **måtte** 125; må, kunna, månde, måste. — **motte thå naghor ſaya** om då någon tilläfventyrs skulle säga 189.
mål tungomål 220, **måålit** 168.
målning 31 öfversätter Betb. Bilden; bild är icke uppvisadt i fsv.
mångahanda: **monga handra** 157; jfr. **alla** —.
mångenstädes: **mongeſtadz** 7, 172.
måtta: **j alla motta** i alla afseenden 56; **j huad motto** (1:a uppl. **mottha**) 3; **j noghon motto** 146; **j ſåå motta** 48, 137, 160, 164; **j ſåå motte** 81; **j ſåå motto** 161, med den synpunkten 219; **j ſååbana motta,** — **o** 163, 165, i sådan betydelse 82; **j ena måtte eller andra,** — **motto** — **andra,** — **motto** — **andre** i ena eller andra afseendet 35, 110, 172.
måtheligh 30 får väl antagas vara neutr. plur. såsom hörande till alla de följande substantiven.
mäkta: **mekta,** adj., mäktig, stor 62.
mångt blandadt 145. Jfr **får** —.
märka: **merker** betyder 75; **merkiandes** betecknande, åsyftande 46; **merkias** inses 7, **måå man merkiat** kan man inse det att 42; **merkiandes år** kan inses 35. **år merkiande** 38, 39, 113, **år merkiandes** 17, 24, 27, 35, 47 m. fl. st. är att märka, observera; konstr. är lågtysk: is to merkende; jfr **gårendes** Jfr **be** —.
märklig: **merkelich** 142, **merkelighen,** oböjd form, 141, 142, 190, 191, 192 märklig, framstående, stor.
måſta parten thet största delen af det som 75 = **meſtadeeles huad** 59, **måſtadelen thet** 57.
måghlighen, adj. neutr. pl., 126, **måglighit** 50.

mörkret (1:a uppl. **mörketh**) 15; fsv. subst. myrk och myrker.

NN: **then N. och then N.** den och den 109; Betb. dem N. oder dem N., äfven: N. und N.; N är, som bekant, en förkortning af Nomen.

nalkadhes emoot migh och stodho 188; betyder antagligen: gingo emot mig men stannade, ville icke komma till mig och hjälpa eller trösta mig (så Bibk.: stå på afstånd från min jämmer; så äfven Bib.: stå gen moot migh, och see mina plågho). Jfr utläggningen å sid. 189, däraf det vill synas, som om emot skulle underförstås vid stodo: stodo mig emot; betydelsen vore då: de gingo fram emot mig och ställde upp sig emot mig, bland mina motståndare. Stället är taget från Vulgata: adversum me appropinquaverunt et steterunt.

nampn; **sitt eghit nampn** väl = ära 22; Betb. Namen und Eher.

nampnkunnogt allmänt kändt 138.

Nathan propheten 191.

natskäffwa nattuggla (eller nattskärra) 205, 206. L. 1517 nachteule, L. 1524 kützlin (= käuzlein, kauz, en ugglesort), Vulg. nycticorax (nattuggla eller nattskärra; det synes icke hafva fullt fixerad betydelse; jfr Grimm nachtrabe. Endast från den icke fullt pålitlige Aler (Dict., 1727) anföres bl. a. bet. på nycticorax också vespertilio; Vocab. theuton. 1482: Nachtrabe nocticorax oder nachteul). Betydelsen flädermus synes mig osannolik; Med. bibarb. 1: 359 kan det lika väl vara öfversättning af upupa (= nachtreiher (Georges), hvilken enligt Brehm är samma fågel som nachtrabe; se Grimm) som af vespertilio; detta ställe i Med. bibarb. är mycket fritt öfversatt från 3 Moseb. 11 med många uteslutningar. Var. rer. voc. öfversätter nycticorax med natskäffua, nattraffn (mlt. nachtraven, ht. nachtrabe), men upptar särskildt på samma sida vespertilio flädhermwss. Syn. lib. nattskäffwa nycticorax, corvus nocturnus. Lex. Linc. nycticorax nattram och steenvgla, men vespertilio flädermuus. Dial. nattskäffva = nattskärra (Rietz). Bib. har på motsvarande ställe i ps. 52 steenvgla.

natur — **han** 53, där »han» antagl. har afseende på ett underförstådt »man». **nature,** c. obl., 8.
naturligh son i egentl. bem. 65. **naturligha krafft** i dess natur inneboende förmögenhet 157, 160.
needh, nedh, nidh, promiscue, **nidher** 60 ned.
nidherfall fall, nederlag 15.
nedherfara 214, 217; **foor nidher** 60. **nidherfarning** 68.
nedherkramar nedtrycker 186.
nidherslagh nederlag 14.
nedherslaghit, sup., 139, 213, 215; **nedherslaghen,** — **git** slagen till marken, förkrossad 196, 199, 204, 208. **nedherslaghit** nedslaget, bedröfvadt 201, 202, visar öfvergången till denna icke tidigare uppvisade, andliga bet.
nedherstoppa fördölja. hemlighålla 29.
nedherstörtan, ack. sing. af nedherstörter nedstörtad, 211.
nedertrycka: **nedhertrycte,** impf., **nedhertryckt,** part., 186, 209, 210; **nidher trycker** 33 (Betb. unterdruckt), **nidhertryckta,** ack. s. fem., 89, **nedhertrycht,** neutr. pl., 173 undertrycker, — ckt; **nidher trycker** förnedrar, ödmjukar 117, **nedhertrycker** känna sig nedtryckt, ödmjuk 150.
nedhertryckelse nedtryckthet, förkrosselse 187.
nedhre nere 150.
nemligh, nemlig 18, 22, 157, 158, **nemlich** 144 nämligen. Icke uppvisadt i fsv., ty. nemlich.
nemmare, — **in til** närmare 163.
nidh, nidher se **nedh, nedher.**
nijt fiendskap, hat 103; jfr Söderwall under nidh; Rqt. 6, sid. 320. Se N. T., sid. 11 f.
njuta: **nwto,** impf. pl., 47; **niwtandes** åtnjutande 166. **niwta (gott, til godha) äät** åtnjuta (godt) för någons skull, genom ngns hjälp, ha att tacka för 47, 50, 71, 142, 143.
Noak: **medh Noe** 16.
nychterheet 31 återhållsamhet i dryck (i motsats till mat (faste)); så ock i Var. rer. voc. nöchter i motsats till drucken. Icke uppvisadt tidigare och i N. T. (sid. 9) upptaget bland ord, som behöfde förklaras. Se Rqt. 6.
nyttar förmåner 157; torde vara plur. till en icke uppvisad sing. mask. nytte (fsv. fem. nyt är ja-stam). Sing. **nytta** förek. på samma sida; **till nytta** och **till nytto** 39.

nyttelighit nyttigt 113, 118, 168. — nytteligha och gagneligha till nytta och gagn 107.
nådher, plur., 21, 146, 147, til nådher 152.
nådhafull 130, 132 = full medh nådh (gratiâ plena) som nåd vederfares; förek. äfven om Gud = som förlänar nåd.
nådhelighen, adj. nom. s., nådig 120.
någhor, noghor 20, 53, 158, 159, noghon 162; noghrom, dat. sing., 40; nogher, dat. fem. s., 94; noghon, neutr. pl., 21, 221, noghon annan tingh säkerligen neutr. pl. 60. noghon then gerningh 161, noghon the bön 93 (jfr ingen).
noghon tijdh, noghontijdh; noghen — 12, 16, noghontijdt 118 någonsin; »nånsin», alls 47. — á — ändradt till — å — på tre ställen i denna uppl.; jfr sid. LXXVIII.
nåffza, genomgående, näpsa, tukta; imperat. nåffza 121, 174; bestraffa en synd 98.
nåffzt, genomg., näpst, tuktan.
når, konj., den vanliga formen; når 21, 23, 28, 37; når — tha om — så 8.
når, prep., hos 44 m. fl. st.; når gudhi inför Gud 145, 182, 195. — adv., fåå når kommet det har gått så långt 82.
nåst gudz hielp med Guds hjälp 220.
nåste, mask., nästa 193, c. obl. nåsta; gen. nåstes och nåstas. nåste, plur., närmaste, anhörige 188, 189. — På 3 ställen orig:ts — å — ändradt till — á — enl. anvisn. å sid. 221.
obegripeligha ofattbara 84, 98, 99 (Betb. grundlos).
och till och med 189:11.
ocker: oker synes stå i bet. oskälig ränta 32:8; men i bet. ränta öfverhufvudtaget 32:19. Betb. har på senare stället Aufsatz, som bet. såväl ränta i allmänhet som ock bedrägeri, list. Se Lexer under ûfsaz.
odödhelighen, adj. nom. sing., 162.
offwer se öffwer.
oförkränckt 67 (konstruktionen motsvarar abl. abs.), 137.
oförnuffteligha, adv., oförståndigt 116.
mich oförskyllat utan min förskyllan eller värdighet 137, henne oförskyllat 85.
oförstendugheethen 13. Icke uppvisadt i fsv.; jfr mlt. vorstendicheit. Se sid. LXXVIII.

ogårninges man 158. Jfr **ilgerninges —.**
ogônſt fiendtligt sinnelag 113; Betb. Hamb. 1523 affgunst.
ohylleſt ogunst 205, 206.
okuſcheet, okuſckheet okyskhet 31, 103, 110. Jfr **kuſcheet.** — **okuſcht, okuſcha,** adj., 31 kunde tänkas afse sch-ljud (mlt. kusch = keusch), men **ſch** bet. otvifvelaktigt sk i t. ex. »schulle», »ganscha». Jfr **barbariſch, förſchräckt, för ſchull, hebreeſch.**
olydhna, c. obl., 175, **olydhno** 15, 36. Jfr **lydhna.**
om — jfr **um —.**
om intet se **göra, warda.**
omwendes til wedhermödho 181 mitt tillstånd förändrades så, att jag kände mig olycklig, då förskräckelsen för din dom stack mig som en skarp tagg. L. och Bugenh.; jfr utläggn. sid. 182. — **omwåndt** förändradt till ett dystert utseende 187.
oondt bythe dåligt byte 14.
ondzſka, c. obl., 40.
op —, oppe — se *upp —*, *uppe —*.
ordh; medh fåå ordh ſeyandes i korthet sagdt 39.
ordinerat, laghat och ſkickat, neutr. pl., anordnade och inrättade 112.
orát, subst., orätt 28, 105, 153; **för orátt** orättvist, utan orsak 188, 190.
orát, adj., orätt 15 (1:a uppl **orátt**), orätt fånget 33; **orátt** orättvis 32.
oretferdug ändradt från orig:ts **öretferdug** 37. I fsv. förekomma dock de på grund af sin fåtalighet högst misstänkta formerna örent, öföri och öskyldum (för o —). Jfr sid. LXXVIII.
oſkâlig dywr »the ther intit förstånd haffwa» 184.
oſpart: haffwer thet oſpart til ath är frikostig, beredvillig till att 32.
oſtormadhe erhållna utan att vi bestormat Gud med böner om dem 160.
vſtraffelighit 156.
oſâyeligh outsäglig 46, 51 o. s. v. **oſâyeligha,** adv., 99, 109 o. s. v.

osemiande osams, i fiendskap 30.

otroghheet, subst., otro 45, **otroohheet** otro 126. g är inkommet från otrogen. I intetdera ordet är g uppvisadt tidigare. Samma form förek. i N. T.; jfr ib. 223: 39 betroghit (= betrott) och 60: 10 såghet (= sått).

ottende åttonde 70.

owikelighen, adj. fem. sing., oföränderlig, obeveklig 154. Icke uppvisadt i fsv.; är väl påvärkadt af mlt. unwegelik = unbeweglich. Luther har här unwankelbar.

owijszheet ovishet 14. **owijsligha** ovist 116.

owis, neutr. pl., ovissa, incerta 196, neutr. sing. **owist** 199; sådan stafning är långt ifrån enastående. Jfr *vis*, **wiss.**

Paulus 26 ggr, **Pawel, Pauel** 8 ggr, **Pawal, Paual** 4 ggr. Det är anmärkningsvärdt, att de försvenskade formerna genomgående föregås af **sancte, sante** eller **S.,** under det att **sanctus** endast undantagsvis föregår den latinska formen. Förekommer endast en gång i genit.: **S. Pawels** 166.

pelican 205, 206. Icke uppvisadt förut i sv., L. 1517 Pelikan, L. 1524 Rohrdormel, Vulg. pelicano.

penninga stikkor spön som genom sin rörelse visa den, som bär dem, till fördolda skatter o. dyl. 20; öfversätter Betb. Wunschruthen.

persona person 136, 141 (c. obl.), 154; **persones,** gen., 28; **persone,** c. obl., 30; **personone, — nene,** dat., 63, 65. **j sin eghin persona** i sitt eget namn 167; **j gudz persona** låter Gud uppträda såsom talande, lägger dessa orden i Guds mun 184.

pestilentier 111.

Petrus 6 ggr, **Pedher, Pådher** 5 ggr; endast en gång i gen.: **S. Pedhers** 166; i marginalhänvisningarna i regeln **Pet.,** 2 ggr **Pe.** I fråga om **sanctus** o. s. v. framför namnet äger här samma förhållande rum, som ofvanföre är sagdt om Paulus, Pawel.

pina och **— o** i c. obl. promiscue; så ock **plåga, — o, åra, — o,** m. fl.

pijnlighit smärtsamt 121.

plantar och **planterar** 87. Jfr **in —.**

plat och **platt** alldeles 11, 17, 61, 83, 88, 89. Jfr **slått.**

plicht penitens, botgöring 180.
plåååghor sannol. i bet. sjukdomar 111; Betb. Krankheit.
plåghar 31, **plaghar** 30; jfr Söderwall.
wnder pontio Pilato 59.
predikan best. form 107; obest. f. 57.
predicara, plur., 203.
prentat tryckt 222, neutr. pl. 221.
prick se under **sticka.**
priuilegior 82.
profijt vinst 32. Ordet förek. icke på motsvarande ställe i Betb.
prophetans, gen. sing. best. form, 172, **prophetar,** nom. pl., 208, **propheters** 211; nom. pl. best. form **prophetanar** 35, **prophetena** 57.
psalmer 102, 106, 108, 109, 167 ff., **psalmar** 3, **psalmana,** c. obl. pl., 174. Användes sannol. såväl i bet. andlig sång i allmänhet som om Davids psalmer; det förra slaget benämndes annars under reformationstiden visor eller sånger. Jfr N. T., s. 255 (1 Cor. 14: 15), 354 (Jac. 5: 13).
punctar punkter (paragrafer) 221.
punctering interpunktion 222. Icke uppvisadt i fsv.; ty. punctirung, puncterung (Grimm).
påå och **vpåå** promiscue; jfr **vpåå.** — **påå gudz fadhers hôghra hand** vid Gud faders högra sida 60, 69, 70; Betb. zur Rechten, Tideb. til gwdz f. h. h., lat. ad. Cod. C 27 och C 381 (se sid. x, not 5): a, C 50: til. Jfr nysv. sitta på någons högra sida, på höger hand. Uttrycket torde länge hafva tämligen allmänt missuppfattats.
påå gåår 113, **gåår vpåå** 114 besvärar, hvad nöd går på oss, åt oss; påkommer 205; **hard vpågå** hårda att inlåta sig på, stränga att underkasta sig 17.
på kalla; kallar vpåå åkallar, anropar 110; **som the påå kalladhe** åkallade 18.
påå rôra ha afseende på, angå, afhandla 27, 112, 167, **påå rôrandes âro** 167. Jfr **rôra.**
påå tagha; år klart påå tagha 44, 151 så klart att man kan taga därpå, påtagligt. Jfr **tagha.**
qvar: **bliffwa qwarra** (plur.) stanna kvar 160.

qwinnonor 153, 156, **qwinners, qwinnernes** 132.
qwittas frââ blifva kvitt, komma ifrån 89.
qwâdher sjunger (och är glad) 158.
Raka ett hebr. skymford 29; taget ur Betb. Jfr Matt. 5.
rammar söker träffa, afser, främjar 118; Betb. Hamb. 1523 ramen (mlt. râm = mål).
ransſaka undersöka till deras innehåll 174. **ransakan,** subst., 212.
redha redo 152.
redhaboghen 148, 149, **redhaboen** 198 redobogen.
reedhſkap värktyg 10.
reformerar 86.
regera styra, leda 25, 121, 130, 184, 200; **regera sich** förhålla sig 18.
regerare styresman 9; icke uppvisadt i fsv.
regemente, regement styrelse, regering 67, 103, 104, 112, 121, 126; sätt att uppföra sig mot hvarandra, handel och vandel, tillstånd 11 (1:a uppl. **regimente**), 13, jfr 103; **j sitt regement** under sin spira, i sitt våld 83.
reensa rena 174.
resa, subst., se *tid*.
reeß vpp upprätta 111.
reta: **reether,** pres., 30.
ringa, adj., 6.
rooligħit, rooleghit lugnt, fridfullt 108, 167, 200.
rooligheet frid 100.
romersk se **rômerſk**.
ropa pââ, vpââ anropa 23, 173 (**ââkallar** 24). **ropar hielp** ropar på hjälp 150; **hielp** kunde väl äfven uppfattas som imperativus.
rosn rosande, pris 91, 110; **pââ rosn** för att bli prisade, på skryt 91.
rottna ruttna 187.
rygg se **til ryggia**. — **ryggier** ryggar, sviker 218.
rykte berättelse 60.
ryta: **rôôt** min suckan var som ett rytande 186, 187.
râdhes, 1 pers. plur. pres., 104; objekt därtill är **dôdhen**. **râdhas tich** 120.

min rädzl fruktan för mig 119. L. mein Forcht. Se Dietz 1, s. 744 c) och Söderwall. (Jfr **min hedher.**) **räsl** rädsla, fruktan 200. — **rägla** 169.

räknat, —adhe ansedd, —e 48, 49; **räknat** tillräknad 50 (samma sida **till räknar**); **räknande til** i jämförelse med 164; **räcknar vpp** 193.

rätt, subst.; **läth mich skee rätt** låt mig vederfaras rättvisa 94, 95 (få sin lön). Jfr o—.

rätt, adj., 169; **rät** rättvis 124; **rätta,** dat. s. fem. st. böjn., 170, **rätten,** ack. s. mask., 103 sannskyldig; **rättan,** ack. s., riktig, god 199, 200, L. 1517 richtig, Vulg. rectum; **aff retto** med rätta 155; **j rättom tijdh** (obs. adj. i mask. Se Rqt. 2, s. 86 f.) medan ännu tid är (här i nådatiden) 183, L. zur rechten Zeit, Vulg. tempore opportuno; **wara rätt j thin oordh** befinnas sannfärdig 196 (jfr utläggn. sid. 197 f.), L. 1517 rechtfertig seist in deinen Worten; **ey rättare wiste** ej annat visste, väntade sig intet annat 169. Jfr o—.

rettwises, subst. gen. sing., 212.

rätzligha, rätzlighan, promiscue; **räßlighan** 159; **rätteligha** 159, 165; adv., på rätt sätt, riktigt 8, 116, 130, 157, 159, 165, 182; rätteligen, egentligen 129, 167; i öfverensstämmelse med rättens fordringar 20, 22, 25; med rätta, tillbörligen 143, 145; med full rätt heta och värkligen vara 107.

röja: **royer** 29; — o — är icke uppvisadt i fsv.; kan vara tryckfel, men kan ock vara invärkan af lt. rogen. Se sid. LXXVIII.

römerske, —a 45, 58, 180. Formen är icke uppvisad i fsv.; att den icke häller vid denna tid ansågs god, kan slutas däraf, att den i N. T. korrigerats (se ofvan sid. LXVIII). Det är väl en kontamination af fsv. romersker och römsker (mht. römisch, römsch). Någon tysk form »römersch» kan jag icke upptäcka. Romersk förek. icke i Underv.

rön: **finna röön vpåå** förnimma, känna 120.

röret, i andlig bem. 71, Betb. ruhret; påkommer, anfäktar 164, L. stöszt an; **rördt** afhandladt 75. Jfr **be** —, **påå** —.

saak 181, sakena 205, saken hwi 194, 195, sakena ther til 156, orsaken, skälet; j samma saak om ifrågavarande sak (af den nämnda anledningen) 191.
saktmóduger saktmodig 29; på samma sida saktmodugheet. Jfr fsv. höghmödhugher jämte — modh —.
saligh; salugha 133 m. fl. st., sáligh 137.
Salomon: Solomon 9, 10.
samqwendt samfund, församling 72, 75; samfundt 72. — Till sid. XCIX, not 3 anmärkes, att i Cod. C 50 »samfundh» är ändradt till sãning (= samning).
Samuelis prophetans profeten Samuels 172.
samwet; samwit 167, 197, 200; sanwetet 160.
san sannfärdig 198.
sanferdug (1:a uppl. sandfárdugh) 8.
sanneligha 47, 159, sannerligha 75 sannerligen, för visso.
sanning; sannind 165, 168, 215, sannindz 213, 215, san⸗nindena 198; j sanningen, — ene i sanning, i värkligheten 88, 158, 168; på fullt allvar 165 (L. wahrhaftig). — Se sid. XCIX, not 3.
sante 7, 56; annars sancte, äfven S.
see gierna 208; seer rátt til ser noga efter 37; ságho sich ecke annat fóre hade ingen annan utsikt, annat att vänta 169. Jfr offwer —.
sedhan; sidhan 42, 70, 142; longt sedhan lång tid efter det att 57.
segher, mask., 68; seghrit 51, men segher ár wunnen på samma rad.
sensus mening, sats 221.
sich har afseende på Kristi pina 157: 16. sich emellom till hvarandra 73.
sancti Sigfridz affton den 14:e februari 222.
signilse böneformler, korstecken o. dyl., använda på vidskepligt sätt för att åstadkomma öfvernaturliga värkningar 20, Betb. Segen. falsck signilse 101 bet. väl signelse för att åstadkomma ondt, t. ex. förbannelse öfver någon, eller möjl. i onda makters namn; möjl. ock endast i allmänhet vidskepligt användande af korstecken o. dyl. liksom signilse å sid. 20. Betb. falsche Segen.

ſin, ſitt, använda i st. f. gen. af pers. eller demonstr. pron. 14, 37, 85, 87, 108, 119, 124, 147, 189, 195, 213; jfr **hans, hennes, theres. ſins folks** 51, **ſines hustrus** 36. **ſin frij vilia** 116 poss. pron. med adj. i stark böjn.; jfr **wår.** Se dock **frij.**

ſinne sinne 166 (plur.), **gudh gick m. aff ſinnet** m. upphörde att tänka på, bry sig om Gud 15 (jfr *känsla*); **wthur ſinnet kommen** sinnesförvirrad, P. El. daarsck oc forbystrid. **ſinnet** betydelsen 82, **widh thet ſamma ſinnedh** i samma mening 7, i den meningen 131, **diwp ſinne** (plur.) djup betydelse, mening 96, 97, **diupare ſinne** 97, L. i 'Auslegung deutsch' tiefe Meinung oder Sinn.

Sion, fem., de utvalda, Guds församling 202, 208, 209.

sist: **påå thet ſijſta** till sist 183.

själf: **ſielffwer** 153, 154; **ſich ſielffwom,** dat. mask., 9 (men **the andra creaturen,** ack.), 39 (samma sida **ſich ſielff**); **ſich ſielffwo,** d. fem., 9, neutr. 77.

ſielff kråffiandes själfmant 84, 115.

ſkadheligheen, adj. nom. sing., 35.

ſkaffat utfört 69, 139, 142. I denna bet. mig obekant i fsv.; mlt. och mht. schaffen. Jfr **be —.**

ſkapa; ſkoop 5 (Bib. skapadhe), **ſcapadhe** 6, 7; **ſcapat,** part. neutr. pl., 65.

ſcapnat sätt på hv. något är skapadt 8.

ſkarpſinnadhe skarpsinnige, begåfvade med uppodladt förstånd 97.

ſkee; ſkeed, part. neutr. sing., 57; **låt oſſ ſkee** låt det gå oss, vederfaras oss 105.

ſkelfong åtskilnad 76. Ordet är icke uppvisadt i fsv.; det är sammansatt af skil, skæl = skilnad och fang = gripande, tag; sål. egentligen det att få fatt i något som skiljer, ett åtskiljande. Säkerligen att läsa skälfång; jfr vägskäl.

skepp: **ſkepet** 61.

skicka: **ſkickadhe** förordnade 107; **ſkickat,** sup., inrättat 13, **ſkickadha,** part. ack. s. fem., beskaffad 219, **wara ſkickadhe** huru vi skola skicka oss 91. Jfr **wål —.** Se **ordinerat.**

skilia: **skil,** pres., 119; **them skill ååth** huru mycket dem skiljer åt, huru vidt de äro åtskilda 81; **skild widh** skild från, fri från 44.

skijna; **skijn,** pres., 9, 216; **skijna genom henne** 8, åskådningen tyckes vara, att människan var liksom genomskinlig, så att Guds godhet lyste fram igenom henne.

skiptas delas, indelas 129.

skola; **skalt,** pres. 2 pers., 22, 27; pres. pl. 1 pers. **skolom, skola, skole, skulo, skula** 25, 54, 63, 91, 93; 3 pers. **skola, skula, skolo, scholo** 34, 47, 48, 209, 210; **skullo,** impf. konj. 3 pers. s., 85 (jfr Rqt. 1, s. 354).

scolamestere 144.

scrifften den hel. Skrift 49, 59 m. fl. st.

scriffther skrifna besvärjelseformler 20; Betb. Brief.

scriffwa; pres. **scriffwar** 5, 11, 17, 94, 96, 128, 133 och **scriffwer;** impf. pl. **scriffwo** 57 (2 ggr). Jfr **effther —, för —.**

skrymtara, plur., 24 återger Betb. hoffärtige Heiligen. Chr. P. hipocriter oc øgne skalke; P. El. om wy aff homodt for werdzens prijss tage oss til hellighetz naffn oc tytell.

skrymterij 44 synes snarast beteckna självbedrägeri; i bet. skenhelighet, hyckleri 55, 96.

skydda skudda 160; L. schütten. Skudda är lt. schudden, skydda (icke förut uppvisadt) är väl lånadt från någon lt. dial. med -y-, eller möjl. en kontaminationsform.

skylloghe skyldige 88; **skyldoghe** 97.

skyndar henne ther til tillskyndar, förmår henne till 86. Bet. är lånad från mlt. schunden to, toschunden, därifrån också fsv. tilskynda.

skröp(e)ligh, — lighen (adj.), **— lighet** genomgående i andlig mening svaghet, syndfullhet 17, 102, 117, 124, 125, 194; **skropligheet** 44, denna form med — o — icke uppvisad i fsv.; se sid. LXXVIII f. — I Gersons Djefv. frest. (kap. 18) står »eth skröpelighit samweth», förklaradt »twekande oc trankth», ängsligt; man vore benägen att där se en invärkan af mlt. schrupelois scrupulosus, ängslig (Lübben), och i samma bet. **schröpeligha och oroligha**

ſamwit i Underv. s. 167, så ock 109. I Var. rer. voc. öfversätter det fragilis.
skämma: **ſkemmer** bringar i vanära, skändar 30, Betb. schände; **ſkemd** vanärad 36.
ſkemmeligha 4 (1:a uppl. **ſkemleghan**), 191, 192, 193 skamligen.
ſkön: giffwa j ſkön öfverlämna åt ngns afgörande 117.
ſköta bry sig om 156.
ſlåå ſin lijt (och tröſt) til sätta sin lit till 50, 63. **ſlåå dörena til** 91, samma fras i N. T.
släkte: **ſlect** och **ſlecte** släkte, generation 138, 148 m. fl. st.; pl. genomg. **ſlecter.** — **Iſraels ſlecte** i bet. släkt, stam 151.
ſlätt hån rätt och slätt 60; **ſlät qwit** alldeles fri från 195. Jfr **platt.**
ſlätta, adj., släta 217.
ſmeker smicker 33.
ſmålekadhe 147.
ſnarligha snart, fort 178, 179; **ſnarare,** adv., beredvilligare 174; **ſnaraſt ſagt** nogast sagdt, med andra ord 187.
ſnålheet klokhet 139.
snö: **ſnyöö** 196.
ſom liksom om 19.
spara: **ſpart** 54.
sparf: **ſperff** 205, 206.
ſpelet driffwer drifver värket 86.
ſpijker spik 155.
ſpijſar ger spis åt 106.
ſpotteſk och förſmådeligh ord skymford och hån 29, L. Schandwort m. m.
springa: impf. **ſprång** 128, 134.
ſtadh; ſtädher ställen, platser 31; **j then ſtadhen** i stället därför 166. **ſitia j gudz ſtadh** äro Guds ställföreträdare 26.
ſtadd, ſtadde som befinner sig 93, 111, 126, 167.
ſtadhelighe, adj. dat. s. fem., fast 219.
ſtadheligha, adv., fast 64, 161, 162 (L. kecklich).
ſtadfäſta grunda 114, 115 (jfr **fundera**); (göra fast, oåterkalleligt) fullgöra 151.

ſtadigh, — o —, — u —, adj., beständig, fast 76, 103 (Betb. beständigen), 115. ſtedigt oaflåtligt 184, icke i fsv. uppvisad form, mlt. stêdich, adv. stêdigen (fsv. stadugher); jfr sid. LXXVIII. I ett tillfällighetstryck från 1588 förekommer »städigt», se Samlaren, 14, sid. 24.

ſtarkheet styrka, kraft 89.

ſteentafflen, — tafflone, — taflar, — tafflanar 17, 26.

sticka: ſâtia wor fadher ſtickona j hånder, och peka vpåå sätta pekstickan i hans hand för att peka på 92. Bilden är tydligen hämtad från skolrummet. — I samma bet. ſâther icke ſåå fôre til pricka 92. Se Söderwall.

ſtigha; impf. pl., ſtigho 188, 189.

ſtilla stäfja 109, Betb. stille; ſtilla ſich blifva lugnt 161.

ſtraff tillrättavisning, strafftal 191.

ſtraffa, 2 pers. imper. använd som konjunktiv, 175 (Rqt. 1, sid. 342; jfr ib., s. 312); i bet. tillrättavisa 34, 191.

sträng, adj.: ſtrenger 179, ſtrengiſte 154. Jfr fsv. stranger, Stadslagen Add. A (1471) strengelige, adv., och ty. strenge, utan inflytande hvaraf vi nu borde haft strång.

ſtrengheet 215.

stum: ſtomma ſyndher emoot naturen 31 = stumma synder, d. v. s. synder emot naturen; onaturliga synder mot 6:e budet. Betb. Wer unnaturliche Weise oder Personen (das sein stummen Sunde) gebraucht. En af de kategorier, i hvilka synderna brukade indelas. Betydelsen är peccatum indicibile, hvilket Du Cange öfversätter med peccatum sodomiticum. Stum är icke uppvisadt tidigare i sv.

ſtycke; ſticke 57; pl. ſtycke (vanl.) 4, 23, 220, 221, ſtyckie 21, 57, 60, ſtycker 20, 25, 28, 31, 59, 220, ſtyckier 20, 23, 28; stycken, afseende, saker; om trons artiklar 57, 59, 60, jfr artichel.

ſtyckelſe: komma alt j ſin retta ſtyckelſe j ghen bringa allt i sitt rätta skick igen 47. Ordet är icke uppvisadt i fsv., icke häller verbet stycka (enl. benäget meddelande af Prof. Söderwall); det synes därföre icke osannolikt, att det är tryckfel för »skijckelse». Jfr dock mlt. stucken = sammansätta af stycken.

styrkas: ſtôrkias 166.

ſtyrkelſe eg. det som stärker, styrka 123.
ſtåå blifva beståndande 46; bliffwa ſtåndandes »stå sig» 212; ſtoodh ſåå förblef på detta sätt, sådan 16. ſtodho 188 se nalkadhes. ſtåår til se göra. Jfr före —.
ſtålla; ſtålt beskaffadt, huru det är ställdt med 194; ſtelter ställd 164; ſtålt ſina tiåniſt alt vpåå oſſ ålagt oss att helt och hållet tjäna honom 55.
ſtånck bestänk 196, 199.
ſtörtz störtats 169.
sucka: ſokka 14. — ſuckan 117.
ſumma sammanfättning 56, 59, ſumme LXXXV. Summa var som bekant en under medeltiden synnerligen vanlig boktitel = kompendium. Urb. Rhegius har »summa oder auszug» på ett tydligen af vår förf. kändt ställe (anfördt å sid. XXXIII). j en ſumma för att sammanfatta det föregående 152 (efter »summa» fordrar meningen komma eller kolon). ſumma ſummarum detta är själfva kärnan af innehållet 27, 70, 107; samma uttryck i Betb. N. T., sid. 235, med svensk böjning »vthi en summo».
ſummering sammanfattning 83.
ſwaghe j troone 107, Betb. Schwachglaubigen.
ſwarte konſt 20, Betb. schwarze Kunst.
ſwedhe sveda 188, c. obl. —a 131.
svek: ſwik och ſwick 180, 181, 182, 188.
ſwenſka svenska språket 220; ſwenſt mål samma sida.
ſwettadhes 170 = ſwittadhe 165.
ſwåår tung 181 (L. schwer, Vulg. gravata est.), 185, ſwåår och tung 182; ſwåårt difficile 55.
svärja: ſworo emoot mich 205 = ſworo ſich j förbundh emoot mich 206 sammansvuro sig emot mig. Från Vulgata: adversum me jurabant.
ſyllaber, ſillaber stafvelser 221, 222.
ſynderne, gen. pl., 109, ſynderna, gen. pl., 166. ſyndennes 73: 20 tyckes vara gen. pl. (efter följer »monga eller stoora»); 73: 14 kan det vara sing.
ſåå 96: 7 är antingen tryckfel för ſom eller det såsom rel. pron. använda ty. so. ſåå ſant ſom . . . det är sant så, på

det sätt, som du säger 120 (sannolikt icke vårt förstärkande »så» framför adj.).
ſååbana, oböjl. = sådan, sådant på många ställen; så ock ſååbane 61, 105; annat ſååbana = annat sådant är mycket vanligt i denna tids språk. Jfr hurudana.
ſååframt wij icke warda såframt vi icke skola blifva, om vi icke vilja blifva 58.
ſåledhes på detta sätt 164.
ſång se loff —.
ſååſom i den mån 88: 6. ſåå ſom år 101 såsom t. ex.
ſååbh ätbar frukt 5, sista raden.
säga: ſagde ofta, äfven ſadhe; ſegher talar 23. Jfr fôre —, til —.
säkrast: ſåckirſt (ändradt från orig:ts ſåckirſt) 152.
sälja: ſål, 3 pers. pres., 32.
ſåte 47, Bib. stool.
ſått tillvägagående 121. wedh thetta ſettet på följande sätt 113, 114. vidh ſamma ſåttit i samma mening 79.
sätta: ſetia tich fôre framställa för dig, besinna 164. ſatte oſſ fôre förelade 96. ſåther thet j hänskjuter det till 64. ſåtia påå, vpåå sätta sin förtröstan på, lit till 139, 191. ſåtia them hwart effther annat uppräkna dem det ena efter det andra 35. Jfr till —.
ſôkia; pres. ſôkier. ſôchte mina ſiål »ville åt», ville förgöra 188; ſôôcte mich oondt ville tillfoga mig ondt 188. Jfr vp —.
sömn: ſompn öfverflödigt sofvande 31.
ſônyer vägrar, afslår 98.
ſôther ljuf 12.
ſôthma ditt hjärta blir ljuft, kärligt mot honom 163; L. wird dir das Herz gegen ihn süsse; Chr. P. sødme til at elske; P. El. sckall thit hiærte sødme oc bliffue weegt modt hannum.
tacknemlig, — nemmeligha, — nemelighit 91, 96, 202; tacknåmelighen, adj. nom. s., 112; behaglig, välkommen. Jag känner det icke tidigare i sv.; mlt. danknamelik, — nemeliken
tafla: taflan, tafflone, tafflene 17, 18, 26, 35, 36. Jfr ſteen —.

tagha; man kan tagha ther vpåå medh bara hender det är påtagligt, tydligt 38, jfr **påå —; taghandes til godho** 143 sannolikt: väl upptaga, så mlt. to gude nemen och i L:s språk zu gute haben, halten; eller också: hålla till godo med, så i L:s språk für gut nehmen (Dietz); **tagha före** företaga till behandling 90; **toghes före** att man företoge sig 38; **togho sich före** togo sig 16, 18; **toogh sich före** fick 155; **tagh til** tag till, grip dig an med 122; **tagha wedh sich** taga vid sig, upptaga 38. Jfr **aff —, före —.**

tagg se **törnetagge.**

taal framställning 4, **tall** tal, språk 31.

taladhe stoort offwer förhäfde sig öfver 188, 190; Vulg. super me magna locuti, L. sich rühmen über (wider).

tekn tecken 117.

tempel 209.

teste desto 150, 151, 168, 174; **thesta bätre** 35; **theste bäther ath** desto bättre därföre att 92; **täste — täste** ju — desto 117. Icke uppvisadt tidigare, se Rqt. 5, s. 134, n. 1.

then, best. art. o. pron. dem.; pron. rel., 52, 88. **the,** fem. sing., 65, 93, 112, 126; **tess åminnilse,** gen. obj., 166, **täss wärdighe** det värdige 115, 116; dat. s. m. **them** 73, 137 (rel.); dat. s. n. **thy** 6, 9, 11, 78, 193, jfr **ty**; **theras, theres** i reflexiv bet. 4, 11, 14, 45, 60, 77, 91, 120, 153, 165, 198, 205, jfr **sin**; dat. pl. **thöm** 70, **thom** 82, **them** 219: 18 (har afseende på »laghen», plur.); **the** (rel.), ack. pl., 25. neutr. sing. suffigeradt **wttryckiat** 8, **merkiat** 42, **hallat** 52, **fatath** 85, **hållat** 129, **horat** (= höra det) 189. — **j thet** 61: 20 i hvilket (eller: vid det att, då).

thenne; fem. sing. **thenne** 102, 106 m. fl. st., **thesse, tesse** 3, 72, 93, 97, 109, 112, 152, **thessa, tessa** 14, 111; nom. pl. mask. **thenne, thenna** 75; neutr. pl. **thenne** 129, 133, 178, 180, 184, **thenna** 74, **thessen** 37 (2 ggr).

ther, pron. rel., som, hvilken 18, 56, 188, 206; konj., då, eftersom 114, 168, 177: 20. **ther wt** hvarur 216, **komma sich ther vth ighen** bringa sig, komma därur igen 48. **ther vth fölgde** följde, framkallades däraf 166; **ther medh**

med hvilka 16; ther påå, till på, till hvilket 19; och ther til äfven därtill, dessutom 85:14; ther vthöffwer dessutom 12. ther 82, sista raden, har väl inkommit genom tryckfel med anledning af ther i följande rad.
thet, konj.: thet wij icke göra att vi icke göra 123:23.
thå vanligen, äfven tha, adv. och konj. Se når, än.
tid: en tijdh *en* gång 90 (ena reeso 178). — Se rått, adj., lång, medh.
tidhende, neutr. pl., underrättelser 61.
til baka se låta.
tilbodh anbud 85.
tilbrutit förskyllat 153.
tilböyelighe til benägna till 120. tilböyelighen, neutr. pl., 120.
tilböör (opersonl.) 145.
tilfelle anledning 133, 134; giffwa tilfelle til gifva anledning till, föranleda, förorsaka 21, 30, 31, 125.
tilförenna ofta; til förenne 55, 87; till förennå 41:14 (*å* kan vara tryckfel för *a* eller ock beteckna e-ljud); til forenna 16. förut, i det föregående 41, 54, 144; förut 87; — her til hitintills 164.
tilgörandes se göra.
tilkoma komma till oss 126.
til lydha tillhöra, angå 13, 17, 18.
tillreedder tillredd, gjord till 190.
til ryggia driffwen tillbakasatt, besegrad 105; wåndt til ryggia j ghen vändt om igen, återvändt till sitt syndfulla lefverne 122.
tillskynda, se skynda.
tilsnickan utsmyckande 31; Betb. schmuck. Jfr mlt. sniddeken snida, skulptera. Ett högt. låneord med samma bet. utveckling är snits, snitsig.
tilstådher 194; torde icke förekomma tidigare. Mlt. tosteden; fsv. stædhia i bet. tillstädja. — tilstådhilse 194.
tillsäga: til sagt utlofvad 87.
tilseyelse löfte 100, 115 (Betb. Hamb. 1523 tosaginghe); jfr mlt. toseggen.
tillsätta: til huilkit wij troo tilsåtia skole 56.

till vara se *vara.*

till åwentyrs 220. Icke uppvisadt i fsv.; mlt. tor eventur (Sch. o. L.).

tissla och tassla medh munnen 93. Uttrycket är icke uppvisadt i fsv., där dock tasla förekommer. Brem. Wb. upptar tissen = zischen; ht. zischeln, icke uppvisadt tidigare än hos Luther (Weigand), är samma ord som tissla med samma bet.; ett lt. tisseln är icke uppvisadt. Möjligen är »tissla och tassla» bildadt efter lt. titeltateln, som har ungefär samma bet. (Brem. Wb. under tateln och Sch. o. L. under tateren), på grundvalen af det i fsv. befintliga tassla och påvärkadt af lt. tissen. Måhända fanns också ett lt. tisseltasseln jämsides med titeltateln. Analogt är lt. tieske-taaske, ett sladderaktigt fruntimmer (Brem. Wb. 5, 74 och 6, 371); äfven zieske-zaaske. Af de anförda lt. orden är emellertid endast tateren uppvisadt i mlt. (Sch. o. L.). Uttrycket är onomatopoetiskt. Luther har i 'Vorred' till 'Auslegung deutsch', som är förebilden för detta stycke i Underv.: Mummlen und Pläppern mit dem Mund.

tjänst: **tienist** 9, 10, 218 m. fl. st.; **till wilia och tienist** göra till viljes och vara tjänstaktig 9; **görandes them tienist** bevisande dem en tjänst 10. **tienst** 37, förtjänst 86. Jfr **för —.**

topp: **j fråå topp och til tå** 198.

torka: se **bort —, för —.**

tre: **try,** neutr., 17, 26.

tredskhet: **treeskheet** 29.

troo j hans namn tro (på Gud) i Jesu namn 64.

troo, adj., trogen 28, 192. Jfr **otroghеet.**

trooman, trootienare, trootienist, 192; alla skrifna i ett ord, hvilket icke tyckes förekomma tidigare. Första sammansättningsledet är adj. tro = trogen. Alla hafva tydligen afseende på en ämbetsmans förhållande till öfverheten.

trwgh bot 30.

tryggeligha med tillförsikt (eller: utan fruktan) 98, 99, 100. **tryggeligast** 152.

träd: **trää** obest. form, **trädh** best. form genomgående; plur. **trää** 5, 10. **trädh** korset 161.
trädgård: **träägårdh** 12.
trághin trägen 94, **trágna** 95, **trágne** 118. Icke uppvisadt i fsv. Jfr isl. þráinn, fsv. enthrar.
tränga: **hår trånger nödhen til** här tränger, tvingar nöden därtill, att Du hjälper mig (eller: här tränger nöden på, här är nöd för handen) 115.
trätobroder: **trettebrodher** 94.
tröst förtröstan 160; L. Zuversicht.
tröster tröstar 106.
tröstelighit antingen: som inger förtröstan, tillförsikt, eller: som är en tröst 98. Jfr Erl.uppl. 21, s. 163 och 22, s. 22.
twktigh ärbar, sedig 101. Mlt. tuchtich.
tveka: **twåka om** 155.
twetungor 33. Jag känner icke ordet tidigare. Det synes ovisst, om det betyder två tungor eller tvåklufna tungor (»när man brukar —»), eller ock om det står i bet. tvåtungade personer. En anakolut af senare slaget vore väl icke otänkbar. Betb. har i annan konstruktion Zweizungiger. P. El. och Chr. P. to twnger i (aff) en mwnd.
twiflar mich jag tviflar 64. **twifflar j troona** 21 antagligen: tviflar på (den kristna) tron, på kristendomens sanning; jfr »tro i» = tro på (se sid. XXIX). **intit twiflandes är** det kan icke betviflas 170.
vtan twiffwel för visso (icke såsom nu: sannolikt) 145, 151.
twiffuelachtigheet tvifvel, otro 103.
två: neutr. **tu** 35.
tvång: **twong** trångmål, bedröfvelse 53; samma bet. i N. T. Se **dödz —**.
twåggia handa 60. Jfr **alla —**.
tvärhet: **twarheet** vresighet, ovänlighet 29.
twert emoot 44; **twart om** tvärt om 43.
ty därföre 19, 48, 55; **ty ath** ty 10, 15, 43, 50, 54; **för ty** därföre 18; **för ty ath** ty 41; **j thy ath** i det att 8, 10, 168; **ty wår** tyvärr 120.

tycka, opersonl., 52; **tycker oß illa wara** det smärtar oss 121 (L. ist uns leid), 123.

tålig: **tolugher** fördragsam 29; **toleligha** tåligt 105.

tänka: **tenkia till** genom eftertanke leta oss till, tänka efter 7. **tånker** 154: 14 har **man** till subjekt.

tårnen törnetaggen 181, 182 best. form sing. (182: 22 verbet i sing.: stack) af mask. törne, isl. þyrnir; gottl. tyrni, mask.; men 182, sista raden, är **tårnen** fem. (**henne**); saknas i Bib.; Tideb. törnith. **tårner,** plur., törnetaggar 155.

tårnacronan 164.

tårnetagge 155.

tårß, torß törs 206; **tårſſ wåågha** törs fresta på, vågar 61. Af Rydqvist att dömma är den passiva formen icke uppvisad i fsv.

törst: **torſt** 10.

umgälla: **omgella** 83; fsv. untgælda, mlt. ent-(en-) och unt-(un-) gelden; fda. undgiælde i annan bet. hos Molbech. Se Tamm, Tyska prefix, sid. 31.

wmgångilſe, fem., vandel 127. I samma bet. i N. T. t. ex. 1 Petr. 2, v. 12 (neutr.) och Jac. 3, v. 13 (fem.), SeptB. wandel.

wndan dåål fördöljer, hemlighåller 182.

wnderdånes undersåtes 191; gen. till en nom. — dån eller — dåne, mlt. underdån (partic. till underdôn underkasta).

wndherdånig 27 m. fl. st.

wnderſåta, c. obl., 192.

wnderhielpare medhjälpare, tjänare (de hafva hjälpt dig att utföra din egen synd) 158. Icke uppvisadt i fsv; jfr mht. underhelfen.

wndherkaſtadh 15, **kaſtadh vnder** 14 underkastad.

wnderſett ingifvit, tillskyndat, anstiftat 158; L. dazu vermocht; P. El. aff thyne raadt oc till sckynde. Mlt. undersetten i samma bet.

wndertwinga underkufva 110.

wnderwijſning närmar sig den konkreta bet. lärobok 1, 4; mera abstr. bet. 3.

undra: **år intit vndrande** är icke anledning att förundra sig 14.

wnne unne, förläne 221.
wnsåtningh 189, 190. Icke uppvisadt tidigare; mlt. untsettinge; fsv. vb. untsætia.
opbygger medh sin oord 208, **wpbygdt** (fem.) 203 kan fattas i bet. bygga upp såväl som ge, få uppbyggelse.
oppeholler aff upphör med 25.
oppenbara, vb., uppenbara 187, 194.
openbarilse Apokalypsen 81; fsv. i denna mening oppenbarningh (Med. Bib. arb. 2, s. 333).
openbarligha, adv., inför allas åsyn 91; adj. 194.
vpfyltes 128.
uppgifvas: **athi vpgiffwes** så att I icke uppgifvens, duken under och upphören (näml. i Eder kamp mot synden) 166. Citatet är från Hebr. 12, v. 3.
opkommen 82, **år såå opkommit** 75, **kom såå vpp** 82 den seden har uppkommit. **vpkommit,** trans., framkallat 58.
vpliffte upplyfte 205, **lyffte vpp** 206.
upplåta: **vplåter,** pres., 202; **vplåt** öppna 201, 202.
uppresa se **reeß vpp.**
vpråttet upprättad 173.
vpsökias 4.
vpwåkier väcker 71.
vpåå; vpaa 104; **vpåå sitt arbete** vid sitt arbete 95; **ther wart inghen båtring vpå** det inträdde ingen förbättring däri 16. **vpåå thet** på det att 168. Jfr **påå.**
Vrias, c. obl. men oböjdt 192; **Vries,** gen., **Vriam,** ack., 191.
wsulheet 126.
vth se **ther.**
vthaff; vthåff 10, 12, 127.
vtan så framt icke 156, 217. Se **annars, ey, ingen, twiffuel.**
wthdragen aff then helge scrifft 4.
vthe medh mich 200, 217.
uti: **wdhi** 177; danism.
vthinnan uti 96.
vthsatta öfversatta 168; **vthsatte** framställda, tryckta (kanske: satta i typografisk mening?) 221.

vthtryckes framställes 169, **clarligha vttryckias** tydligt framställas 60, **vttrykt**, neutr. pl., framställda 112.
vthwårtes, vthwartes, adj. o. adv., promiscue; **— is** 40; i det yttre 22. Jfr fda. utwortis; mlt utwart, utwerdes, adv.; mht. uzwert, — wart, wertic, adj. Jfr **inwårtes**.
utöfver: **vthoffwer** 155 m. fl. st.
wakan vakande 31.
wan van vid 220.
wanhopades misströstade 46. Jfr **hopadhes**.
wanhopp 103 (Betb. Vorzweifeln), 108, 109, **— hop** 160, 169, 173, 212 förtviflan, misströstan.
wankar går, rör sig 206. Icke uppvisadt i fsv. (åtminstone icke i denna bet); mlt. wanken; hur gammalt da. vanke är, kan jag icke utröna.
wanscapelighit förvridet af (fasa öfver Guds) vrede 177, 178; Vulg. o. Bugenh. turbatus, L.: vorwustet och vroweset, i utläggningen äfven: ungestalt. — Fsv. känner jag endast vanskapadher (mlt. wanschapen).
wantrösta, transit., bringa till misströstan 178, 179.
vara (till-): **tagha sich wara** taga sig till vara, akta sig 160.
vara, subst., **warur** varor 32.
wara, vb.; pres. pl. 1 pers. **åra, åre, åro, årom** t. ex. 52; 3 pers. **åra, åre, åro** (**år** pl. 45, **åra** i st. f. sing. 31, sista raden); impf. 2 pers. sing. **wast** 182; pl. **woro, wåro**; konj. **wåre** 40, 52, 80. **år om** handlar om 4; **som år j** som består i (det vill säga i) 7; **som år** det vill säga 168; **wåre thet icke såå ath han** ifall han icke 40; **wara medh** vara i öfverensstämmelse med 44; **war till tich** längtade, törstade efter dig som jorden efter vatten 214, se utläggn. sid. 216 f.; L. 1517 ist zu dir, Bugenh. ad te (fuit).
warda; impf. s. **wart** 8 m. fl. st., **wort** 127, 162, 164, 191, 219; pl. **wordho** 131; konj. **word(h)e** 49, 101, 143, 158; **wordo** 168 är kanske konj. **warda om inteth** 121, L. zunichten.
warkunsammer 120.
vederfares: **vidherfars** 21, 105.

wedherkenna igenkänna honom såsom, finna i honom 152; bekänna 179.
wedherludhit vidlådit, hängt fast vid 204.
wedhermådha 70, — **i** — 67.
wedherqweekias 199, — **qweeker** 172, — **queek**, imperat., 123.
wedherqwekilse 205.
wedersegher afsvärjer 63.
widhertagher och **tagha vidh** antaga, emottaga 85; **wedher-taghit** annammat 211.
vek, adj.: **weeka** mjuk, blöt 177. »weeka och wåta» förefaller som ett stående, allitererande talesätt.
weeker uppmjukar 159; L. erweiche; P. El.: weger. Jfr **be** —.
werss frå werss värs efter värs 174.
wetha åsyfta, eftersträfva 53; **wetha hwar annars beqta** eftersträfva, befrämja hvarandras bästa 11; **weta sin frel-sare tach prijs och åra** i sitt sinne tacka, prisa och ära sin frälsare 4 (ty. Dank wissen).
vetherlighet veterligt 7.
widh och **wedh**, prep., **widh sich sielff** med sig själf, invärtes 157. Se **sått**.
wijdt wijdt, adj., mycket mycket 137, 180. Jfr »diupt diupt» 211.
widher — se **wedher** —.
vika se **aff** —.
vilja, vb.: pres. s. 2 pers. **wilt** 91, 202; plur. 1 pers. **welie** 113; **veliom** 129; sup. **welet(h)** 47, 136, 137 201 (önskat, begärt), **welet hafft** velat hafva 202, **vilit giordt** velat göra 122, **vilit komma** 122. **will** skall, kommer att 4, **vil wara** kommer att blifva 121, danism.
vilie och **vilia** i nom. sing. 104.
vilkor och **velkor** 85.
winna j fråå afvinna 83; **wunnen ther till** öfverbevisad därom 158.
winstok stammen af ett vinträd 77. Tyckes icke förekomma tidigare i sv.; mht. winstoc i samma bet.; Sch. o. L. upptaga för mlt. winstock endast bet. »Weide zum Binden des Weinstockes».
virgula se **dragh**.

vis: wijß 78.
vishet: wijßheeten 7, 8 (1:a uppl. wijſſ — och wijſheeten).
wiſſ pålitlig 53; wiſt visst 36; noghot viſt ett visst, quoddam 60. Jfr o —.
wiſſeligha, adv., 51, 52, 112 m. fl. st., wiſſelighan 61, 125 visserligen, för visso.
vite: ladhe henne itt wijte wedh 12.
vittne: falſt vitne, plur., falska vittnesmål 33, 36.
wredzens barn vredens barn 42, 132; wreedz teckn tecken till, bevis på vrede 29, Betb. Zorns und Hasses Zeichen.
wrong, wronga förvänd, ond, orättfärdig 37, 54, 106, 110; the wrånga de ogudaktiga 200.
wrongheet, — å —, ondska, syndfullhet 71, 85, 161; wrong- heeter synd 196.
wååghadhe ſich til 61.
våld: vold makt 69. j dieffwlſens woldh 48, 83.
vålla: impf. wulte 159, sup. wållet, wollit 158.
wår, wor, waar och war, pron.; gen. wars 153; fadher war 119 vore man benägen att anse som tryckfel, ty bönen kallas af reformatorerna allmänt fadher wår. med följande adj. i stark böjning: vort daghelighit brödh 113, 123 (wort dagligha 97, 106), wårt ſwenſt mål 220; jfr ſin.
väcka: se vp —.
väg: aff wåghen på afvägar 17.
wåggiar 166 bet. säkerligen målade väggar (L. an die Wände), men kunde väl också menas väggbonader med figurer.
vägnar: påå wåg(h)na 168, i afseende på 28; — guddom- ſens — i egenskap af Gud 66; — rettwiſones — från rättvisans synpunkt sedt 99.
våghwiſare 107, 184. Mht. wegewiser.
wål; wål 29, 174: tryckfel för wål, eller inflytande af ty. wol? Jfr sid. LXXVIII.
wålle välde, makt 136.
wållöſt 41, wålloſt 206 vällust. Jfr luſt.
wålſtickat väl anordnadt 11. Jfr *skicka*.
vältras: weltras. 182; fsv. valtra och vælta, jfr mlt. wel- teren.

wålwilielig(h)a, adv., af fri och god vilja, icke af yttre orsaker 55, 27 (hör till »lydog»; kanske: med välvilligt sinne).
wånda sich om näml. från mig, upphöra att anfalla mig 178; **våndt tich om** var icke längre bortvänd ifrån mig 176; **wendher till** tillskrifver 21, Betb. zuschreibt.
wånskap, venskap 84, 86 om Guds nåd.
vänta: **wånte**, pret. konj., 40.
värdes: **werdhes** värdigas 220.
wårff: begå 83, **beskaffa** 84.
värk: **warit medh them til wårka** egentl. varit i arbete med dem; gått till värket med dem, gripit mig an med dem 122; jfr ty. zu Werke sein mit. Luther har här angriffen.
werkat förrättat, utfört 45.
wårkmestaren 86.
värld: **(her) på werlden(n)e, vpåå thesse (— a) werldenne** i världen, på jorden, här i v., i denna v. 93, 111, 119, 213, 216 (samma sida: **påå jordhenne),** 220. Jfr 'Een skön nyttugh', sid. XXXVI.
värras: **werradhes** tillståndet förvärrades 16.
våsende, wesende 49, 54.
wördning vördnadsbevisning 28, 120.
ynka se **önka. ynkeligha**, adv., 157.
yppeste ypperste 60.
yrtagårdhen 165.
yt(h)erlighare ytterligare, mera 60, 75, 87, 118, 150; **iter-lighare** 174 (jfr samma sida **lidhandes** = lydande).
ytermera 151.
yterst sist, ultimo loco 3; **j, påå wort ytersta** i döden 108, 109; **then ythersta meningen** innersta betydelsen, eller kanske snarare: yttersta afsikten 59.
åff — se **aff** —.
åkommande som tillkommo, tillhörde honom, som kommo honom vid; substantiviskt: fränder (Söderw.) 189.
åldras blifva gamla (och odugliga; L. 1524 veralten) 210; i den bet. icke uppvisadt i fsv.
ållerdoom 134.
ånde se **ande.**

ånger ångest 157.
ångist 158, **angist** 187; fsv. angist. Jfr **angst.**
ånkre som plågas af ängslan 213. Synes icke vara uppvisadt tidigare; se Rydqv. 2: 426 ff. L 1524 geängstet, Vulg. anxiatus; Bib. bedröffwat i mig (L. 1517 bekummert). **å. offwer mich** betyder enligt utläggn. sid. 216 öfver mig, för min skull; man vore annars benägen att fatta det så, att hans ande liksom låg tryckande öfver honom med sin ängslan; Vulg. super me, L. in mir. Jfr **ånkle.**
åstunda: **astundadhe** 217.
åtancke besinnande 157; **ååtanke om** betraktelse öfver 119. Icke uppvisadt i fsv., från ty. andenken.
åtherlöſare 90, 135 i denna uppl. ändradt från orig:ts —**loſare.** —o— kan dock tänkas vara invärkan från mlt. losen, losere (Erlöser). Söderwall anför under lösa endast en form med —o—. Jfr sid. LXXVIII.
åtherlöſn ändradt från orig:ts —**löſn** 47.
åtherwånda upphöra (att bedja) 160.
åthåffwor 21, 91, **ååthåffwer** 102; djäfvulens **attheffwor** alla sådana handlingar, som äro af djäfvulen 63.
åtnjuta se *njuta.*
åwnd 110; annars **affwund.**
å (**å hwad** o. s. v.) se **e.**
ådhel(l)a, nom. s. mask. obest. form 8, neutr. (pl.?) 6, best. form 146, 148; **ådhelare** 6, **ådheleſte** 12. Se Rqt. 2, s. 423.
äfventyr se **fååfeng —, till —.**
åghodelar 110, **åghadelar** 20, 31, 32, **ågedelar** 30.
äga: pres. s. **åågher,** pl. **åågha** 77; impf. **åtte** 84.
åggiar äggar, anfäktar 165; L. ficht an; P. El. frestis till.
eggilſe, neutr. pl., 110.
ålende främmande, landsflyktige 100 (**frámande och ålende** tydligen med afs. därpå, att vi här på jorden icke äro i vårt rätta fädernesland; liksom **frámande land** 120 har afs. på jordelifvet), 103, 119; kanske i bet. usel 101, 121. Jfr fsv. ærlænder (utländsk) och mht., mlt. el(l)ende i båda bet. Se Rqt 2, s. 375 f., 630.
ålſka; elſkas inbyrdes 55.

elſchelighaſte och **elßkeligiſte** 154.
ämpnat ämnat 75.
än ännu 110. **än thå, än tha** då ännu 69; om ock, ehuru, oaktadt 18, 44, 50, 136, 197. **än doch** ehuru 57. **än thå (tha) ath** ehuru 28, 35, 48, 52, 71, 198. **än ther offwer** därtill, dessutom 192.
ände fullbordan 55; **änden** målet 59.
ängier se **engier.**
änxlan 95, 109, 117. Jfr **änxe.**
änxle ängslan, ängest 45; **änxla,** c. obl., 165.
ärende: **j thet ärendhit** i denna sak 158.
ärfvinge se **arffwinge.**
ärlig; **ärligha** herrliga, fullkomliga 5, 15; **ärligha, ärlighit** ärbar, rättskaffens 11, 13 (1:a uppl. **erlegha**), 120. **erligha (och wäl),** adv., herrligt, fullkomligt 3 (1:a uppl. **e. och wäl**), 4, 6, 8, 12, 144, 216, 219.
öde: **j ödhen rwm,** neutr. pl., öde, öfvergifna boningar 205; L. 1517 in den verwusten Häusern, L. 1524 in den verstöreten städten, Vulg. in domicilio, Felix Vastationum, in vastatis ædibus. **j ödhes hwß** öfvergifvet hus 206 är att anse som ett sammansatt ord; jfr Schlyters ordb. ödhisby, ödhis iordh och Var. rer. voc. ödhesmark desertum. Rydqvist 2, s. 424 och 6, s. 536.
öffwer och **offwer** promiscue. Jfr **vth —. offwer thetta** dessutom 8.
offwer dadugheet öfvermod 23.
öffwer flödheligha, säkerl. adj., 31.
öffwerflödigheet yppighet, eller: slösaktighet 103.
öfvergifva: **öffwergaffwo** 16; **offwergiffnan,** ack. sing. mask., 170.
offwerläſes genomläses 220.
offwermän öfverhet, förmän 26.
öfverse med: **ſeedt offwer medh** 99.
ofwertecker döljer, har öfverseende med, tillräknar oss icke 180.
öfvervinna: **wan honom offwer** 58; **öffwerwundne** 59. **offwerwinna när tw dömes** blifva beståndande, befinnas rättfärdig när Du (be)dömes 196; L. 1517 uberwindest (ader bestehst) wann du wirst gerichtet, Vulg. judicaris, men

Felix aktivum: judicabis, N. T., dömes (Rom. 3). Jfr. utläggningen sid. 197 f.

öffwerwold 110.

öga: **haffwa för ög(h)on** 21, 28, 58, 149, 173 (**öghñ** är väl att upplösa **öghen**), 200; **som för öghon är** såsom man tydligen ser 168; **är mich för öghonen** 197.

önka, yn(c)ka sich 106 (hysa medlidande), 153, 193, 207, 208. Jfr **y** —.

örlogh, krij 30. Dessa båda synonyma ord förekomma ofta i fsv. tillsammans, liksom i ett talesätt. Betb. Todtschläg, Kriege.

örnataslan 33; sammansättningen känner jag icke tidigare. Betb. Ohrenbläser.

ört jfr **yrt.**

öwing öfning; utöfning, värksamhet 162; mlt. ovinge (oevinge). I fsv. förekommer övan. L. har här: Magst dich aber dazu reizen; P. El.: tw sielff opwecker teg till thenne tro.

